

Cilt / Volume: 3

No / Number: 2

2003

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Ertuğrul UZUN

İngiliz Analitik Hukuk Teorisi ve John Austin

1-24

Elif UZUN

Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü

25-48

Neval OKAN

İngiliz Ortaklıklar Hukukunda Kurucu ve Kurucuların Görev ve Sorumlulukları

49-80

Figen Furtuna ERDOĞDU

A Brief History of European Antiquarianism Until The 18th Century

81-88

Ertuğrul KIZILKAYA

Thorstein B. Veblen'in İktisat Düşüncesinde Metafizik Değer Yargılarının İzleri

89-100

Mustafa ACAR

Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünyada
Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler

101-116

Mehmet TIĞLI

Serdar PİRTİNİ

Satış Özendirmede Etkili Bir Araç Olarak Insert ve
Hiper/Süpermarket Müşterileri Üzerinde Bir Uygulama

117-144

Erdoğan KARTAL

Présentation du système correspondant à prochain/dernier, précédent/suivant en turc

145-150

A. Mesud KÜÇÜKKALAY

Numan ELİBOL

Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın
Değerlendirilmesi: 1795-1804

151-177

Sosyal Bilimler Dergisi

Makaleleri Yazım Kuralları

Instructions to Authors

179-181

İngiliz Analitik Hukuk Teorisi ve John Austin

Arş. Gör. Ertuğrul UZUN*
Anadolu Üniversitesi
Hukuk Fakültesi

Öz: On sekizinci yüzyıla kadar fizik yasaları ile insan davranışlarının standartlarını belirleyen hukukî, ahlâkî ya da başka bir tür normatif kural arasında açık bir sınır çizilmemişti. Bu, bilimdeki seküler çalışmalara vurgu yapan Rönesans'tan kaynaklanan felsefî hareketin bir ürünüdür. Bu atmosferde, doğal hukuktan pozitif hukuka geçiş Grotius, Hobbes ve Hume gibi felsefeciler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bentham ise, pozitif hukuk düşüncesinde, insan davranışlarının acı ve haz ile yönlendirildiğini iddia eden ahlâk tartışmasını fayda ile bağlantılandırarak ve hukukun ancak, ahlâk, din ve bu gibi konulardan bağımsız bir şekilde otonom bir alan olarak ele alındığı takdirde doğru bir şekilde anlaşılabilceği temelinden yola çıkıp tüm doğal hukuk düşüncesini reddederek büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Takipçisi Austin'in yapıtı, analitik hukuk teorisini temsil eden en iyi kitap olarak bilinmektedir. Analitik hukuk teorisi, bir hukuk sistemini belirli bir zamanda fiilen olduğu şekliyle ele alır ve temel kavramlarına ayırır. Bu yaklaşımda vurgu egemene ve onun buyruklarına yapılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Analitik Hukuk Teorisi, Hukuki Pozitivizm, John Austin

ENGLISH ANALYTICAL JURISPRUDENCE and JOHN AUSTIN

Abstract: Until the eighteenth century no clear line was drawn between the physical laws and normative rules laying down legal, moral, or of any other kind, which laid down norms of human conduct. This is the outcome of philosophical movement stemming from the Renaissance emphasizing the secular studies of science. In this atmosphere, move to positive law from natural law is made by some philosophers like Grotius, Hobbes and Hume. Bentham have acquired a real progress in positive law idea linking his discussion of morals which claims that the behaviour of mankind was dominated by the influence of pain and pleasure, in terms of utility and rejecting of all natural law thinking, with the firm conviction that law could only be properly understood if it was treated as an autonomous field of study free from all issues of morals, religion, and the like. His follower Austin's work is known as the best book presenting analytical jurisprudence. Analytical jurisprudence takes a legal system as it actually exists at some particular time, and resolves it into its fundamental conceptions. In this approach the real emphasis is made on the sovereign and its commands.

Key words: Analytical Jurisprudence, Legal Positivism, John Austin

* Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Yunus Emre Kampüsü, Tepebaşı, Eskişehir. Tel: 3350580-2206.
Elektronik Posta: erugrulu@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Analitik hukuk teorisi¹, bir hukuk sistemini belirli bir zamanda var olduğu şekliyle ele almakta ve bu sistemin sahip olduğu temel kavramları çözümlenmektedir. Metodun 'analitik' olarak nitelenmesinin nedeni budur. Bu çözümlenmede ahlâk ve din kurallarına değil, bir egemen (devlet) tarafından yaratılmış hukuk kurallarına gönderme yapılır. Amaç, çıkış dönemindeki düşünsel eğilimin bir parçası olarak tüm insan eylemlerinin ve tüm olguların bilimsel bir çerçevede incelenmesidir. Bilimsel yöntem ve anlayışın karşılığı, gelişmekte olan pozitif (doğal) bilimlerin sahip olduğu niteliklerdir. Bu anlayış İngiliz hukuk düşüncesinde 19. yy'da hakim olmuş, aynı zamanda, Amerikan hukuk düşüncesinin oluşumuna da katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte analitik hukuk teorisi, Kıta Avrupası'nda önemli bir taraftar kitlesi bulmamıştır (Keeton 1949: 11).

İngiliz analitik hukuk teorisi John Austin ismi ile özdeşleştirilmiştir². Hukuk felsefesi literatürü, analitik hukuk teorisini, "hukukî pozitivizm" başlığı altında incelemekte ve burada temel olarak Austin'in pozitivist görüşlerine yer vermekte, Austin'in hocası olan ve onun ortaya koyduğu düşüncelerin gerçek yaratıcısı Bentham ise "faydacılık" başlığı altında incelenmektedir. Kanımızca bu tarz bir inceleme bazı yönlerden sakıncalıdır. Öncelikle Bentham'ın pozitivist yönü gözden kaçmakta, diğer taraftan Austin'in faydacılığı, analitik hukuk teorisini satırları arasında kaybolmaktadır. Bentham ve Austin, hem faydacı hem de analitik hukuk teorisini olarak bir arada ele alınmalıdır. Bu çalışmada, İngiliz hukuk ve siyaset düşüncesinde analitik hukuk teorisinin başlangıç noktası Hobbes olarak belirlenecek, arkasından David Hume ve Jeremy Bentham'ın düşünceleri ele alınacaktır. Son olarak ise, John Austin'in hukuk teorisini, eseri *Lectures on Jurisprudence* (Hukuk Teorisi Dersleri) çerçevesinde incelenecek, belirttiğimiz nedenden dolayı, onun faydacılık savunmasına da yer verilecektir.

¹ Bu çalışmada, 'hukuk teorisini', 'jurisprudence' in karşılığı olarak kullanıyorum. Bu, inceleme konumuzun orijinal ismi (*analytical jurisprudence*) açısından da uygun olacaktır. Bu noktada, ayrıntılı bir tartışmaya girmeksizin, İngilizce literatürde yapılan *jurisprudence*, *legal theory* ve *legal philosophy* (hukuk felsefesi) ayrımına değinmekte fayda var. Cotterrell (1989: 2-3), *jurisprudence* kelimesinin "sadece doktrinel yorum ya da teknik açıklamaya hasredilmemiş, hukuk hakkındaki tüm genel entelektüel araştırma şekillerini kapsadığını" söylemektedir. Buna karşılık hukuk felsefesi, "hukuk ya da hukukla ilgili konular üzerine yapılan tüm felsefi düşüncüyü (gözleme dayanan toplumsal bilim teorisi dışındaki kapsamaktadır)". *Legal theory* ise "genel olarak, hukukun doğası, yasalar ya da hukukî kurumların sistematik teorik analizi" olarak kabul edilebilir. Ancak hukuk teorisini "genel bir kavram olarak adaletin doğasına, ahlâken tartışmalı olan belirli hukukî ya da yönetsel politikalara (ör. kürtaj) veya çağdaş ceza hukukunun görevi olarak ahlâki ilkelerin ne kadar dayatılabileceği genel sorununa doğrudan işaret etmez". Dolayısıyla, *jurisprudence* kavramını, en geniş anlamıyla, hukukun genel çerçevede teorik incelemesi şeklinde ele aldığımız takdirde, *legal theory* ile eş anlamlı kabul etmek mümkün olacaktır (McLeod 1999: 3). Nitekim Freeman da (2001: 4), *jurisprudence*'in "hukukun ve hukuk sistemlerinin doğası, hukukun adalet ve ahlâkla ilişkisi ve hukukun toplumsal doğası hakkında genel teorik soruları içerdiğini" söylemektedir.

² Hukuk felsefesi tarihinde Austin'in kazanmış olduğu bu yerin, Bentham'ın hukuk teorisini hakkındaki eserlerinin ancak 1945 ve 1970'te yayınlanmış olmasına rağmen, Austin'in yapıtının 1832'de basılması olarak gösterilmektedir (McLeod 1999: 54). Sabine de (1969b: 63) Austin'in siyasal alandaki tek etkisinin egemenlik teorisine aşırı bir önem vermesi olduğunu söylemektedir. Ancak bununla birlikte Morrison (1997: 214), Austin ve Bentham arasındaki ilişkinin daha karmaşık olduğunu, Austin'in Bentham'a ait anayasal radikalizme ilk zamanlarda verdiği desteğin, zamanla zayıfladığını belirtmektedir...

2. DOĞAL HUKUKTAN POZİTİF HUKUKA GEÇİŞ

Analitik hukuk teorisi, hukukî pozitivizmin İngiliz ayağını oluşturur. Genel itibariyle hukukî pozitivizmin izlerini ilk çağlara dek sürmek olanaklı ise de, bu düşüncenin hız kazanması Rönesans'la birlikte bilim ve insan üzerine yapılan seküler çalışmalarla gerçekleşmiştir. Bilim yasalarına ulaşma konusunda gözlemi bir araç olarak kullanan ampirizmin yakaladığı başarı ve tüm insan eylemleri üzerindeki etkisi tartışma dışıdır. İngiltere'de de, bilimsel alandaki başarıyı olanaklı kılmış olan yöntemdeki gibi somut ve ampirik temelli spekülatif bir felsefe oluşturmaya yönelmiş güçlü bir akım ortaya çıkmıştır. Descartes'ın şüpheciliğinden esinlenen bu akım John Locke ve aralarında en önemli isim olarak David Hume'u gördüğümüz ardılları ile büyük bir ivme kazanmıştır. Bu akımın hukuk ve ahlâk felsefesi açısından getirisi büyük olmuştur. Canlı ya da cansız, insan ya da insan olmayan, tüm fiziksel varlıkların davranışlarını yönettiği kabul edilen fiziksel evrenin nedensellik ilkesine göre işleyen yasaları ile insan davranışı için konulmuş olan hukukî, ahlâkî ya da diğer türdeki normatif yasalar arasındaki sınırlar açık bir şekilde ortaya konmuştur. 18. yy'a değin bu ayırım net bir şekilde yapılmamıştır. Bu döneme kadar, dinsel bir temele sahip olan doğal hukuk görüşü, bu ayırımı bulanıklaştırmış ve bu iki tür arasında farklılık görülmemekle her ikisi için Tanrı'nın iradesine gönderme yapılmıştır (Lloyd 1991: 95-6). Hukuk ve siyaset düşüncesi tarihi içerisinde pozitif hukukun, diğer bir deyişle devlet eliyle belirlenmiş yasaların ortaya konmasında Thomas Hobbes'un belirgin bir yeri vardır³. Akal (1990: 108), Hobbes'un doğal hak kuramını parçalamasıyla, Batı'nın hep pozitif düşündüğünü, yani devleti düşündüğünü söyler:

Hobbes, güvenlik isteğine dayalı Sosyal Sözleşme'yle, Tabii Hukuk ve Tanrı'yla bağlantısı kesilmiş, soyut, yapay bir Devlet modeli oluşturur (Akal 1990: 107).

Hobbes'a göre, Tabii Yasalar bile, zorlayıcı güce ancak Sivil Hal'e geçildiğinde, Devlet kurulduğunda kavuşurlar. Bu aslında, yalnızca Devlet'in belirlediği yasalar vardır ya da bütün yasalar pozitifdir demekten başka bir şey değildir (Akal 1990: 109; benzer bir ifade Ağa-oğulları vd. 1994: 234).

Hobbes'un, bilim sınıflandırması içerisinde devlet bilimi (siyaset felsefesi) adıyla bir bilim dalı oluşturarak bu bilimin inceleme alanından dinsel unsurları çıkarması, aynı zamanda uygulamada da Kilisenin eylemlerine hukukîlik verenin egemen olduğunu söylemesi, onu izleyen analitik hukukçular için önemli bir çıkış noktası olmuştur. Hobbes'un egemenlik teorisi, Kiliseyi iktidara tabi kılma sürecini tamamlamıştır. Hobbes'a göre, hiçbir öğretisi, Kilisenin vermiş olduğu herhangi bir ceza, örneğin aforoz, egemen izin vermedikçe hukukî sayılmayacaktır (Sabine 1969a: 155). Doğal hukuk ve pozitif hukuk arasında ortaya çıkabilecek bir aykırılıkta Hobbes, pozitif hukuka uyulması gerektiğini söyler (Güriz 1996: 197).

³ Toplumsal Sözleşme kuramının kötümser tarafını oluşturan önemli bir isim olan Hobbes'un yaşamı ya da genel olarak siyasal düşünceleri bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Hobbes'u (ve Hume'u) ele alırken, kısaca, bu düşünürlerin analitik hukuk teorisine etkileri çerçevesindeki görüşlerini aktaracağız

Hobbes'un analitik pozitivizme yapmış olduğu önemli bir etki de, rasyonel bir hükümete duyulan ihtiyacı net bir şekilde ortaya koymasında, itaate verdiği önemde ve hükümete –egemene- tanıdığı geniş yetkide bulunabilir. Hobbes'un egemenle ilgili yaptığı açılımlarda “*asıl amacı, merkezi otoriteyi bir iç savaşa meydan vermeyecek ölçüde mutlak bir erkle, egemenlikle donatmaktır*” (Ağaoğulları vd. 1994: 224). Hobbes'un egemen için belirlediği özellikler de, analitik hukuk teorisine damgasını vuracak olan John Austin'in tanımlamalarıyla büyük bir benzerlik taşımaktadır. Hobbes, egemenin mutlak olduğunu ve ondan daha üstün bir erkin olmadığını; erkinin sürekli olduğunu ve bölünemeyeceğini; yasalar yaptığını ve bu yasalarla bağlı olmadığını söylemiştir (ibid : 228-40).

David Hume ise iki araştırma alanının varlığına dikkat çekmiştir: 'olan' ve 'olması gereken'. 'Olan' araştırması, olgular arasında yapılmakta ve önermeleri doğru ya da yanlış olarak nitelendirilebilmektedir. 'Olmaması gereken' ise, ne olması gerektiğine ilişkindir. Hume, ne olması gerektiğinin, örneğin ahlâkî davranış kuralının, olgusal bir durumdan sonuç çıkarılarak ispat edilemeyeceğini söylemiştir. Hume'un tartışması temelde olgu ve ahlâkî yükümlülüğün birbirinden ayrılması ile ilgilidir (Lloyd 1991: 96).

Hume'un, olması gerekenin olandan çıkarılamayacağına ek olarak yaptığı ahlâk eleştirisi, doğal hukuk açısından yıkıcı etkilere sahip olmuştur. Doğal hukuk anlayışı, hakka, adalete ya da özgürlüğe ilişkin rasyonel ilkelerin zorunlu olduğunu gösterebileceğini iddia etmiştir. Oysa Hume'a göre akıl, bir davranış şeklinin doğruluğunu ya da iyiliğini gösteremez. Akıl, sadece istenen amaçlara nasıl ulaşılacağı konusunda kılavuzluk yapabilir (Sabine 1969a: 292). Böylece doğal hukuk, doğruluğu apaçık olan ya da akıl yoluyla kanıtlanabilen yüksek bir hukuk ya da adalet sistemi olarak görülemez. Ahlâk kurallarının temeli insan yaşamının amaçlarında, Hume'un deyimıyla 'tutkulara' aranmalıdır (Lloyd 1991: 97).

Hume'a göre, insanların iktidara olan itaati de insan dürtüsü ile açıklanmalıdır. Vatandaşların itaatının temeli, sözleşmeye değil ortak çıkar duygusuna dayanmaktadır. Aynı zamanda bu itaat, eğitimin zorladığı bir alışkanlığa da dayanmaktadır (Sabine 1996a: 295; Güriz 1996: 260).

3. BENTHAM VE FAYDACILIK

Hume'la birlikte en üst noktaya çıkmış olan İngiliz ampirisizmi ve Hume'un ahlâk ve doğal hukuk eleştirisi, Bentham tarafından miras alınmış ve geliştirilmiştir (Sabine 1969a: 294; Copleston 1993: 1-3). İsmi, faydacılık okulu ile özdeşleşmiştir. İngiliz hukuk ve siyaset hayatında köklü bir reform yapılması gerekliliğini, etrafına topladığı farklı felsefi görüşteki düşünürlerle birlikte güçlü bir şekilde savunmuştur⁴. Bu gruba, reform talepleri nedeniyle felsefi radikaller de denmiştir. Bu entelektüel grup, belki de Ada'da Kıta Avrupası'ndan en çok etkilenen gruptu. Bentham, 1828 yılında Cambridge ve Oxford'a alternatif olarak⁵ Londra Üniversitesi'nin (*University of London*, daha sonra *University College London –UCL*) kurulmasına da öncülük etmiştir⁶. Bu grubun içinde göze çarpan isimlerden birisi de J. Stuart Mill'dir.

Bentham, *Fragment on Government (Hükümet Üzerine Bir Parça)* (1776) adlı eserinde Hume'un *Treatise of Human Nature'da (İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme)* toplumsal sözleşme kuramını yerle bir etmesinin ve tüm erdemın yarar üzerine kurulu olduğunu

⁴ Bentham her yönüyle ilginç bir kişiliktir. 4 yaşında Latince öğrenmeye başlamıştır. Avukat olan babası, geleceğin adalet bakanı olacağını ümit ederek onu Queen's College of Oxford'a gönderir. Ancak Sir William Blackstone'un derslerini dinledikten sonra Bentham, hukuk uygulaması ile değil kuramı ile uğraşmaya ve mevcut hukuku eleştirerek geliştirmek için çalışmaya karar verir. Yaşamının son 40 yılını günde 10 ile 20 sayfa arasında yazarak geçirmiştir. Bentham ölümünden kısa bir süre önce yazdığı vasiyetinde, iskeletinin üzerine hangi elbisenin konulacağını ve hangi şekilde oturacağını da belirterek, cesedinin ve mumyalanmış başının saklanması ister. Böylece “*kişisel dostlarım ve diğer öğrenciler ahlâk ve hukukta en büyük mutluluk sisteminin yaratıcısını anmak üzere ziyaret edebileceklerdir*” (Bentham'ın vasiyetinden. Bkz. “Extract from Jeremy Bentham's Last Will and Testament” <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/info/will.htm> (03.04.02)). Bentham'ın iskeleti 1850 yılında University College London'a getirilir ve o günden beri sergilenmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. “About Bentham” <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/info/jb.htm> (03.04.02)). Bentham'ın eserlerinin büyük bir kısmına internet üzerinden ulaşılabilir. Bkz. “Bentham Texts Online” <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/info/wwwtexts.htm> (04.05.02).

⁵ Londra Üniversitesi açılmadan önce üniversite eğitimi ancak Anglikan Kilisesi üyelerine açıktı. Londra Üniversitesi'nin amaçlarından birisi de, üniversite eğitimini diğer kiliselerin mensuplarına ya da hiçbir dini inanca sahip olmayanlara da genişletmek olmuştur (McLeod 1999: 54).

⁶ Bununla birlikte, UCL'nin resmi web sayfasından ulaşılabilen ‘Bentham Project’ bölümünde, Bentham'ın üniversitenin kuruluşu ile ilgili aktif bir rolünün olmadığı, asıl kurucuların James Mill ve Henry Brougham olduğu belirtilmektedir. Bentham'ın –ulaşabildiğimiz kaynaklarda da bizzat gözlemlediğimiz- abartılmış payı, Henry Tonks tarafından UCL merkez kütüphanesindeki bir kubbede, üniversitenin mimarının, üniversitenin planlarını onaylaması için Bentham'a sunarken resmetmesiyle birlikte yaygınlaşmıştır. Ancak yine de Bentham'ın üniversitenin kurulmasında en azından fikir babalığı yönünde bir payı olduğu da yadsınmaz. Aynı zamanda Bentham, öğrencisi Austin'in üniversiteye alınmasını sağlayan kişi olmuştur. Bkz. “About Bentham”

göstermesinin kendi düşüncelerine ışık tutması nedeniyle, ona çok şey borçlu olduğunu söyler⁷. Bentham aynı zamanda Fransız Aydınlanmasından, özellikle de Helvétius'tan⁸ önemli ölçüde etkilenmiştir (Copleston 1993: 2; Sabine 1969a: 252-3). Hume'un düşünceleri ile olan sıkı bağlantısı ile birlikte Bentham'ı ondan ayıran temel özellik, Hume ahlâkın ve ahlâkî yargının ne olduğunun anlaşılması ile ilgilenirken, Bentham'ın, genel kabul görmüş ahlâkî, hukukî ve siyasal kurumları reformcu bir görüşle birlikte değerlendirmek için ölçütler geliştirmeye yönelmiş olmasıdır (Copleston 1993: 2).

Bentham ilk başta, temel olarak, hukukî alanda ve özellikle de ceza hukuku alanında bir reform yapılması ile ilgilenmekteydi. Aynı zamanda demokrasinden de çok hoşlanmıyordu. İnsanların kutsal bir yönetme haklarının olduğuna, saçma olarak nitelendirdiği doğal haklar düşüncesine duyduğundan daha fazla bir inanç taşımıyordu. Aydın bir despotizmle, tasarladığı reformlara ulaşabileceğini düşünüyordu (Copleston 1993: 4; Sabine 1969b: 55). Ancak yöneticilerin kendi çıkarları peşinde koştuklarını gözlemledikten sonra, siyasal bir reformun, diğer alanlarda yapılacak reform için bir ön şart olduğuna inanmaya başladı. Sonuç olarak, monarşinin ve Lordlar Kamarasının kaldırılmasını, İngiltere Kilisesinin lağvedilmesini ve bir sonraki aşama olarak da genel oy hakkı tanınmasını ve yıllık bir parlamento kurulmasını teklif etmiştir. Geleneksel olan hiçbir şeye saygı duymaması, bu siyasal radikalizmini kolaylaştırmıştır. Ancak düşüncelerinin her noktasında başvurduğu kaynak, fayda ilkesi oluyor, demokrasinin herhangi bir kutsal niteliğe sahip olduğuna inanmıyordu (Copleston 1993: 5).

Bentham, hayatının sonuna kadar dönemin önemli hukukçularından olan ve toplumsal sözleşmeyi savunan Sir William Blackstone (1723-1780) ve taraftarlarına sert eleştiriler yöneltmiştir. Blackstone'a göre, kökü geleneğe dayanan İngiliz hukuk yorumu, İngiliz yaşamının özü idi. *Common law* ilahi bir vahiy gibiydi: yavaş yavaş ortaya çıkıyordu ve hukuk tarihindeki en küçük ayrıntıya bile huşu ile yaklaşmak gerekiyordu (Watson 1992: 330). Blackstone'nun sık sık dile getirdiği deyim, Bentham'ın tepkisini çekmişti: '*her şey olması gerektiği gibidir*'. Bu, Bentham'a göre açıkça, "olan" yasalar ile yasaların ne olması gerektiğinin ayrımlanamaması idi (Suanzes 1999). Bentham *Fragment on Government*'in Önsözünde şöyle der:

Hukuk hakkında bir şeyler söyleyecek herkesin, iki farklı niteliğe sahip olduğu düşünülebilir: *Açıklayıcılık* ve *Denetleyicilik*. *Açıklayıcının* kapsamına, kendisinin varsaydığı şekliyle Hukukun ne olduğu girer; *Denetleyicinin* ise hukukun ne olması gerektiğine ilişkin düşünceleri. Dolayısıyla birincisi, öncelikle olayların gerçekleşmesinden sonra düşünce ileri sürme ya da araştırma yapmakla meşguldür; ikincisi ise, nedenleri tartışmakla uğraşır. *Açıklayıcı*, bu kapsamda kalarak, zihnin anlama, hatırlama ve hüküm verme özelliklerinden başkasını dikkate almaz; oysa ikincisi, kendileriyle konuları değerlendirme fırsatı bulduğu

⁷ Chapter I, paragraf 36 ve 52 numaralı not.

⁸ Faydacılık, tamamıyla Bentham'a ait bir görüş değildir. Helvétius'un Locke'un fikirlerini geliştirmesi sonucu ortaya koyduğu faydacı ahlâk kuramı ve bu kuramın toplumda gerçekleştirilecek bir reform için uygulanması teklifinden etkilenmiştir. Başka bir deyişle Bentham, fayda ilkesini keşfetmemiş, onu geliştirerek ahlâkî ve hukukî bir ilke olarak uygulamıştır (Copleston 1993: 4).

hazzetme ve hazzetmeme sezgileriyle duygusal ilişkiye girer. Değişik ülkelerdeki hukuklar birbirinden oldukça farklıdır: aynı zamanda, bir dereceye kadar, [hukuk] tüm ülkelerde aynıdır. Dolayısıyla Açıklayıcı, daima şu ya da bu ülkenin vatandaşıdır; Denetleyici ise, dünya vatandaşıdır, ya da öyle olmalıdır. Açıklayıcı, Yasakoyucunun ve onun altında çalışan Yargıcın ne yapmış olduğunu gösterecektir; Denetleyici Yasakoyucunun gelecekte ne yapması gerektiğine ilişkin önerilerde bulunacaktır [vurgular Bentham'a ait].

Bentham'a göre, Blackstone'un hukuk hakkındaki düşünceleri en iyi bir ifade ile açıklıyordu, yani yasaları olduğu şekliyle açıklıyordu; ancak kötümser bir deyişle, yorum arkasına gizlenmiş bir kurulu-düzen savunmasıydı. Bentham ise bu tarz bir yaklaşıma, hukukun bazı amaçlara etkin bir şekilde ulaşmak için var olan kurallar topluluğu olduğunu, zaman geçip de amacına hizmet etmediği takdirde değiştirilmesi gerektiğini söyleyerek karşı çıkmıştır. Bentham'a göre, hukuk teorisinin gerçek görevi eleştirmektir. Eleştiri için bir değer ölçütü gereklidir ve Bentham'ın belirlediği ölçüt elbette fayda ilkesidir. Böylece Bentham, tüm hukuk sisteminin yeniden gözden geçirilmesini, yeni bir kodifikasyonu teklif etmiştir (Sabine 1969b: 56). Bentham ve çevresindekilerin hukuk reformu konusundaki ısrarları boşuna değildir. Öncelikle bu düşünüş, yeni bir toplumsal idare tarzının gerekliliğine ilişkin, o dönemde ortaya çıkmaya başlamış genel entelektüel bir hareket ya da bilinci yansıtmaktadır. David Ricardo'nun ortaya koyduğu ekonomik teorisinin savunduğu reformlar (ticaretin, gıda ürünlerine konulan koruyucu gümrüklerden ve denizcilik kanunları sınırlamalarından kurtarılması) toprak sahiplerinin siyasal tekelinin yıkılması ile gerçekleştirilebilirdi. Feodal çağda aristokrasinin ya da toprak sahibi soyluların kuralları, toprağa bağlı olarak ve asillerin düzeni idare ettikleri ve herkesin çıkarını gözettikleri düşüncesi ile işliyordu. Soylular bir imtiyaza ve işlevsel bir role sahip oluyorlardı. Bununla birlikte aristokrat idare sadece toplumsal düzeni güvence altına alabilir ve gelenek ve siyasi coğrafya faktörlerinin de yardımıyla, örfün ve imtiyazın devamını gözetebilirdi. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ise, toprak sahibi soyluların oluşturduğu kurallar, yeni toplumsal düzenin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir. (Morrison 1997: 215; Sabine 1969b: 55).

Bentham'ın her aşamada başvurduğu, ilk başlarda orta sınıf çıkarlarının ideolojisi sayılabilecek, fakat sonradan amacı "*bütün sınıfların çıkarlarını savunmak ve korumak olan bir ulusal topluluk felsefesi*" (Sabine 1969b: 53) haline dönüşen fayda ilkesi, "*en büyük sayıdaki insanın en büyük mutluluğu*" şeklinde formüle edilmiştir. Bentham'ın faydacılığı temelde psikolojik hazcılık üzerine kurulmuştur. Doğası itibarıyla her insanın hazzı ulaşmak ve acıdan kaçınmak için eylemde bulunduğunu düşünen Bentham, Helvétius'un temsil ettiği Fransız faydacılığını sistemli bir şekilde İngiliz siyaset ve hukuk hayatına uyarlamıştır. Hume'un da savunduğu bu düşünceyi Bentham, *An Introduction to Principles of Morals and Legislation* (1996: 11) adlı yapıtının başında açık bir şekilde ortaya koymuştur: "*Doğa, insanı iki egemen efendinin yönetimi altına sokmuştur, acı ve haz.(...) Yaptığımız, söylediğimiz, düşündüğümüz her şeyde bizi sadece onlar yönetir(...)*".

Ancak Bentham, haz ve acı ile neyi kastettiğini açıklamaz. Bu kavramların kapsamlarını keyfi ya da metafizik belirlemelerle sınırlandırmak istemez. Kastettiği, bu terimlerden toplumca ortaklaşa ne anlaşılıyorsa odur (Copleston 1993: 8). Bentham'a göre bir toplumun olanaklı en fazla sayıdaki üyesinin en büyük mutluluğu, fayda ilkesine göre toplumun mutluluğunu gösterir.

Bentham'a göre kanun koyucu, toplum mutluluğunu en yüksek dereceye çıkarmak için dört ilkeyi göz önünde tutmalıdır. Bunlar, geçim araçlarını temin etmek, toplumda refah yaratmak, eşitliği gerçekleştirmek ve güvenliği sağlamaktır (Güriz 1996: 267). Böylece hukuk, yasa koyucunun elinde evrensel bir araç olarak düşünülmektedir.

Bentham'ın hukukî pozitivizme geçiş konusunda yaptığı iki şeyin belirleyici olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, olan ve olması gereken ayrımının yapılması; ikincisi ise, hukukun gelişmekte olan diğer bilimler gibi hem amaçları hem de metotları bakımından bir bilim olarak ele alınmasıdır. Bentham, fayda temelli ahlâk tartışmasını ve tüm doğal hukuk düşüncesini reddedişini, hukukun ancak ahlâk, din vb. disiplinler gibi özerk bir çalışma alanı olarak ele alındığı takdirde doğru bir şekilde anlaşılabilceği iddiasıyla birleştirmiştir (Lloyd 1991: 100).

4. AUSTIN VE ANALİTİK HUKUK TEORİSİ

John Austin, analitik hukuk teorisinin kurucusu olarak tanınmakla birlikte hocası Bentham'ı takip etmiş⁹ ve onun ciltler dolusu eseri arasında dağınık bir şekilde bulunan hukuk teorisine ilişkin görüşlerini sistemleştirmiştir¹⁰. Austin, 1826 yılında yeni Londra Üniversitesi'ne Hukuk Teorisi ve Uluslararası Hukuk Profesörü olarak atanır. Austin o dönemlerde çok da önemli görülmeyen hukuk felsefesi alanında Londra Üniversitesi'ndeki ilk profesör olmuştur¹¹. Austin, *The Province of Jurisprudence Determined* isimli kitabını 1832 yılında yayımlamıştır. Bu kitabın ikinci basısı ölümünden iki yıl sonra 1861'de yapılmıştır. Karısı Sarah Austin, John Austin'in elyazmalarını düzenlemiş ve kendi eklediği notlarla birlikte *The Lectures on Jurisprudence or The*

⁹ Cotterrell (1989: 53), Austin'in, Bentham'ın entelektüel yetkinliğinden uzak olduğunu ve Bentham'ın düşüncelerinden farklılaştığı yerlerde, bunun, inatçı bir mantığı (ör. egemenin doğası) ya da katı bir realizmi (yargısal yasa yapımı tartışmasında) tercih etmesiyle ortaya çıktığını söyler.

¹⁰ Hart, Austin'in *The Province of Jurisprudence Determined* adlı yapıtının kendi edisyonunda gerçekleştiren baskısı (1954) için yazdığı sunuş yazısında, Austin'in İngiliz hukuk teorisinin gelişmesindeki etkisinin herhangi başka bir yazardan çok daha fazla olduğunu söylemektedir (aktaran: Morrison 1997: 218).

¹¹ Austin 4 yıllık bir süre için üniversitede ders vermiştir. Bu dersler için üniversiteden ücret almıyor, kursa kayıt yaptıran öğrencilerin ödediği parayla geçimini sağlıyordu. Ancak her geçen gün kursa katılan öğrencilerin sayısı azalmış, Austin de büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Bu görevinden ayrılan Austin, daha sonra bazı hükümet görevlerinde bulunmuş, bir müddet Fransa'da yaşamıştır. Austin, kişisel özellikleri nedeniyle ne öğretim üyeliğinden önceki kısa avukatlık deneyiminde ne de verdiği derslerde çok başarılı olmuş; hayatının büyük bir kısmında karısı Sarah Austin'in çabalarıyla geçimini sağlamıştır (Morrison 1997: 213).

Philosophy of Positive Law [Hukuk Teorisi Dersleri ya da Pozitif Hukukun Felsefesi] başlığıyla 1863 yılında yayınlamıştır. Bu ikinci kitap, ilk kitaptaki altı dersi de içermektedir. Bununla birlikte Austin asıl olarak, 20. yüzyılın ilk yarısında Hart'ın, kendi hukuk kuramını oluştururken onun düşüncelerini genel çerçeve olarak kullanmasıyla¹² ün kazanmıştır (Bix 2001).

4.1. Austin'in Hukuk Anlayışının Temelleri

Austin (1940: 281), Hobbes'un güçlü ve rasyonel bir hükümetin gerekliliğini açıkça ortaya koymasına çok şey borçlu olduğunu söylemektedir. Bu hükümet, pozitif hukuku –egemenin buyruklarını- sivil toplumun gelişimi için bir çerçeve oluşturan ödevlerin ve yükümlülüklerin şekillendirilmesi ve yenilenmesi için bir araç olarak kullanmaktadır¹³.

İlk dönemlerinde Austin, aristokrasinin Parlamentosu ile yargı, kilise ve ordu gibi diğer kurumları kendi çıkarlarını desteklemeleri için kullandığını ve bu çıkarların bir sınıfa ait olmalarından dolayı kötü olduğunu düşünüyordu. Bu uygulamanın sonucu olarak aristokrasi kendi çıkarlarının peşinde koşarken tüm toplum feda edilmiş ve insanlar sömürülmüştü. Austin'e göre, hem siyasî sistemin hem de hukuk sisteminin acil, köklü bir reforma ihtiyacı vardı.

Karısı Sarah'yla birlikte, vereceği dersleri hazırlamak için kısa bir süreliğine (2 yıl) Bonn'a taşınan Austin, bu dönemde Roma hukukunun rasyonel yapısından sadece etkilenmekle kalmaz, aynı zamanda Prusyalı seçkinlerin akıl yürütme tarzlarına ve yönettikleri halkın onlara olan itaatine de hayran kalır. Belki de Austin'in hayatında en mutlu olduğu bu dönem, siyasî düşüncelerinde, aydınlanmış seçkinler lehine çok önemli değişiklikler yaratmıştır. İflas etmiş olan "aristokrasinin iradesi" kuralı, pozitif bilginin emirlerine uyan "rasyonel hükümet" ile yer değiştirmiştir. Bu formül, Benthamcı çevrenin, yönetici seçkinlerin görüşlerini değiştirme projesinden ümit kesilmesinin ardından taraftarı olduğu genel çoğunluk kuralı düşüncesinin beslenmesine de yaramıştır (Morrison 1997: 215; Bix 2001). Yenilenmiş ulus devlet, daha geniş bir kitleye oy hakkı verecek

¹² Hart ünlü yapıtı *The Concept of Law*'un (1994 –ilk baskısı 1961) "*bir analitik hukuk teorisi denemesi*" olduğunu söylemektedir (s. vi). Her ne kadar yapıtı –Hart'ın deyişiyle– "*genel olarak Austin'in imperatif teorisi çizgisinde yapılanmış basit bir hukuk sisteminin eksiklikleri ile ilgili*" (s. vi) ise de, Hart'ın, Austin'in teorisinin eksik yanlarına çözümler getirerek bu teoriyi günümüz hukuk sistemlerine uyarladığını söylemek yanlış olmayacaktır (McLeod 1999: 54).

¹³ Bununla birlikte Austin (1940: 280) Hobbes'un iki önemli noktada yanıldığını söylemektedir: Bunlardan birincisi egemene itaat konusunda Hobbes'un dinsel dogmaya gereğinden fazla gönderme yapması; diğeri ise egemenliğin, bağımsız siyasal toplumun kaynağını kurgusal bir sözleşmede aramasıdır. Hobbes, oluşturduğu egemenlik teorisi içerisinde, kiliseyi egemenin itaati altına sokmuş, ancak dönemin İngiltere'sindeki inançlı Hıristiyanları devlete itaat konusunda ikna etmek için Leviathan'ın büyük kısmını yurttaş ile Hıristiyan arasında bir çelişkinin olmadığını göstermeye ayırmıştır (Ağaoğulları vd. 1994: 247-55). Ancak Austin de İlahi hukuk olarak tanımladığı Tanrı'nın hukukunu mutlak kabul etmekte ve pozitif yasaların bu İlahi yasalara uyması gerektiğini söylemektedir. Bkz aşağıda dipnot 15.

ve yetkilendirilmiş cebri –cezalandırma ve hapsetme yetkileriyle desteklenmiş buyrukları- geliştirmekte olan pozitif bilgi uyarınca kullanılmaktan çekinmeyecek, aydınlanmış ve rasyonel bir birlik haline gelecekti. Austin'in hukuk teorisi, yeni bir sosyal inancın, faydacılığın rehberliğinde bilgi, güç, buyruk ve itaati temel unsurlar olarak içeren yeni bir yapının temellerini atmıştır. Bu yapının –yeni sosyal düzenin- kaynağı, ne fiziksel olarak egemeni kuran bu seçkinlerin sübjektif irade ya da arzusu, ne de basit bir güç ilişkisidir. Austin objektif bir inanca sahiptir. Kitabının III. Ders'inde açıkça ortaya koyduğu gibi, pozitif bilginin sosyo-politik yapının altında yatan hakikatleri gösterebilecek özelliğe sahip olduğuna ve bu bilginin, en azından temellerinin, tüm topluma yayılmasında eğitimin taşıdığı önemli role inanmaktadır. Toplumsal gelişimin anahtarı, rasyonel hükümet ile eğitilmiş topluluğun birleşimi olacaktır (Morrison 1997: 214).

Austin'in ilk iddiası, insanın yanılabilir olduğudur. İnsanlar tek başlarına insan yaşamının hakikatine hakim olamazlar. Tam anlamıyla ahlâk ilkesine yönelmiş ideal bir hukuk ve ahlâk sisteminde dahi, kurallar bilinebilir fakat bu kuralların ardındaki mantık bir bütün halinde kavranamaz. Bilim, otoriteye duyulacak bir inancı gerekli kılar. Uzmanlar araştırır, bulduklarını analiz eder ve anlatırlar. Normal insanların bilimsel sonuçlara olan güvenleri, bilimde otoriteye sahip bilim adamlarının vardıkları sonuçlar nedeniyledir. Bu sonuçlara ulaşma yöntemlerinden haberdar olmayan halk, sonuçlara inanır ve davranışlarını bu sonuçlara göre ayarlar. Bu güven, otoriteye itaat, 'tamamen rasyoneldir'. Etikete ise böyle bir yapı bulunmaz. Etikete ilişkili olan bilimler (yasama, siyaset ve siyasal ekonomi) büyük ölçüde karışıklık içindedir; çünkü, etik araştırmasında bulunanlar, bilimsel tarafsızlık tutumunu edinmemişler, dolayısıyla da farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu durum, karşılaşılan olayı eleştirel ve araştırmacı bir şekilde ele almaya ne vakti ne de imkanı olan halkın çoğunu fikirlerin merhametine mahkûm etmiştir. Aynı zamanda pek çok hukukî ve ahlâkî yapı '*insan aklına değil yaban geleneğe dayanır*' ve etik hakikatin yayılması ve ilerlemesi yolunda büyük engeller vardır (1940: 125-7). Zamanla, sorunların özüne inen bilgi, uzman olan birkaç kişiyle sınırlanınca, halk yol gösterici ilkelere ulaşabilecektir. Halk '*bu ilkelere sahip olur ve bunları uygularsa, aklın sesine boyun eğecek ve safsataya ve yanılıya karşı silahlanmış olacaktır*' (1940: 128). Etik hakikatin yayılması sosyal çatışmayı hızlı bir şekilde azaltacak ve toplumsal işbirliğinin doğasını anlamının temelleri atılacaktır. Austin, yararlılık açısından talep edilen ancak hakkında pek çok '*yıkıcı önyargının*' bulunduğu özel mülkiyet kurumu örneğini ele alır. '*Cahil fakire göre, cömert mülkiyet kurumunu kaçınılmaz olarak izleyen eşitsizlik, bir haksızlıktır. Kendileri var güçleriyle çalışıp yokluk içinde yaşarken, diğerlerinin kollarını bile kıpırdatmadan onların emeği ile semirmeleri, fakirlerin ve cahillerin önyargılı gözlerinde korkunç bir durum gibi görünür: pek çok şeye mal olan ürünler, birkaç kişi tarafından alınmıştır ve bu Tanrı'nın lütuflarına aykırıdır*' (1940: 129). Bu önyargının pek çok etkisi vardır. İlk bakışta nedeni sefaletmiş gibi görünen, ancak esasında toplumsal olarak neyin olanaklı olduğunun yanlış anlaşılmasından kaynaklanan pek çok suça neden olur. En kötüsü, çektikleri acının asıl nedenlerine ve mümkün olan çözüm yollarına karşı insanların gözüne bir perde çeker. '*Kıtlık ve zorluk, doğanın cimriliğinden kay-*

naklanmaktadır, mülkiyet kurumunun sonucu olan eşitsizlikten değil. Austin daha sonra, insanın özel mülkiyet kurumuna ihtiyaç duyduğunu ve sermaye mekanizmasının özel mülkiyetin doğrudan sonucu olduğunu iddia eder. Fakirler, zorunlu olarak emeklerini bırakarak sermaye tarafından kullanılıyor ve *'sürekli angaryaya mahkum'* ediliyorlarsa da, Austin sürecin oluşturduğu karşılıklı bağımlılığı da kabul eder: *'Esasında işçiler, hukuken olmasa da, emeklerini kiralayan sermaye sahipleriyle birlikte mülkiyete sahiptirler'* (1940: 129).

Austin daha sonra dikkate değer bir iddiada bulunur: eğer fakirler siyasal ekonominin ilkelerini anlarlarsa, durumlarının doğasını ve pazarlık güçlerini değiştirebilir ve içinde buldukları şartları daha iyi hale getirebilirler. Bunu gerçekleştirecek olan, Austin'e göre, yine, kesinlikle hakikattir: *"Malthus'un ince zekasıyla keşfedilen doğru nüfus ilkesi uyarınca, sefaletlerinin ve fazla çalışmalarının nedenlerini ve çözümlerini aramak zorundadırlar"* (1940:130). Bilgilerini kullanarak, *'birkaç kişinin keyfi kurallarına olan bağlılıklarının iğrençliğinden'* kurtulacaklar, mülkiyete yaptıkları saldırıların esasında birikim yaratan bir kuruma yapılan saldırı olduğunu anlayacaklar, mülkiyetin güvence altına alınmasında ciddi çıkarları olduğunu görecekle ve *'eğer sayılarını emeklerine olan talebe göre ayarlarlarsa, bu yararlı kuruma hayır duaları ederek işverenleriyle birlikte bolluk içerisinde paylaşacaklardır'*.

Austin, pozitif bilgiye ulaşılabilceğine ve bu bilginin apaçık ortada olduğuna dair büyük bir inanç taşıyordu. Ona göre dünya, analizin konusuydu ve değişik bilimler onu şeffaf kılabilir, bu bilimlerin dili alttaki gerçeği gösterebilirdi. Austin'e göre *'bu bilimlerin inceleme konusu hakkında bir belirsizlik yoktur'*; karşılaşılan zorluklar dışsaldır, bu bilimlerde çalışanların tutumlarında bulunurlar. İlerleme, *'inatçı bir şekilde aynı tarzda'* çalışmaya devam edildiği takdirde mutlaka gerçekleşecektir (1940: 127).

Austin'in, Thomas Malthus'un siyasal ekonominin temeli olarak ortaya koyduğu *An Essay on The Principle of Population*'daki¹⁴ [*Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*] hakikate duyduğu güven, onun topluma ve bilime bakışını göstermesi açısından aydınlatıcıdır. İnsan gelişiminin gereksinimlerine iyimser bir bakışa kısmen bir cevap niteliği taşıyan bu eserde Malthus, nüfus konusuna kötümser bir anlayış getirmiştir. Kontrol edilmediği takdirde nüfus, gıda ürünleri aritmetik olarak çoğalırken, geometrik olarak artacaktır ki, bunun da yıkıcı sonuçları olacaktır. Malthus'un insan toplumunu yöneten temel yasalardan birini ortaya çıkardığını iddia ettiği bu 'bilimsel' vargı, bir teori olarak değil, politikayı yönlendirmesi gereken bir hakikat olarak görülmüştür. Şöyle der Malthus: *'Canlı doğanın tümüne hakim olmuş bu yasanın yükünden kaçılacak bir yol göremiyorum'*. Bu ilkeyle Malthus tüm ütöpik, radikal ve büyük toplumsal mühendislik projelerine saldırmıştır. Ona göre sınırlı ve dereceli bir reform tek gerçekçi yoldur. Bunun da ötesinde Malthus'a göre hukuk, kendisini toplumsal gelişmenin altında yatan kanunla aynı çizgiye ge-

¹⁴ Bu eserden yapılan alıntılar nakleden: Morrison 1997.

tirmelidir; hukukun içerisinde fakirlerin üremesini teşvik edecek herhangi bir şey bulunmamalıdır. Eğer hukuk yapısı fakirlerin yaşam şartlarını geliştirecek herhangi bir hüküm içerirse, bu, onların daha çok çocuk yapmaları ve bununla birlikte zenginlik yaratılmasının azalması sonucunu verecektir. Hukuk kuralları tercih edebilmeyi yasaklamamalı, fakat belirli tercihlerin olumsuz sonuçlarını açık hale getirecek şekilde düzenlenmelidir. Fakirleri, yaşamsal ihtiyaçlarını sağlamalarının güvence altına alınmadığı bir durumda çocuk yapmaktan uzaklaştırmak için hukuk, ilerideki evliliklerden doğacak hiçbir çocuğun fakirlikten kurtulma şansına sahip olmayacağını gösterir şekilde yapılmalıdır. Böylece: “eğer bir erkek, bir aileyi geçindirebilme ihtimali olmadan evlenecek ise, bunu yapmak için en ileri özgürlüğe sahip olmalıdır”. Bununla birlikte, aile reisleri, doğacak sonuçlarla yalnız başına bırakılmamalıdır: ‘Doğanın vereceği cezaya mahkum edilmelidirler, sefalet cezasına... Onu ve ailesini acı çekmeye mahkum etmiş, defalarca ikazda bulunmuş Tanrı’nın kanunları olan doğa kanunları, onlara öğretilmelidir’. Bu siyasi olarak güçlü olanın verdiği bir ceza değil, doğal toplumsal kanunların işleminin sonucudur; pozitif hukuk sadece aracı bir enstrümandır. Dahası, terk edilmiş ya da gayrimeşru çocuklar için de herhangi bir yardım yapılamaz: ‘Eğer ebeveynler çocuklarını terk ederlerse, bu suçtan sorumlu olmalıdırlar. Karşılaştırma yapmak gerekirse (...) çocuk, toplum için küçük bir değere sahiptir’. Aşağıdaki paragrafta da belirtildiği gibi, Malthus herhangi bir temel hak nosyonuna ve toplumsal yaşama hakkına düşmandır:

Paylaşılmış bir dünyaya gelmiş olan kimsenin, normalde dayanacağı ebeveynlerinden elde edeceği herhangi bir geliri yoksa ve toplum onun emeğini istemiyorsa, küçük bir parça yiyeceği bile talep etmeye hakkı yoktur ve esasında olduğu yerde bulunmaya bile hakkı yoktur. Doğanın kudret sofrasında onun için bir yer bulunmaz. Doğa ona gitmesini söyler ve o da onun emirlerini yerine getirmek zorundadır.

Hemen belirtmek gerekir ki, Austin’in bu düşünceleri ileri sürdüğü dönem, 1775’lerde başlayan Sanayi Devrimi’ne denk gelmektedir. Sanayi Devrimi’nin sonucu olarak kentlerde nüfus yığılması olmuş, işçi ve fakirlerin sayısı artmıştı. İşçiler çok kötü şartlar altında çalışıyorlardı ve buna karşın sendikaların da örgütlemesiyle işçi hareketleri ortaya çıkmıştı. Daha iyi koşullarda çalışma talebiyle hareket eden işçiler çoğunlukla şiddet yoluyla bastırılmaya çalışılıyordu. Austin’in özellikle mülkiyet kurumunu ele alış ve bunun toprak ve sermaye sahipleri lehine olmak üzere meşrulaştırmaya çalışması da, işte dönemin bu şartları içerisinde değerlendirilmek gerekir.

4.2. Austinci Hukuk Teorisi

Austin’in ortaya koymuş olduğu analitik hukuk teorisi, dört alanda kavramsal analiz yapılması ile ilgilenmiştir: Hukuk kavramının analizi, temel terimlerin tanımlanması, temel hukukî terimler arasındaki karşılıklı ilişkiler ile diğer hukukî olmayan kavramların analizi ve bu kavramlarla hukukî kavramların birbirlerinden ayrılması (Morrison 1997: 222).

Austin hukukun kaynağı olarak olaylara dayanan örf-adet hukukunun, kötü yapılmış yazılı hukuka göre daha zengin ve daha esnek olabileceğini kabul eder. Ancak iyi yapılmış yazılı hukuk, ilkeleri bulunan, bilimsel bir ifade olacaktır. Kanunlar, hukukun tarihsel gelişimi ve ulaşılabilecek amaç dikkate alınarak dikkatli bir şekilde hazırlanmalıdır. Austin, döneminin hukukçularını sert bir dille eleştirir ancak bunun nedeni olarak dağılmış olan, yazılı kanunlar şeklinde somutlaşmamış kuralları gösterir. Düzenli, tutarlı, bilimsel bir şekilde hazırlanmış kanunlar bulunduğu takdirde mesleği hukukçuluk olmayan diğer insanlar da hukuku anlayabileceklerdir. Bu durumda hukuk, avukatların elindeki para kazanma aracı olmayacak, satın alınmayacak, antik Roma'da olduğu gibi, şerefli bir iş olacak ve siyasal ağırlığa sahip bulunacaktır (Morrison 241-3).

Hukuk kavramının analizi, aynı zamanda hukuk teorisinin konusunun belirlenmesi amacıyla da hizmet etmektedir. Austin hukuk kavramının gerçekte hukuk olmayan, benzeyiş ve kıyas yolu ile hukuk alanına dahil edilen bazı konuları da kapsadığını, dolayısıyla hukuk biliminin asıl konusunun bunlarla karıştırıldığını söyler. (1940: 86). Siyasal gücün kullanılması, Austin'in düşüncesinde, *I. Dersin* hemen başında yaptığı tanımda da açıkladığı gibi, temeldir:

Hukuk teorisinin konusu pozitif hukuktur; basit ya da dar anlamda hukuk: siyaseten üstün olanların siyaseten altta olanlar için yaptığı hukuk. (1940: 86)

İşte, hukuk teorisinin asıl konusunu oluşturan pozitif hukuku Austin, hukuk olduğu düşünülen ya da zannedilen diğer kurallardan ayırmaya çalışır. Austin en genel anlamıyla yasayı şu şekilde tanımlar:

(...) akıl sahibi bir varlık tarafından, üzerinde güç sahibi olduğu akıl sahibi bir varlığın hareketlerini yönlendirmek için konulmuş kural. (1940: 86)

Bu yasa tanımını altında, hukuk teorisinin konusunu oluşturan pozitif yasalarla birlikte, çeşitli yasalar da vardır:

- Tanrı tarafından, yarattığı insanlar için konulmuş yasalar –İlahi Hukuk ya da Tanrı'nın Hukuku,
- İnsanlar tarafından, insanlar için konulmuş yasalar. (1940: 86).

İnsanlar için insanlar tarafından konulmuş yasalar ise iki sınıfa ayrılır:

1. Pozitif yasalar: Bunlar siyaseten üstün olanlar tarafından konulmuş yasalarlardır. Bağımsız uluslarda, bağımsız siyasal toplumlarda bulunurlar. Onlara pozitif niteliği veren, toplumsal konum (*by position*) nedeniyle var olmalarıdır (1940: 87). Hukuk teorisinin konusunu oluşturan yasalar pozitif yasalarlardır.

2. Pozitif ahlâk kuralları: Siyaseten üstün olmayanlar tarafından konulmuş pozitif yasalar da vardır. Bunlar genellikle -ancak doğru olmayan bir şekilde- yasa olarak adlandırılır.

nılır. İnsan davranışıyla ilgili olarak belirsiz bir insan topluluğunun düşüncelerini ya da hislerini yansıtır. Austin bu yasalara örnek olarak, “Şeref yasaları”, “teamül kuralları” gibi isimler almış kuralları verir.

‘Pozitif ahlâk’ nitelemesindeki ‘pozitif’ kelimesi bu yasaları/kuralları Tanrı’nın yasalarından, ‘ahlâk’ kelimesi ise pozitif yasalardan ayırmaktadır (1940: 87). Pozitif nitelemesi kuralın beşerî bir kaynağı olduğunu gösterirken, ahlâkîlik iki tür beşerî yasanın kaynakları bakımından taşıdığı farka işaret eder (1940: 171). Bununla birlikte pozitif yasalar Tanrı’nın yasalarıyla sınımlanmalıdır.¹⁵

İlâhî, hukukî ve ahlâkî ödevlerin varlığının benimsenmesinden sonra, hukuk kurallarının ödev yüklemesi ve bu kuralların sınımlanması için Tanrı yasalarının bir ölçüt olması, esasen Austin’in karşı olduğu doğal hukuk görüşünü çağrıştırmaktadır. Bu noktada iki büyük sorun vardır. Birinci sorun, Tanrı kurallarıyla ya da ahlâk kurallarıyla çatışan bir pozitif yasanın varlığında, her birinin ödev yüklemesi nedeniyle tercihin nasıl yapılacağıdır. Diğer bir sorun ise Tanrı yasalarına ya da ahlâk kurallarına aykırı bir pozitif yasanın geçerli olup olmayacağıdır. Birinci sorun açısından ahlâkî bir çözüm önermemekle birlikte Austin, her iki sorun açısından da tercihini pozitif yasaların bağlayıcılığından yana kulla-

¹⁵ Austin’in, Hobbes’u dinsel dogmaya yaptığı gönderme nedeniyle eleştirirken, Tanrı yasalarını pozitif yasalar için bir ölçüt olarak kabul etmesi ilginç olmakla birlikte, bu kabulde neyin kastedildiği de konunun anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Austin, Tanrı’nın bir kısım yasalarının tartışma götürmeksizin kutsal metinlerde açığa kavuşturulmuş ancak diğer bir kısmının belli olmadığını söyler. Peki bu açığa çıkmamış yasalara nasıl ulaşılacaktır? Ön kabul, bu yasaların ulaşılabilir nitelikte olduğudur. Austin şöyle devam eder:

Austin’in, Hobbes’u dinsel dogmaya yaptığı gönderme nedeniyle eleştirirken, Tanrı yasalarını pozitif yasalar için bir ölçüt olarak kabul etmesi ilginç olmakla birlikte, bu kabulde neyin kastedildiği de konunun anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Austin, Tanrı’nın bir kısım yasalarının tartışma götürmeksizin kutsal metinlerde açığa kavuşturulmuş ancak diğer bir kısmının belli olmadığını söyler. Peki bu açığa çıkmamış yasalara nasıl ulaşılacaktır? Ön kabul, bu yasaların ulaşılabilir nitelikte olduğudur. Austin şöyle devam eder:

Tanrı’nın açığa çıkmamış yasaları, insan tarafından, Tanrı’nın iyi oluşundan ve insan eylemlerinin eğiliminden çıkarılmalıdır. Diğer bir deyişle, Tanrı’nın cömertliği, genel fayda ilkesi ile birlikte, onun açığa çıkmamış yasaları için tek yol gösterici ya da belirtidir (1940: 106).

(...) Tanrı bize gözleme, hatırlama, muhakeme etme özellikleri vermiştir ve bu özellikleri kullanarak eylemlerimizin eğilimini bulabiliriz. Eylemlerimizin eğilimlerini ve O’nun cömert amacını bilmekle, örtük buyruklarını da bilebiliriz.

Tanrı, yarattığı varlıkların en büyük mutluluğunu tasarlar. Çözümlemesi gereken sorun şudur: Bir grubun eylemleri genel olarak yapıldığı ya da yapılmadığı takdirde bunun genel mutluluk ya da iyi için olası etkisi ne olacaktır?

(...) Eğer davranışlarımız gerçekten genel fayda ilkesine göre ayarlanmışsa, İlahi yasa ve kurallara uygun olacaktır.

(...) Tek başına kötü gibi görünen, yararlı ya da zararsız, tek başına iyi gibi görünen de yıkıcı olabilir.

Örneğin, bir fakirin, zengin komşusundan bir şey çalması, tek başına düşünüldüğünde zararsız, hatta bir açıdan olumlu görülebilir. (...) Fakat bunu herkesin yaptığı düşünülürse sonucu çok kötü olacaktır (1940: 107).

Açık ve tartışmasız bir şekilde açığa çıkmış Tanrı yasalarına, bu yasaların yalın anlamlarını dikkate alarak uymak zorundayız. Eğer açığa çıkmamışlarsa, İlahi yasa koyucunun yasa ve emirlerinde amacı olan genel fayda ve iyi uyarınca davranmalıyız.

nır ve doğal hukukçulara kesinlikle katılmadığını belirtir¹⁶. Austin, Blackstone'un, *Commentaries* adlı eserinde dile getirdiği, "bağlayıcılık konusunda Tanrı yasalarının diğer tüm yasalara üstün olduğu; hiçbir insan yasasının Tanrı yasasıyla çelişmemesi gerektiği; [Tanrı yasalarına] karşı oldukları takdirde insan yasalarının geçerliliğinin olmadığı ve tüm geçerli yasaların güçlerini İlahî asıllarından aldıkları" yönündeki görüşü eleştirerek şöyle söyler:

[Blackstone bu sözüyle] tüm yasaların İlahî hukukla uygunluk içerisinde olmasını kastetmiş olabilir. Eğer kastettiği buysa, duraksamadan ona katılırım.(...) [İ]nsan yasakoyucuların, koydukları yasaları yapmak için İlahi yasalarla bağlı olduklarını, çünkü böyle yapmazlarsa Tanrı'nın kendilerini cezalandıracağını kastetmiş de olabilir. Buna da, eğer Tanrı'nın hukukunun belirtisi fayda ilkesi olacaksa, (...) tamamıyla katılırım. (...) Ancak Blackstone'a ait bu ifadenin anlamı, eğer bir anlamı varsa, sanki şöyleymiş gibi görünüyor: İlahi hukukla çatışan hiçbir insan yasası zorunluluk yükleyici ya da bağlayıcı değildir; diğer bir deyişle, İlahi hukukla çatışan bir yasa, yasa [vurgu Austin'e ait] değildir (...).

Şimdi, İlahi yasayla çatışan insan yasalarının bağlayıcı olmadığını, yani yasa olmadığını söylemek tamamen saçmadır. En yıkıcı yasalar, dolayısıyla Tanrı'nın isteğine aykırı olan yasalar, mahkemeler tarafından yasalar olarak uygulanmıştır ve halen de uygulanmaktadır. Zararsız hatta faydalı bir eylemin, egemen tarafından ölüm cezasıyla yasaklanmış olduğunu düşünün; eğer bu eylemi işlersem, yargılanır ve suçlu bulunurum. Bu cezaya, insan yasakoyucuların kötü sonuçları olmayan eylemleri yasaklamamalarını emretmiş olan Tanrı yasasına karşı olması nedeniyle itiraz edersem, Mahkeme yapmış olduğum muhakemenin etkisizliğini, geçerliliğini inkar ettiğim yasanın gereğini yerine getirerek, beni asmak suretiyle ortaya koyacaktır. Dünyanın yaratılmasından bugüne kadar, Tanrı hukukuna dayanan bir itiraz, yargı tarafından dinlenmemiştir (1940 214-5).

Tanrı'nın yasalarındansa -bu yasaların belirtisi olan fayda ilkesine göre şekillenmiş bile olsalar- insan yasalarına uyma gerekliliğinin asıl nedeni, Tanrının gerçek iradesinin ne olduğunun ya da fayda ilkesinin gereklerinin belirlenmesinin objektif bir şekilde gerçekleştirilememesidir:

(...) Tanrı'nın yasaları her zaman açık değildir. Tüm papazlar, en azından makul olanları, vahiy yoluyla bize iletilmiş bile olsalar hiçbir ödev şemasının tam ve açık olmadığını kabul edeceklerdir. İlahi iradenin belirtisi olarak fayda da açıkça yetersizdir. Birine kötü görünen, bir başkasına iyi görünebilir (1940: 215).

Bu tartışma bağlamında Austin, hukukun kaynağı olarak örf-adenin kabul edilmesine de karşı çıkmaktadır. Ona göre, örf-adet ya da ahlâk kuralları pozitif yasalarla örtüşebilir. Ahlâk ve Tanrı yasalarının pozitif yasalarla sık sık örtüşmesi, pozitif hukukun gerçek doğasının ve kaynağının hukuk teorisyenlerince yanlış anlaşılmasına neden olmuştur. Pozitif yasaların, pozitif ahlâka ya da Tanrı'nın hukukuna göre şekillendiği durumlarda, bu yasaların egemenin yarattığı bir şey olduğunu unutmaktadırlar. Örf-adet hukuku, yargıcın

¹⁶ Burada dikkat edilmesi gereken nokta, pozitif hukuk kuralları ile Tanrı yasaları ya da diğer ahlâkî kurallar arasındaki tercihin, bunların ahlâkî değerleri bakımından değil, hukukî bağlayıcılık yönünden tartışma konusu yapılmış olmasıdır.

hukuk yaratmasıyla, daha önceden var olan örf ve adetler esas alınarak yaratılmıştır. Bir yargıç bir örfü, vermiş olduğu kararla egemenin yaptırımına bağlamadıkça, o, pozitif ahlâk kuralıdır; ancak bundan sonra pozitif yasa olabilir. Dolayısıyla örf-adet kuralları hukukun kaynağı olamaz (1940: 199).

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra, Austin'in hukuk teorisinin konusu olarak kabul ettiği pozitif yasanın tanımını şu şekilde yapmak olanaklıdır:

YASA, BİR EGEMENİN YAPTIRIMLA DESTEKLENMİŞ BUYRUĞUDUR.

4.3. Analitik Hukuk Teorisinin Temel Kavramları

Gerek buraya kadar yaptığımız açıklamalar gerekse ulaştığımız bu yasa tanımında üç unsur göze çarpmakta ve daha geniş bir şekilde ele alınmayı hak etmektedir. Bu unsurlar, egemen, buyruk ve yaptırımdır. Her ne kadar aşağıda bu unsurları ayrı ayrı inceleyeceksek de, Austin'in kurguladığı teoride, kendisinin de belirttiği gibi, bu kavramlar temel olarak birbirlerinden ayrılmaz niteliktedir.

4.3.1. Egemen

Sadece Tanrı, insanlarla kurulacak mutlak bir güç ilişkisine sahiptir. Toplumsal ilişkiler karşılıklı ve akışkandır: *'bir taraftan bakıldığında üstün olarak görünen, diğer taraftan bakıldığında altta görülür'* (1873:99). Normal dönemlerde bir kral *'yönetilenlere üstündür: gücü iradesine uygun davranılmayı sağlamak için yeterlidir. Ancak yönetilen de aynı zamanda krala üstündür: kralın kudreti, halkın öfkesinden duyduğu korkuyla, kalabalığın içinde uyuklayan aktif direnme gücünün canlanmasyla kontrol edilir'* (1873: 99). Bireylerin toplum içerisinde çok çeşitli rolleri ve işlevleri vardır: bir birey 'egemen bir topluluğun üyesi' olabilir ve yargıcı bağlayan kanunların yaratılmasından sorumlu olanlardan biri olarak yargıca üstün olabilir; fakat aynı zamanda bu birey, hukuka itaat ederek geçirdiği yaşamında, mahkemede yargıcın karşısına çıkmış bir 'vatandaş' da olabilir.

Egemen, bir toplumdaki tüm hukukun temel kaynağıdır ve egemenin olmadığı yerde hukuk da olamaz.

Her pozitif yasa, (...) egemen bir kişi ya da egemen kişiler grubu tarafından, bu kişi veya grubun egemen ya da üstün konumda olduğu bağımsız siyasal bir toplumun üye veya üyeleri için konulmuştur (1940: 177).

Esasen "egemenlik" kavramı Austin'den çok önce felsefî ve siyasî terminolojiye girmiş bulunuyordu. Bentham ve Austin'in bu kavrama getirmiş olduğu yenilik iki temel ilkeyle özetlenebilir (Raz 1997: 6-7):

1. Egemenliğin, ahlâktan ya da ahlâkî ilkelerden çıkarılmadığı ve bunlarla açıklanamadığı savunulmuştur. Egemenlik, toplumsal itaat alışkanlığı olgusuna dayanır..
2. Alışkanlık ve bireysel itaat kavramları, yani belirli bir kimseye ya da gruba itaat, egemenlik analizinde anahtar kavramlar olarak karşımıza çıkar..

Austin doğal (ilkel, en basit toplum) ve siyasal (hukukun işleyebileceği toplum) toplum arasında bir ayrım yapar:

Doğal bir toplum, doğal halde bulunan bir toplum ya da bağımsız fakat doğal olan bir toplum, birbirlerine karşılıklı ilişki bağlarıyla bağlı insanlardan oluşur, [bu insanlar] siyasal bir toplumun, egemen ya da bağımlı üyeleri değildir (1940: 225).

Bir toplum, üyelerinin çoğunluğu belirli ve ortak bir üstüne itaat alışkanlığı içerisinde bulunmadıkça siyasal bir toplum değildir (1940: 222).

Bentham da egemenlik kavramını tanımlarken siyasal bir toplumdaki bahsetmişti. Buna karşın Austin, “*Bay Bentham’ın değinmeyi unuttuğu*” negatif niteliği de ekler, yani bağımsız siyasal bir toplum olmayı (1940: 234). Austin’e göre egemenlik, nüfusun çoğunluğunun geleneksel olarak egemene itaat alışkanlığı içerisinde bulunduğu siyasal toplumda mümkündür; buna ek olarak egemen de bir başkasına itaat alışkanlığı içerisinde olmamalı, bağımsız olmalıdır. Dolayısıyla bağımsızlığı söz konusu olan toplum değil, toplumdaki egemen kişi veya gruptur:

Üyelerinin geneli ya da çoğunluğu belirli ve ortak bir üstüne geleneksel olarak itaat ederlerken, aynı zamanda bu belirli kişi ya da kişilerin oluşturduğu organ da belirli ve ortak bir üstüne geleneksel olarak itaat ediyor olmamalıdır (1940: 221).

Siyasal bir toplumdaki nüfus oldukça yüksekse de, “*bağımsız bir siyasal toplum iki kısma ayrılabilir: egemen ya da üstün olan üyelerinden oluşan bir parça ve sadece uyruk olan üyelerinin oluşturduğu diğer parça*”. Bu birleşim, tarihsel bir olgudur:

Mevcut çoğu toplumda egemen güçler, ya bütünü tek bir üyesi tarafından sahiplenilmiştir ya da üyelerinin birkaçı tarafından paylaşılmıştır: hatta hükümetlerin genel olarak desteklendiği pek çok toplumda bile, egemenlerin sayısı tüm siyasal topluluğun küçük bir kısmıdır. Kendisi tarafından yönetilen bağımsız siyasal bir toplum ya da tüm topluluğu içeren egemen bir organ imkansız değildir; ancak bu tip toplumların varlığı olmayacak bir şeydir (1940:237).

Austin açıklamasını şöyle sürdürür:

Bağımsız siyasal bir toplumun her üyesi yetişkin ve güvenilir bir zekâya sahip olsaydı, her üye egemenlik güçlerini kullanmaya doğal olarak ehil olacaktı; böyle kurulmuş bir toplum düşünürsek, etkin bir şekilde kendisi tarafından yönetilen, [her üyenin aynı zamanda yönetici olduğu] bir toplumun varlığını da düşünebiliriz. Ancak mevcut her toplumda, üyelerin çoğu, egemenlik güçlerini kullanmaya doğal olarak ehil değildirler; hatta hükümetinin popülaritesi en yüksek olan toplumda bile, sadece doğal olarak egemenlik güçlerini kullanmaya ehil olmayan üyeler egemen organın dışında bırakılmamışlardır. Eğer, doğal ehilsizlikten dolayı dışlananlara, böyle bir zorunluluk olmadan dışlananları (ör. kadınlar) da eklersek, görürüz ki, böyle bir toplumda bile üyelerin çoğunluğu hakimiyet altındadır. Sonuç olarak, bütünü idaresi mümkün olmasa da, mevcut her toplum, üyelerinin biri ya da bir ve tüm arasında bulunan birkaçı ile yönetilmektedir (1940: 237).

Siyasal ve bağımsız olan her toplumda egemen yetkileri bir tek kişi veya bir grup elinde tuttuğuna göre, her üstün hükümet Austin’e göre bir monarşi ya da aristokrasi (genel an-

lamıyla) olarak ortaya çıkmaktadır¹⁷. Aristokrasinin ise üç görünümü vardır: Bunlar, oligarşi, özel anlamıyla aristokrasi ve demokrasidir.

Austin'e göre egemen, hukuken sınırlanamaz niteliktedir. Austin'in kurduğu çerçeve içinde egemenin hukukla bağlı olması mantıksız olacaktır, çünkü egemen en üst organdır ya da ulusun sahip olduğu gücün toplandığı yerdir. Monarkın ya da bir grup egemenin hukukî bir ödevle bağlı olduğunu söylemek, bunların hem egemen hem de egemen olmadığını söylemekle birdir. Siyasal toplum, egemenin gücü hukukî sınırlamalara tabi olsa bile hukukî despotizmden kaçamaz.

Egemenin yetkisinin *hukuken* [vurgu Austin'e ait] sınırlanamaz olması gerekir. Pozitif hukukça sınırlanmış yetki, terimlerde çelişki anlamına gelecektir. (...) Egemenlerin kendileri ya da kendilerinden sonra gelecekler için koymuş oldukları görüntüsünü veren yasalar, ancak kendileri ya da kendilerinden sonra gelecekler için yol gösterici olarak kabul ettikleri ya da onlara tavsiye ettikleri ilkeler ya da özdeyişler olarak düşünülebilirler. (1940:263-4)

Çünkü, egemenin herhangi bir şekilde kendisini bağladığı düşünülen bir kurala uymaması durumunda, çıkardığı buyruğun ya da yasanın anayasal olmadığı söylenebilirse de, bu yasanın hukuken geçersiz ya da hukukî olmayan olarak nitelendirilebilmesi olanaklı değildir (1940: 266).

Austin bu düşünceleriyle esasında 19. yüzyılın başlarında liberal düşünürlerin hepsinde ortak olan bir kaygıyı ifade ediyordu: toplumun dağılmasından duyulan korku ve güçlü bir hükümet ihtiyacı. Bentham ve Austin'e göre reformcu bir hükümet, güçlü olmalıdır¹⁸. Ancak Bentham anayasal sınırlamaların varlığından bahsederken, Austin'e göre,

¹⁷ Austin, "genel anlamıyla aristokrasi" deyimini, yöneticilerin -ya da yönetimde etkili olanların- geniş bir sınıftan oluştuğu durumlar için kullanmaktadır. Böyle bir durumda, aristokratik yönetimin üyeleri, aynı zamanda vatandaş statüsündedir.

Her monarşide, monark, tebası tarafından inanılan ve hissedilen düşünce ve duygulara alışkanlıkla riayet eder. Ancak neredeyse tüm monarşilerde [monark], topluluğun küçük bir bölümünü oluşturmasına rağmen etkili olan bir kısmın düşünce ve duygularına boyun eğmekte ya da bunların çıkarlarını dikkate almaktadır. [Söz konusu] askeri bir monarşiye ya da yönetimin temel aracı kılıçsa, bu etkili kısım genel olarak asker sınıfı ya da askerlerden seçilmiş bir organdır. Eğer yönetimin temel aracı kılıç değilse, bu etkili kısmı soylular ya da soylular[la birlikte], din adamları ve hukukçular oluşturur. Örneğin, Roma'da, prenslerin ya da imparatorların egemenliği altında bu etkili kısım, sürekli ordular ve daha özel olarak Praetor'un birliğinden ibaretti, aynen Türk imparatorluğunda bu kısmın Yeniçerilerden oluşması gibi. Fransa'da, kralların egemen olmasından sonra ve büyük devrimden önce bu etkili kesim kılıcın asaleti, seküler ve daimi memurlar ve parlamentoların ya da yüksek mahkemelerin üyelerince oluşturulmuştu. Bu nedenle sonuç olarak tam anlamıyla bir monarşinin bulunmadığını söyleyebiliriz: her üstün hükümet, [bel-li] bir grubun hükümetidir (...) (1940: 238).

"Özel anlamda aristokrasi" ise, aristokratik yöneticilerin sayısının az olduğu ve bunların hepsinin yönetici sıfatını taşıdığı durum için kullanılmaktadır.

¹⁸ Austin (1940: 280-1), Hobbes'un, iki noktadaki yanlıgısı dışında, Bentham'la birlikte devlet ve hukuk konusunda yeni ve değerli düşünceler ortaya koymuş başka birisini bilmediğini söyler ve sadece İngiltere'de değil, Fransa ve Almanya'da da "tiran savunusu" yapmakla haksız yere eleştirildiğinden yakınıdır. Ona göre Hobbes'un güçlü bir monarşiyi diğer yönetim biçimlerine tercih ettiği doğrudur ancak Hobbes'un tasarladığı monark, sınırlanamama ve itaat edilme temeline oturmaktadır. Bu, monarşiyi savunmak anlamına gelmez.

egemenlik üzerine konulacak haklar bildireleri gibi hukukî sınırlamalar ve kuvvetler ayrılığı kavramı sorunludur. Bunlar bazen uygulamada kendi kendilerini yıkarlar ve mantıken savunulamaz niteliktedirler. Bu, etkili anayasal sınırlamaların olmadığı anlamına gelmez. Gerçekte bu sınırlamalar karmaşık inançlar ve uygulamalar toplamıdır; kesin hukuk değildirler ve eleştirel ahlâkın görünümüdürler. Sonuç olarak Austin, anayasa hukukunun gerçek bir hukuk dalı olmadığını, pozitif ahlâk kurallarını içermesinden dolayı hukuk teorisinin konusunu oluşturmadığını söylemektedir (1940: 267-8).

Egemene verilen bu niteliklerin ardından, Austin'in güçler ayrılığı düşüncesinin karşısında durduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Yasama, yürütme ve yargının değişik organlarda toplandığını öne süren görüşler karşısında –özellikle de Parlatentonun yasamayı, Kralın ise yürütmeyi üstlendiğini söyleyen Blackstone'u eleştirerek- kendi oluşturduğu egemen tanımı içerisinde güçler ayrılığından bahsetmenin saçma olduğunu söyler. Ayrıca Roma İmparatorluğu'nda meclislerin aynı zamanda yargısal görevleri olmasından ve dönemindeki yapılanma içerisinde Kralın bazı eylemlerinin hem yasamaya ilişkin hem de idareye ilişkin işlevleri olmasından dolayı, olguların böyle bir tezi desteklemediğini söyler (1940: 249-53).

Sonuç olarak, Austin'in tanımladığı egemenlik kavramının dört temel özelliğini şu şekilde belirleyebiliriz (Raz 1997: 8):

1. *Bağımlı değildir*, yani (a) egemene yasama yetkisi bir kanunla verilemez; ve (b) bu yasama yetkisi kanunla kaldırılamaz.
2. *Sınırsızdır*, yani (a) egemenin yasama yetkisi hukuken sınırlamaz, bu her hangi bir konuda kanun yapma yetkisidir; ve (b) egemen yasama yetkisini kullanırken herhangi bir hukukî yükümlülüğün muhatabı olamaz.
3. *Tektir*, yani her hukuk sistemi için (a) bir tane ve (b) ancak tek bir tane bağımsız ve sınırlanamaz yasama yetkisine sahip egemen bulunabilir.
4. *Bölünemezdir*: yasama yetkisi bir tek kişinin ya da bir grubun elindedir.

4.3.2. Buyruk

Hukuk teorisinin konusunu oluşturan her yasa ya da kural bir buyruktur, daha doğrusu, buyruğun özgün türleridir (1940: 88). Buyruk bir isteğin anlamlanması, ifade edilmesidir. Ancak onu isteğin diğer belirimlerinden ayıran şey, buyruğun yöneldiği kişinin isteğe uymaması durumunda kötülüğe ya da zarara uğrama ihtimalidir. Bir buyruğun kendisine yöneltmesi ile kişi, bu buyrukla bağılı hale gelir. Diğer bir deyişle itaat etme ödevini yüklenmiş olur. Buyruğa uymayan kimse, itaat etmemiş ya da yüklediği ödevi yerine getirmemiş olur. Dolayısıyla buyruk ve ödev karşılıklı bir ilişki içerisinde: Nerede bir ödev varsa, orada bir buyruk açığa çıkmıştır; nerede bir buyruk varsa, bir ödev yüklenmiştir (1940: 89).

İki tür buyruk vardır. Birinci türü, yasalar ya da kurallar oluşturur. İkinci tür ise belirli bir olay üzerine verilen buyruklardır ki, Austin bunlar için gündelik dilde herhangi bir kelime bulunmadığını, bu nedenle onları, istisnai ya da özel buyruklar olarak nitelendirdi-

ğini söylemektedir. Bu iki tür buyruk arasındaki fark birincisinin “*bir grubu, bir eylemi yapması ya da bir eylemden kaçınması için genel olarak bağlaması*”dır. Özel bir olay ya da belirli bir birey için verilmiş buyruklar yasa ya da kural olarak adlandırılmayacaktır (1940: 92). Eğer Parlamento belirli veya belirsiz bir süre için mısır ihracatını yasaklarsa, genel olması itibarıyla, bu buyruk bir kural ya da yasa olarak adlandırılabilir. Ancak limanda bulunan ve gemiye yüklenmiş mısırların olası bir kıtlık nedeniyle ihracatına izin verilmemesi durumunda ise, Parlamento’ya ait olmasına rağmen, bu buyruk yasa değildir (1940: 93). Yargıcın yasayı uygulaması (ya da uygulama esnasında dile getirdiği buyruk şeklindeki ifade) genel nitelik taşımadığı, artık belirli bir kimseye yöneldiği için buyruk olmayacaktır (1940: 94). Bununla birlikte böyle bir ayırımın saptanması da çoğu zaman kolay değildir (1940: 95).

4.3.3. Yaptırım

Buyruğa itaat edilmemesi ya da ödevin yerine getirilmemesi durumunda ortaya çıkması muhtemel kötülük, yaptırımdır (1940: 89). Yaptırımın şiddeti ya da gerçekleşme olasılığının oranı önemli değildir. Yaptırım ne kadar büyük olursa ve gerçekleşme olasılığı ne kadar yüksek olursa, buyruğa itaat olasılığının da o kadar büyük olacağı doğru olabilir. Ancak yaptırımın şiddeti ve gerçekleşme olasılığının yüksekliği, yaptırımı belirleyen unsurlar değildir. En küçük miktardaki, en küçük gerçekleşme olasılığına sahip zarar, yaptırımın varlığı için gerekli ve yeterlidir (1940: 90).

Austin, Locke ve Bentham’ın, mükâfatın da bir yaptırım olarak kabul edilebileceğini düşündüklerini belirttikten sonra “*Locke ve Bentham’a olan tüm saygıyla birlikte, terimin bu denli genişletilmesi bir karışıklıktır*” der. Ona göre mükâfat içeren bir ifade, bağlayıcı, ödev yükleyici değildir. Mükâfat ancak ikna edici, teşvik edici bir rol oynayabilir. Eğer yaptırımdan bahsedilecekse bu, cezalandırma, zarar verme şeklinde olmalıdır (1940: 91).

4.4. Uluslararası Hukuk

Austin, yaptırımdan yoksun kanunları eksik kanunlar, gerçek olmayan kanunlar olarak nitelendirirken, aynı anlayışı uluslararası hukuk alanı için de benimser. Onun hukuk anlayışı hiç kimseye itaat etmeyen bir egemeni, bu egemene itaat alışkanlığı içerisinde bulunan bireyleri ve egemenin yaptırımla desteklenmiş buyruklarını içerdiğinden, uluslararası hukuk ise bu şartları yerine getirmeyen bir düzeyde gerçekleştiği için, Austin uluslararası hukuku gerçek hukuk saymaz. Dolayısıyla uluslararası hukukun gerekleri de kanun olarak adlandırılmazlar. Uluslararası hukuktaki kurallar ancak uluslararası pozitif ahlâk olarak değerlendirilebilirler. Austin’in bu düşünceleriyle, Hobbes’la başlayan ve Kant ve Rousseau’yu da içine alan bir çizgiyi takip ettiği açıktır (Morrison 1997: 239). Hobbes, hukuku yaratacak ve uygulayacak üstün bir gücün yokluğu durumunda pozitif hukukun varlığından bahsedilemeyeceğini söylemiştir. Kant da, devletler ‘ortak dışsal bir sınırlamaya tabi olmadıkları’ için uluslararası hukuktan bahsetmenin anlamsızlığını tartışmıştı. Rousseau ise uluslararası hukukun çelişkiler ve belirsizliklerle dolu olduğunu, dolayısıyla gerçek bir hukuk olmadığını söylemişti.

Uluslararası hukukun varlığını iddia edenler, hukuku, sadece egemenin yaptırımlarla desteklenmiş buyruklarıyla açıklayanlar açısından, örf-adet hukukunun ve herhangi bir yaptırım olmaksızın devletlerin kendiliklerinden uydukları kuralların, böyle bir tanım içinde yer almadığını kabul etmekte, ancak bunun, devletlerin eylemlerini düzenleyen kuralların varolmadığı anlamına gelmediğini söylemektedirler. Austin bu düşünceye katılır, ancak ona göre bu kurallar sadece ‘pozitif ahlâk’tır (1940: 183). Bir devlet söz konusu kurallardan birini ihlal ettiğinde bunun bedelini ödemek durumunda kalabilir ve diğer devletlerin tepkisini çekebilir. Uluslararası hukukun gereklerinden birini yerine getirmeyen bir devlete karşı herhangi bir devletin herhangi bir araçla zarar vermesi, bu devleti, uluslararası düzlemde belirli olmayan bir organdan çıkmış olan bir buyruğun uygulayıcısı durumuna getirmez; çünkü bu devlet, sözde yasanın uygulanması için yetkilendirilmiş bir organ değildir. Uluslararası bir gücün yokluğunda bu kurallara hukuk demek, gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır (1940: 184).

4.5. Yargıcın Hukuk Yaratması

Austin “yargıcın hukuk yaratması”nı hukukun “bağımlı kaynağı” olarak kabul eder. Yargıcın hukuk yaratması mahkemelerin anlaşmazlıklarla ilgilenmeleri esnasında oluşur ki, mahkemelerin görevi de budur: Dava mutlaka bir karara bağlanmalıdır. Hukukun bu amacı anlaşmazlık konusu olayı düzenleyen yazılı bir yasanın bulunmadığı durumlarda bile gerçekleştirilmelidir. Mahkemenin amacı, hakkın gözetilmesi, anlaşmazlığın çözülmesidir, ancak bu amaç gerçekleştirilirken yeni bir kural da yaratılmış olur. Ancak yargıçlar bu yaratımı hukukun yorumlanmasının arkasına gizlerler.

Her ne kadar bu özel olay yeni bir kuralla karara bağlanıyorsa da, yargıcın meşru amacı, bu kuralın belirlenmesi değil, kuralın uygulanacağı özel olayın karara bağlanmasıdır, yasama faaliyetinin ortaya konmasından kaçınılır. (...) Eğer yeni kural hukuk olarak geçerli olursa, doğrudan değil, kararın emsal olması nedeniyle geçerli olur; yani hukukun bir önceki durumunun kanıtı olarak düşünülür ve artık yeni kural eski kural görünümüyle, yeni olaylara yasa olarak uygulanacaktır (1873: 548).

Ona göre, bağımlı yargıçların tam bir yasa yapma gücü olduğu takdirde, toplumun, davranışlarını yönlendirecek kurallar üzerinde hiç bir kontrolü bulunmayacaktır. Austin bunu sorumluluk sorunu olarak görür; yargıçlar “toplumun çoğunluğuna” karşı sorumlu olmalıdır. Bunun bir yolu, açık olduğu durumlarda pozitif hukukun uygulanması, diğeri ise yargıçların tayininin sadece kralın yetkisinde olmasından çıkarılarak, gerçek egemen ya da devlete hizmet etmelerinin sağlanmasıdır: “*tayin yetkisi, genel olarak toplumun çıkarlarıyla çatışmayan bir tarafa verilmelidir*” (1873: 665).

Austin “yargıcın hukuk yaratmasının keyfi” olduğu/olabileceği düşüncesine de karşı çıkar. Böyle bir keyfîlik hukukun değişken, belirsiz ve tutarsız olması sonucunu doğuracaktır. Yargıçlar tarafından keyfî karar verilmesi kontrol edilmelidir. Bunun için şunları teklif eder (1873: 668):

- (i) Temyiz Mahkemesinin alt derece mahkemelerinin kararlarını incelediği hiyerarşik yapıya sahip bir hukuk sisteminin varlığı,
- (ii) yargıçların, egemen yasa koyucunun bizzat kendisi bu olayla ilgilenmiş olsaydı ne yapacağı yolundaki düşüncesi tarafından yönlendirilmeleri yani, “*genel çıkarın tatmin edici bir şekilde dikkate alınması*”,
- (iii) sadece “meslek çıkarını” koruyan kurumların (örneğin Baronun) ve diğer hukukçuların düşüncelerinin etkisinin azaltılması.

Austin’e göre yargıçlara tanınan takdir yetkisi sınırlandırılmalı, karar alma sürecinin aşamaları belirlenmelidir. Birinci aşama, hukukun ne olduğunun belirlenmesidir. Eğer hukuk açık ise, yargıç bunu uygulamalıdır. Kelime anlamı açık olan fakat yasanın açık amacından uzak olan bir yasanın varlığı durumunda, yargıç yasanın ifade edilmiş olan anlamının dışına çıkabilir. Buradaki amaç, yasanın gerçek anlamını ve kapsamını etkin hale getirmektir. Ancak bu tip olaylarda yargıç, hukukun yorumlayıcı değil, hukukun hatalarını ya da eksikliklerini düzelteren bağıl yasa koyucudur. Bu süreç, mahkemenin keyfi bir hakem durumuna gelmesi riskini taşıyan tehlikeli bir süreçtir (1873: 651).

5. SONUÇ

İngiliz Analitik Hukuk teorisi, hukukî pozitivizmin İngiliz ayağını oluşturmaktadır. Modern dönemde temellerini, bilim ve insan üzerine yapılan seküler çalışmalardan almaktadır. Bu anlamda, hukukun kaynağını Tanrı’dan alarak pozitif yasalara veren Hobbes ve olgular dünyasını ‘olan’ ve ‘olması gereken’ şeklinde ikiye ayıran Hume, kendilerinden sonra gelecek Bentham ve Austin’e doğal hukuk ve pozitif hukuk ayrımında önemli bir miras bırakmıştır.

Fransız faydacısı Helvétius’tan da etkilenerek, ‘en büyük sayıdaki insanın en büyük mutluluğu’ ilkesini, daha sonra kendi ismiyle birlikte anılacak Faydacılık adı altında geliştiren Bentham, döneminin İngiltere’indeki hukuk anlayışına ve özellikle toplumsal sözleşme kavramına karşı büyük bir mücadele vermiş, örf adet hukukunun ve doğal hukuk düşüncesinin temellerini, pozitif hukuku savunarak sarsmaya çalışmıştır. Ancak ne Bentham’ın ne de ardılı Austin’in, ahlâkî değeri bakımından pozitif hukuk kurallarını herhangi bir doğal hukuk ilkesine üstün tuttuğunu düşünmek yanlış olacaktır. Zira, her ikisinin de ısrarla üzerinde durduğu nokta, hukukun erdemli olup olmadığı, uygulanacak hukukun ne olduğunu belirlemede herhangi bir öneminin olmadığıdır. Bunu, Bentham’ın hukukun eleştirilmesi ile ilgili görüşlerinde ve Austin’in insan eliyle yapılmış yasaların Tanrı yasalarına uygun olması gerektiği tavsiyesinde görmek mümkündür. Ancak geçerli olan yasa, insan eliyle yapılmış, egemen tarafından konmuş olan yasadır.

Bentham’ın ciltler dolusu eserlerinin ve makalelerinin içerisinde dağınık bir şekilde bulunan analitik hukuk teorisi ilkelerini sistemli bir hale getirerek bu düşüncelerin sahibi olarak tanınan Austin, faydacılık temelinde savunduğu hukuk görüşünde, her ne kadar yasaların doğruluğunu ilahi yasalarla uygunluğa bağlamışsa da, geçerli, uygulanacak, devlet karşısında sorumlu olunacak yasalar bağlamında pozitif yasalara üstünlük vermiştir.

Austin'in yasa anlayışının temelinde, sınırsız, tek, bölünemez yetkiye sahip bir egemen vardır. Egemenin yasama yetkisi bizzat kendisinden kaynaklanmakta, bu yetki ona bir kanunla verilmediği gibi, bir kanunla da elinden alınmamaktadır. Bu nedenle yasama yetkisinde herhangi bir sınır öngörülemez. Egemen bir toplumda tektir; egemenlik yetkileri tek bir kimse veya organ tarafından kullanılmaktadır ki, bu görüşüyle Austin, kuvvetler ayrılığına da karşı çıkmaktadır.

Austin'e göre yasa, bir egemenin, yaptırımla desteklenmiş buyruğudur. Yaptırımdan yoksun bir yasa, gerçekte yasa değildir. Bu nedenle Austin, uluslararası hukuku, hem tek bir egemenden yoksun olması hem de kurallarının uygulanabilecek yaptırımlarla desteklenmemiş olması nedeniyle gerçek hukuk olarak kabul etmez.

KAYNAKÇA

"About Bentham", <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/info/jb.htm> (03.04.02).

Ağaoğulları Mehmet Ali; Cemal Bâli AKAL ve Levent KÖKER (1994) *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara: İmge Kitabevi.

Akal, Cemal Bâli (1990) *Sivil Toplumun Tanrısı*, İstanbul: Afa.

Austin, John (1940) *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*, C.I, Robert Campbell tarafından gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş beşinci baskının (1885) yeniden basımı, Londra: John Murray.

_____ (1873) *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*, C.II, Robert Campbell tarafından gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş dördüncü baskı, Londra: John Murray.

Bentham, Jeremy (1776) *Fragment on Government*,

<http://www.ecn.bris.ac.uk/het/bentham/government.htm> (06.05.02).

_____ (1996) *An Introduction to Principles of Morals and Legislation*, J.H. Burns ve H.L.A Hart edisyonu, Oxford: Clarendon Press.

"Bentham Texts Online", <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/info/wwwtexts.htm> (04.05.02).

Bix, Brian (2001) "John Austin", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/austin-john/#2> (19.02.02).

Copleston, Frederick, S.J. (1993) *A History of Philosophy*, New York: Doubleday.

Cotterrell Roger (1989) *The Politics of Jurisprudence: A Critical Introduction to Legal Philosophy*, London: Butterworths.

- “Extract from Jeremy Bentham’s Last Will and Testament”, <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/info/will.htm> (03.04.02).
- Freeman, M. D. (2001) *Lloyd’s Introduction to Jurisprudence*, London: Sweet & Maxwell.
- Güriz, Adnan (1996) *Hukuk Felsefesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Hart, H.L.A. (1994) *The Concept of Law*, İkinci Baskı, Clarendon Law Series, Oxford: Oxford University Press.
- Keeton, G. W. (1949) *The Elementary Principles of Jurisprudence*, İkinci Baskı, Londra: Sir Isaac Pitman & Sons Ltd.
- Lloyd Dennis (1991) *The Idea of Law*, Londra: Penguin Books.
- McLeod Ian (1999) *Legal Theory*, Londra: Macmillian.
- Morrison, Wayne (1997) *Jurisprudence: from the Greeks to post-modernism*, London: Cavendish Pub.
- Raz, Joseph (1997) *The Concept of a Legal System*, Oxford: Clarendon Press.
- Sabine, George (1969a) *Siyasal Düşünceler Tarihi*, C. I, Çev. Harun Rızatape, Ankara: Türkiye Siyasi İlimler Derneği.
- _____. (1969b) *Siyasal Düşünceler Tarihi*, C. II, Çev. Alp Öktem, Ankara: Türkiye Siyasi İlimler Derneği.
- Suanzes, Joaquin Varela (1999) “Sovereignty in British Legal Doctrine”, *E Law - Murdoch University Electronic Journal of Law*, Çev. Manuel Caldaza, Vol 6, No. 3, <http://www.murdoch.edu.au/elaw/issues/v6n3/suanzes63.html> (19.02.02).
- Watson, J. Steven (1992) *The Reign of George III 1760-1815 - The Oxford History of England*, New York: Oxford University Press.

Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü

Arş. Gör. Elif UZUN*
Anadolu Üniversitesi
Hukuk Fakültesi

Öz: Milletlerarası Ceza Mahkemesi (MCM), geçen yüzyılda, milletlerarası toplum tarafından kınanmış en ciddi suçların cezalandırılmama döngüsüne bir son vermek ümidiyle kurulmuştur. Mahkeme, bireylerin cezai sorumlulukları hakkında karar verecek ve gelecekteki olası ağır suçlar için bir güçlü bir önleyici olarak iş görecektir. MCM Statüsü ulusal yargılamalara öncelikli bir konum vermektedir. Ancak belli koşullar oluştuğunda MCM söz konusu olay hakkında karar verecektir. Statüye Taraf Devletler bu tip suçları kendi yargı organları çerçevesinde soruşturma ve kovuşturmayı taahhüd etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşının ardından kurulan Nürnberg Askeri Ceza Mahkemesi ve 1990'larda Eski Yugoslavya ve Ruanda için kurulan ad hoc Ceza Mahkemeleri, milletlerarası ceza hukukunun ve adaletinin gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. MCM, bu deneyimler üzerine kurulmuş, ancak diğer örneklerden farklı olarak daimi, anlaşma temelli bir kurum olarak ortaya çıkışından sonra işlenen suçların kovuşturulması için daha güçlü bir yapıya sahip olmuştur.

Anahtar sözcükler: Milletlerarası Ceza Mahkemesi, milletlerarası ceza hukuku, savaş suçları, soykırım, insanlığa karşı suçlar

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE IDEA OF AN INTERNATIONAL CRIMINAL COURT AND THE ROME STATUTE

Abstract: The International Criminal Court (ICC) has been established with the hope to help put an end to the past century's cycle of impunity for the most serious crimes that have been condemned by the international community. It will decide on the criminal responsibility of individuals and act as a strong deterrent for possible future perpetrators of grave crimes. The ICC's Statute places primary responsibility to national jurisdictions. Only when a number of conditions are met will the ICC have jurisdiction over a matter. States parties to the Statute therefore make a commitment to investigate and prosecute such crimes before their own courts. The Nürnberg Military Criminal Tribunal, which have been established after the 2nd World War, and the Ad Hoc Criminal Tribunals established for the former Yugoslavia and Rwanda, which have been established in 1990s have made a significant contribution towards the development of international criminal law and justice. The ICC will build on this experiments, but with the additional strength of being a permanent, treaty-based institution, for the prosecution of crimes committed after its creation.

Key words: International Criminal Court, international criminal law, war crimes, genocide, crimes against humanity

* Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yunus Emre Kampüsü, Tepebaşı, Eskişehir. Tel: 3350580-2206.
Elektronik Posta: eluzun@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Milletlerarası Ceza Mahkemesi, 17 Temmuz 1998’de kabul edilen Roma Statüsü ile kurulmuş, Statü, altmışıncı onay belgesinin teslim edilmesini takiben 1 Temmuz 2002 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Soykırım, insanlığa karşı suçlar, saldırganlık ve savaş suçları, Mahkeme’nin yargı yetkisine dahil edilerek, insanlık tarihine geçmiş karanlık sayfaların tekrarlanmaması, tekrarlandığı takdirde sorumluların cezalandırılabilmesi amaçlanmıştır.

Fiilen kurulması çok yakın bir tarihte gerçekleşmiş olmasına rağmen, milletlerarası bir ceza mahkemesinin oluşturulması düşüncesi çok yeni değildir. 1872 yılında, 1864 Cenevre Sözleşmesi’ni ihlâl edenlerin yargılanması için bir mahkeme kurulması teklif edilmiş, ancak, bu düşünce uygulamaya geçirilememiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın ardından, daimi bir nitelik taşımaya da, Müttefik Kuvvetlerin savaş ve insanlık hukukunu ihlâl eden vatandaşlarının yargılanmasını öngören –ki bu yönüyle daha sonra kurulacak *ad hoc* mahkemelerden ayrılan- *ad hoc* bir mahkemenin kurulması düşünülmüştür. Ancak, 1919 Versay Andlaşması, milletlerarası ahlâka ve andlaşmalara ağır muhalefetinden dolayı sadece Alman İmparatoru’nun yargılanmasını öngörmüş, ne var ki, İmparator’un Hollanda’ya kaçması nedeniyle bu yargılama gerçekleştirilememiştir (Watts 1999: 1447).

İkinci Dünya Savaşı, tüm dünya açısından büyük acılarla doludur. Milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, daha çoğu sakat kalmış, evlerini, işlerini ve yakınlarını kaybetmiştir. Bu dönemde, savaşın galipleri, mağlup olan düşmanlarının işledikleri suçları yargılamak için birisi Almanya’da, diğeri Japonya’da iki milletlerarası *ad hoc* mahkeme kurmuştur. Ne var ki bu mahkemeler, savaş ve insanlık suçlarının sadece bir kısmını yargılayabilmiştir. Japonya’ya atom bombası atılmasına karar verenler, hiç bir yargı organı karşısında hesap vermemişlerdir.

Soğuk Savaş dönemi büyük acıları içinde barındırmasına rağmen, sorumluların cezalandırılması yönünde mahkeme benzeri bir yapılanma, bu dönemde sadece bir tasarı olarak bekletilmiştir. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, milletlerarası ilişkilere hukuki bir yapı kazandırılması yönünde büyük bir gelişme sağlanmış, savaş mağdurlarının korunması için on dokuzuncu yüzyılın sonunda başlayan çabaların devamı olarak, 1949 Cenevre Sözleşmeleri¹ ve 1977 Protokolleri², 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme³ gibi bazı önemli andlaşmalar, milletlerarası hukuka kazandırılmıştır. Ancak, bu sözleşmeler, daimi olarak işleyecek, bağımsız, geniş kabul görmüş, cezalandırma yetkisine sahip, etkin bir yargılama organı olmadığı için, caydırıcı olamamıştır (Sözütier ve Erman 2000: 272). Nitekim, 1990’ların başlarında Yugoslavya ve

¹ 12.08.1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerine Türkiye 21.1.1953 tarihli bir onay yasasıyla 10.02.1954 tarihinden itibaren taraf olmuştur. R.G. 30.1.1953, S. 8322

² Cenevre Sözleşmesi Ek Protokol I, 8 Haziran 1977, metin için bkz. *International Legal Materials*, Vol. 16, 1977, ss.1391-441; Cenevre Sözleşmesi Ek Protokol II, 8 Haziran 1977, metin için bkz. *International Legal Materials*, Vol. 16, 1977, ss.1442-49.

³ Milli, Irki, Dini Kütlelerin Kısmen veya Tamamen İmha Suçunun “Genocide” Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme, R.G. 29.03.1950, S. 7469.

Ruanda’da yaşanan olaylar, BM’i, hukukî dayanağı tartışmalı (bkz. Odman 1996: 143-51) iki *ad hoc* mahkeme kurmaya zorlamıştır. Gerek bu mahkemelerin, gerekse Milletlerarası Ceza Mahkemesi’nin kurulmasında, Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin etkili olduğunu da belirtmek gerekmektedir (Kirsch 2000: 261).

Çalışmamızda, yeni kurulmuş olan Milletlerarası Ceza Mahkemesi’nin kaynaklarının anlaşılabilmesini kolaylaştırmak amacıyla, mahkemenin teorik kaynağını oluşturan Nüremberg Mahkemesi’nden başlayarak⁴, milletlerarası *ad hoc* mahkemeler hakkında kısa bilgi verilecektir. Bunu takiben, hazırlanış aşamasıyla birlikte Roma Statüsü ve Milletlerarası Ceza Mahkemesi genel olarak ele alınacak, Mahkeme ile ilgili bazı tartışmalı noktalara değinilecektir. Çok tabîi olarak, böyle bir Mahkemenin yapısı ve etrafında yapılan tartışmalar, bir makalenin boyutlarını aşmaktadır. Bu nedenle, pek çok yerde, ayrıntılar başka çalışmalara bırakılmıştır. Türkiye’nin Statü’ye taraf olmaması nedeniyle, Mahkeme’nin Türkiye açısından kısa bir değerlendirilmesi de yapılmıştır.

2. MİLLETLERARASI AD HOC CEZA MAHKEMELERİ

2.1. Nüremberg Milletlerarası Askeri Mahkemesi

Almanya’nın II. Dünya Savaşı’nı kaybetmesinin ardından, Bavyera eyaletine bağlı Nüremberg’de kurulan milletlerarası mahkeme, işledikleri çok ağır suçlardan sorumlu tutulmaları fiilen mümkün olmayan kişilerin yargılanmaları ve cezalandırılmaları yönünde atılmış ilk ve en önemli adımdır. Mahkeme, sadece savaş suçlularını yargılamakla kalmamış, aynı zamanda, “*insanlığa karşı suçlar*” ve “*barışa karşı suçlar*” kavramlarını milletlerarası hukuk belgelerine sokarak, bu kişilerin milletlerarası kurumlar aracılığıyla yargılanmasına olanak sağlamıştır (Steiner ve Alston 1996: 101-2; Pajic 1997: 133).

Nazi yönetiminin, gerek savaş öncesinde kendi vatandaşlarına –özellikle de Yahudilere karşı giriştiği eylemler, gerekse savaş sırasındaki uygulamaları, milletlerarası alanda büyük bir nefretle karşılanmıştır. Daha savaş sona ermeden Müttefik Kuvvetler, savaşın çıkmasına neden olanlarla birlikte, savaş sırasında insanlık dışı eylemlerde bulunanları cezalandırma niyetlerini ilân etmişlerdir⁵. 1943’te Müttefikler tarafından kurulan Savaş Suçları Komitesi, bu amaçla kanıt toplamaya başlamıştır (Rancilio 1999: 158; Reuter 1947: 76). 1945 tarihli Potsdam Andlaşması, görülecek davaların genel ilkelerini belirlemiştir. Buna göre, savaş suçluları her bir davacı ülkenin hukuku uyarınca ve yine bu ülkelerin mahkemelerinde yargılanacaktır. İşledikleri suçlar belli bir yere bağlanamayan büyük savaş suçluları içinse, milletlerarası askeri bir mahkeme kurulacaktır (Reuter 1947: 76).

⁴ Nüremberg Mahkemesi’nin kurulmasından kısa bir süre sonra, İkinci Dünya Savaşı sırasında suç işlemiş Japonların yargılanması için kurulan Uzakdoğu Milletlerarası Ceza Mahkemesi (Tokyo), Nüremberg Mahkemesi ile büyük benzerlik taşıdığı için, çalışmamızda sadece Nüremberg Mahkemesi’ne yer ayırdık. Tokyo Mahkemesi için bkz. Çelik 1987: 299-300; Pazarcı 1999: 175-6.

⁵ 12 Ocak 1942 ve 12 Aralık 1942 Londra, Washington ve Moskova Deklarasyonları ve 30 Ekim 1943 Moskova Deklarasyonu (Reuter 1947: 76).

8 Ağustos 1945 tarihinde İngiltere, ABD, SSCB ve Fransa arasında imzalanan Londra Andlaşması'yla, bir Milletlerarası Askeri Mahkeme'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Müttefiklerin üzerinde anlaşma sağladığı yirmi dört kişi, Kasım 1945'ten Ekim 1946'ya kadar yargılanmış, dava sonucunda iki sanık beraat ederken, diğerleri, bir kısmı idam cezası olmak üzere, değişik cezalara çarptırılmışlardır (Rancilio 1999: 160; Reuter 1947: 76; Pazarıcı 1999: 174-5).

Nüremberg Mahkemesi'nin milletlerarası hukuka getirmiş olduğu en büyük yenilik, bireylerin milletlerarası kurullarla bağlı olabileceklerinin milletlerarası belgelerle kabul edilmiş ve fiilen uygulanmış olmasıdır (Shaw 1997: 185; Bial 1947: 34). Milletlerarası hukukun bu konuda daha önce kabul edilen ilkesi, milletlerarası hukukun süjesinin sadece Devletler olduğu şeklindedir. İlk olarak Wilhelm Kaufmann'ın, milletlerarası hukukun bireyleri doğrudan bağladığını söylemesiyle ortaya çıkan karşı görüş, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımlarla birlikte milletlerarası hukukçular arasında taraftar bulmaya başlamıştır (Bial 1947: 34).

Londra Andlaşması'na Ek Milletlerarası Askeri Mahkeme Statüsü'nün 6. maddesi, mahkeme kapsamındaki suçları üç başlık altında toplamıştır:

(a) Barışa karşı suçlar: bir saldırı savaşının ya da andlaşmalara aykırı bir savaşın yönetilmesi, hazırlanması, başlatılması ya da sürdürülmesi ile bu eylemlerin gerçekleşmesi için bir ortak plâna ya da işbirliğine katılınması eylemlerini içermektedir.

(b) Savaş suçları: savaş eylemi sırasında uyulması gereken kurulların çiğnenmesini belirtmektedir. Bunlar özellikle, işgal edilen ülkelerde sivil halkın öldürülmesi, kötü muameleyle tabi tutulması ya da zorla çalıştırılması eylemleri ile savaş tutsaklarının öldürülmesi ya da kötü muameleyle tabi tutulması, rehinelere öldürülmesi, kamu ve özel kişilerin mallarının yağmalanması, gereksiz yere kentlerin yakılıp yıkılması gibi eylemleri kapsamaktadır.

(c) İnsanlığa karşı suçlar: savaş öncesi ve savaş sırasında sivil halkın öldürülmesi, köle olarak kullanılması, sürülmesi ve öteki insanlık dışı muamelelere tabi tutulması ile savaş suçlarına bağlı olarak siyasal, ırkçı ya da dinsel nedenlerle yapılan zulümleri kapsamaktadır (Pazarıcı 1999: 175).

Nüremberg Mahkemesi, II. Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da Müttefik Kuvvetleri tarafından işlenmiş büyük suçların cezalandırılmasını sağlamış, dolayısıyla da büyük bir keşim tarafından takdirle karşılanmış⁶ olmasına rağmen, bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bunların başında, mahkemenin gerçekten milletlerarası bir nitelik taşıyıp taşımadığı ve mahkemenin tarafsızlığı konuları bulunmaktadır. Mahkemenin, savaşın galibi Devletler tarafından yapılan bir andlaşmanın ilk imzacılarınca kurulmuş ve yargıçların da bu Devletlerden gelmiş olması, mahkemenin gerçekten milletlerarası bir kurum olup olmadığının ve mahkemeyi kuran Devletlerin atadığı yargıçların ne kadar tarafsız olabileceğinin

⁶ Örneğin Alman felsefeci Karl Jaspers, Nüremberg Mahkemesi için şöyle demiştir: "Bugün dünya tarihinde yepyeni bir şey var. Galipler, bir adalet mahkemesi kurdular" (1946: 151). "Dünyada mutlu olabilmemiz, yeni dünya düzenine bağlıdır: Nüremberg'de henüz kurulmamış olan, ancak onun işaret ettiği düzene" (1946: 160).

tartışılmasına neden olmuştur (Reuter 1947: 81; Alibaba 2000: 185). Her ne kadar Londra Andlaşması'na sonradan on dokuz Devlet⁷ daha katılmışsa da, bazı yorumcular, bu Devletlerin katılımının, mahkemenin milletlerarası nitelik kazanması için yeterli olmadığını savunmuşlardır (Reuter 1947: 81).

Bir diğer eleştiri konusu ise, ceza hukukunun temel ilkelerinden olan “kanunsuz ceza olmaz” ilkesi –*nulla poena sine lege*- ile “geçmişe yönelik –*ex post facto*- ceza verilemeyeceği” ilkeleri uyarınca, mahkemenin geçmişe yönelik yetkisinin bulunmadığıdır (Bozkurt 2003a: 142). Kanunsuz ceza olamayacağı konusunda mahkeme, bu ilkenin egemenliği sınırlamadığı, bunun sadece genel bir adalet ilkesi olduğu kararına varmıştır (Bial 1947: 37-8). Mahkemeyi kuran galip Devletler ve mahkeme üyeleri, doğal hukukçu bir yaklaşımla, “doğa yasaları altında yaşadığımızı, Almanların da bu yasaları ihlâl ettiklerini, dolayısıyla da cezalandırılmaları gerektiğini” ve “*ex post facto* uygulamanın, milletlerarası hukukun pek çok alanını ihlâl etmiş olan eli kanlı sanıklar için dikkate alınmayacağı”nı savunmuşlardır (Jaffe 1946: 93-4). Bazı hukuk düşünürleri de, olağan dönemler için savundukları bu temel ilkelerin, Nüremberg davasının taşıdığı istisnâî özellik açısından ihlâl edilebileceğini söylemişlerdir⁸.

2.2. Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi

25 Ocak 1991'de Hırvatistan ve Slovenya'nın Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilân etmelerinin ardından, Yugoslavya topraklarında, Avrupa tarihinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gördüğü en kanlı olaylar meydana gelmiştir. Olaylar sonucu hayatını kaybedenlerin sayısı yüzbinlerle, mültecilerin sayısı ise milyonlarla ifade edilmektedir. Kamplarda toplanan insanlar yiyeceksiz ve ilâçsız bırakılmış, pek çok yerde sistematik bir şekilde kadınlara tecavüz edilmiştir. Yugoslavya'daki vahşetin medya aracılığıyla tüm dünyaya duyurulması, milletlerarası toplumun tepkisini çekmiştir (Rancilio 1999: 165). BM'nin olayları kınamasıyla başlattığı süreç⁹ 25 Mayıs 1993 tarihli 827 Sayılı Karar ile, BM Şartı'nın VII. Bölümüne dayanılarak, Milletlerarası Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır¹⁰

⁷ Yunanistan, Danimarka, Yugoslavya, Hollanda, Çekoslovakya, Polonya, Belçika, Etiyopya, Avustralya, Honduras, Norveç, Panama, Lüksembourg, Haiti, Yeni Zelanda, Hindistan, Venezüella, Uruguay ve Paraguay (Reuter 1947: 81).

⁸ Ör. bkz. Kelsen 1947: 111. “Londra Andlaşması'nın bireyler için cezai sorumluluk öngördüğü milletlerarası gayrimeşru eylemler aynı zamanda açık bir şekilde ahlaken de kabul edilemez olduğu için ve bu eylemleri işleyenlerin, [bu eylemleri işlerken] eylemlerinin gayri ahlaki karakterini biliyor olmaları nedeniyle, onlara geçmişe dönük olarak uygulanan kuralların adaletle mutlak bir şekilde uyumsuz olduğunu düşünmek zordur.”

⁹ 13 Temmuz 1992 tarihli 764 Sayılı Karar (S/RES/764), 13 Ağustos 1992 tarihli 771 Sayılı Karar (S/RES/771), 6 Ekim 1992 tarihli 780 Sayılı Karar (S/RES/780), 22 Şubat 1993 tarihli 808 Sayılı Karar. İlgili BM belgeleri için bkz. “Security Council Resolutions on the Establishment of the International Tribunal for the Former Yugoslavia”, *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 7, 1997, ss. 129-34.

¹⁰ Mahkemenin kuruluşunun yasal dayanağı konusundaki tartışmalar için bkz. Odman 1996: 143-51.

827 Sayılı Karar'ın eki olarak kabul edilen Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi Statüsü'ne göre, 1991'den itibaren eski Yugoslavya topraklarında işlenen mahkemenin kovuşturacağı suçlar, dört gruptan oluşmaktadır. Bunlar, 1949 *Cenevre Sözleşmeleri'nin ağır ihlâli; savaşta uyulması gerekli kuralların ihlâli; soykırım ve insanlığa karşı suçlardır*. Bu suçları kovuşturma yetkisi ve bireysel cezai sorumluluk, Nüremberg Mahkemesi ile yerleşmiş ilkelere dayanmaktadır (Rancilio 1999: 167-8).

Statü, 1949 *Cenevre Sözleşmeleri'nin* ağır ihlâli suçunu tanımlarken, önemli bir gelişmeye imza atarak, bu hükümlerin iç çatışmalarda da uygulanabileceğini söylemiştir. Nüremberg'de ise sanıklar, ancak Almanya'nın savaşa girmesinden sonra, yani milletlerarası çatışma durumunda suçlanmışlardır (Rancilio 1999: 168).

Statü'ye Nüremberg'in mirası olarak giren insanlığa karşı suçların kapsamında da bir genişleme olmuştur. Bosna Hersek'teki müslüman kadınların maruz kaldığı sistemli tecavüzlerin cezalandırılması için, *tecavüz eylemi ve 1984 İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlıkdışı ya da Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme*'ye¹¹ dayanan işkence, suç kapsamına dahil edilmiştir. Bunlara ek olarak, md. 5'le, Nüremberg'de olduğu şekliyle, bu eylemlerin mahkemenin yetkisindeki bir başka suçu işlemek için veya başka bir suçla bağlantılı olarak gerçekleştirilmesi durumunda suç kabul edilmesinden de vazgeçilmiştir (Rancilio 1999: 169).

Mahkeme'nin Nüremberg'den farklılaştığı diğer yönler ise, sadece gerçek kişilerin ceza sorumluluğundan bahsedilerek, örgüt veya kurumların cezalandırılmaması ve cezaların hapis cezası ile sınırlı olduğunun kabul edilmesidir (Rancilio 1999: 172).

2.3. Ruanda Milletlerarası Ceza Mahkemesi

Ruanda Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin kurulması sonucunu doğuran olaylar da, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milletlerarası kamuoyunun şahit olduğu en dehşet verici cinayetler olarak 20. yy tarihinde yerini almıştır. Ruanda'nın nüfus olarak azınlığını oluşturmalarına rağmen Tutsiler, gerek Belçika tarafından sömürgeleştirilmeden önce, gerekse sömürge yönetimi sırasında, çoğunluğu oluşturan Hutular üzerinde yönetim hakim olmuşlardır (Rancilio 1999: 172). 1962'de bağımsızlığın kazanılmasının ardından hükümet ve orduda üstünlüğü ele geçiren Hutular, bu durumu 1994'e kadar sürdürmüşlerdir. Bu süre zarfında, iki grup arasında çatışmalar olmuş ve pek çok Tutsi komşu ülkelere iltica etmek zorunda kalmıştır. Tutsilerin Ruanda dışında kurdukları Ruanda Yurtseverler Cephesi (RYC), Kasım 1990'da Hutuların hakimiyetindeki hükümete karşı saldırı başlatmıştır. Çatışmalarda her iki tarafın da üstünlük sağlayamaması sonucunda, 1993 yılında, 1973'den beri iktidarda olan Devlet Başkanı Habyarimana ile RYC arasında bir ateşkes anlaşması olan Aruşa Anlaşması imzalanmıştır. BM Genel Konseyi de, 5 Ekim 1993 tarihli 872 Sayılı Karar ile ateşkesi gözlemlene amacıyla Ruanda'ya bir misyon gönderilmesine karar vermiştir. Ne var ki, Aruşa Anlaşması, Hutulu milliyetçi grupların azınlıktaki Tutsileri öldürmesini durduramamıştır (Rancilio 1999: 173).

¹¹ Metin için bkz. R.G. 10.8.1988, S. 19895.

6 Nisan 1994'te, Devlet Başkanı Habyarimana ile Burundi Devlet Başkanı Ntaryamira'yı taşıyan uçağın düşmesi ve kazada her iki Devlet Başkanı'nın da ölmesinin hemen ardından, Ruanda Başkanlık Muhafızları, muhalefet üyelerini öldürmeye başlamıştır. Katliamanın ilk kurbanları, Başbakan, Yüksek Mahkeme Başkanı ve insan hakları gruplarının temsilcileri olmuştur. Katliama milislerin de katılmasıyla, bir hafta içinde öldürülen Tutsilerin ve ılımlı Hutuların sayısı yaklaşık 20 bin olmuştur. Bunu izleyen üç ay içinde yarım milyon ile bir milyon arasında Ruandalı'nın kendi vatandaşları tarafından öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Ölü sayısının yüksek oluşunun bir nedeni, sadece asker ya da milislerin değil, sivil Hutuluların da Tutsileri öldürmüş olmasıdır (Rancilio 1999: 173). Katliamlar, Temmuz 1994'te, RYC'nin Hutu milislerini ve ordusunu yenmesi ile sona ermiştir (Rancilio 1999: 174).

1 Temmuz 1994'te, Güvenlik Konseyi'nin görevlendirdiği uzmanların, Ruanda'da sistematik bir soykırımla birlikte insancıl hukukun ağır bir şekilde ihlâl edildiğini rapor etmeleri sonucunda, 16 Kasım 1994 tarihli 955 Sayılı Karar ile Ruanda Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Mahkemenin kurulmasının yasal dayanağı, Yugoslavya Mahkemesi'nde olduğu gibi, BM Şartı'nın VII. Bölümü olmuştur (Rancilio 1999: 174).

Ruanda Milletlerarası Ceza Mahkemesi, Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi gibi, belirli bir süre zarfında işlenmiş suçların kovuşturulmasını öngörmektedir. 955 Sayılı Karara Ek Statü'nün 1. maddesine göre, mahkemenin yargı yetkisinin kapsamı, 1 Ocak 1994 ile 31 Aralık 1994 tarihleri arasında işlenen suçlarla sınırlanmıştır. Ancak, yeni kurulan Ruanda hükümeti bu sınırlamaya karşı çıkarak, 1990'dan itibaren işlenmiş suçların da yargı yetkisi kapsamına alınması gerektiğini belirtmiştir. Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nden farklı olarak, mahkemenin, komşu Devletlerdeki ihlâllerden sorumlu Ruanda vatandaşlarını yargılaması öngörülerek, insancıl hukukun milletlerarası olmayan çatışmalarda uygulanabilmesine yeni bir boyut kazandırılmıştır (Rancilio 1999: 175).

İç çatışmalarda uygulanacak milletlerarası insancıl hukuku uygulamaya yetkili olan Ruanda Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin yetkisi, Soykırım Sözleşmesi'nin, Nüremberg Şartı ve Cenevre Sözleşmesi ile Ek Protokol II'nin Ortak 3. maddesinin tanımladığı şekilde insanlığa karşı suçları kapsamaktadır (Rancilio 1999: 75).

Statü md. 3 ile, insanlığa karşı suçların, Nüremberg'den farklı olarak, Ruanda'daki iç çatışmaya uygulanması ile milletlerarası insancıl hukukun alanı genişletilmiş olmaktadır (Rancilio 1999: 176).

2.4. Değerlendirme

Ad hoc mahkemeler, milletlerarası kamuoyunun tepkisini çeken ve çok ağır suçlar işlenmiş bazı suçluların cezalandırılmasını sağlamıştır. Nüremberg Mahkemesi, böyle bir uygulamanın ilk örneği olmakla büyük bir öneme sahiptir. Nüremberg (ve Tokyo) Mahkemesi, pek çoğunda haklılık payı bulunan eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak bu eleştirilerin hiçbirisi, ne Mahkemeyi kuranları pişman etmiş, ne de tarih sayfalarını karıştıranların,

onları kınamalarına neden olmuştur. Bununla birlikte, ilk *ad hoc* mahkeme örneklerinin akıllardan hiç çıkmayacak eksikliği, bunların, galip Devletlerin mahkemesi olmasıdır. Mahkemelerin yaptıkları yargılama haklı ve doğru olsa bile, savaş sırasında işlenen suçların sadece mağluplarca işlenmiş olanları yargılanmıştır. İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük acılardan birisi olan ve gerçekleştiği günden beri insanlığın ve dünyanın en büyük tehdidi olan atom bombası faciası, yargılama konusu olmamıştır.

Yugoslavya ve Ruanda Mahkemeleri ise, Nüremberg'in bu eksikliğini taşımamaktadır. Mahkemeler bir savaş sonunda galip gelenler tarafından kurulmamıştır. Her ne kadar bu mahkemelerin kuruluşunun yasal dayanağında bazı tartışmalı noktalar bulunuyorsa da, milletlerarası topluluk, büyük bir adım atarak, Yugoslavya'da ve Ruanda'da yaşanan vahşetin sorumlularını cezalandırma iradesini göstermiştir. Ne var ki, bu sefer de, etkinlik büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Her iki mahkeme de, çeşitli teknik ve yapısal engeller nedeniyle, suçluların pek çoğunu yargılayamamıştır (Tolbert 2002: 8-10; Marler 1999: 830). Bununla birlikte bu mahkemelerin önemi faaliyet alanlarının dışında yer almaktadır. Yugoslavya ve Ruanda Mahkemeleri, öncelikle, Soğuk Savaş sonrası dönemde, Nüremberg'in bıraktığı mirasın hayata geçirebileceğini, ağır suçların kovuşturulabileceğini tüm dünyaya göstermiştir (Marler 1999: 831; McDonald 2001: 481). Buna ek olarak, yargılama sürecinde verilmiş olan kararlar ve milletlerarası kamuoyunda yapılan tartışmalar, Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin olanaklılığına bir kanıt ve böyle bir mahkemenin nasıl şekilleneceğine ilişkin bir hazırlık çalışması hükmüne geçmiştir (McDonald 2001: 482-3; Simonovic 1999: 452-3).

3. ROMA STATÜSÜ VE MİLLETLERARASI CEZA MAHKEMESİ

3.1. Kuruluş Aşaması

Modern dönemde daimi bir milletlerarası ceza mahkemesinin kurulması çabaları, Milletler Cemiyeti ile başlamış ve BM ile devam etmiştir (Bassouni 1995: 58). Milletler Cemiyeti döneminde 1920 yılında, daimi bir milletlerarası ceza mahkemesi kurulması teklif edilmiş; ancak, Cemiyet, bu teklifi henüz olgunlaşmamış bularak üzerinde çalışma yapmamıştır (Watts 1999: 1447; Dönmezer ve Erman 1997: 555). Bu dönemdeki çabalar, 16 Kasım 1937 tarihli *Terörün Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi*'nin¹² kabulüyle sınırlı kalmıştır. BM dönemindeki süreci ise, iki başlık altında incelemek mümkündür: Birincisi, milletlerarası suçların kodifikasyonu; ikincisi ise, milletlerarası ceza mahkemesinin kurulmasına ilişkin tasarının geliştirilmesidir (Bassouni 1995: 58).

1947 yılında Genel Kurul, Milletlerarası Hukuk Komisyonu'na (MHK), "*İnsanlığın Barış ve Güvenliğine Karşı Suçlar*"ı kodifiye etme ve bir milletlerarası ceza mahkemesi statüsü hazırlama görevi vermiştir. MHK, 1954 yılında¹³, suçlarla ilgili tasarıyı hazırla-

¹² Convention for the Prevention and Punishment of Terrorism.

¹³ Tasarıyı içeren 1954 tarihli rapora kaynaklık eden 1951 tarihli MHK tasarısının çevirisi için bkz. ALSAN 1951: 12-31).

miş, ancak bu tasarı, 1950 yılında kendisinden alınarak özel bir komiteye verilmiş olan saldırganlık tanımının hazırlanması beklenmek üzere ertelenmiştir. Komitenin saldırganlığın tanımını yapması yirmi yıl sürmüştür; söz konusu tasarının yeniden ele alınarak tamamlanması ise 1991 yılına kadar devam etmiştir; nihai tasarı, 1995 yılında değişikliğe uğramıştır (Bassouni 1995: 59 ;Watts 1999: 1448).

Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin kurulmasına ilişkin statü tasarısı ise, görevlendirilen komite tarafından 1951 yılında tamamlanmış, 1953 yılında da gözden geçirilmiştir. Ne var ki, bu metnin görüşülmesi, suçlara ilişkin tasarının henüz hazırlanmamış olması nedeniyle ertelenmiştir. Bu tasarı ise, belirttiğimiz gibi, 1954'te tamamlanmasına rağmen, saldırganlığın tanımı yapılmadığı için uzun bir süre gündeme alınmamıştır. Farklı komitelerin farklı yerlerde çalışması ve bu komiteler arasındaki uyumun sağlanamaması, mahkemenin kurulabilmesi için gerekli metinlerin eş zamanlı olarak hazırlanmasının önündeki teknik bir engel gibi görünse de, asıl sorunun, kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış iki kutuplu ve savaş tehlikesi altındaki bir dünyada, bu yöndeki siyasal iradenin yokluğu olduğunu söylemek mümkündür (Bassouni 1995: 60; Watts 1999: 1448-9). Zira Soğuk Savaş dönemi de, Kamboçya'da Pol Pot rejiminin, Kuzey Irak'ta Saddam rejiminin işlediği ağır suçlara tanık olmuştur (Marler 1999: 828).

Bütün bu gelişmeler yaşanırken, 1998 Roma Konferansı ile kabul edilen Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin kurulmasına ilişkin nihai sürecin başlaması hiç beklenmedik bir şekilde gerçekleşmiştir. 1989'da BM Genel Kurulu, Trinidad ve Tobago'nun talebi üzerine, MHK'dan, uyuşturucu kaçakçılığı yapanların kovuşturulmasını sağlayacak bir milletlerarası ceza organının kurulması ile ilgili bir rapor hazırlamasını istemiştir (Bassouni 1995: 61). BM Genel Kurulu'nun bu talebi üzerine MHK, 1990 yılında raporunu sunmuştur. Ancak bu rapor, uyuşturucu kaçakçılığı ile sınırlı olmamıştır. BM Genel Kurulu'nun raporu olumlu karşılaması ve MHK'nın çalışmalarına devam etmesini istemesi üzerine MHK, bu konuda açık ve özel bir talep olmaksızın, uyuşturucu kaçakçılığını aşan bir cezai yargılama projesi üzerinde çalışmaya devam etmiştir. MHK'nın 1992'deki hazırlık raporunu, 1993'teki daha kapsamlı bir rapor izlemiş, bu metin, 1994'te bazı değişikliklere¹⁴ uğramıştır (Bassouni 1995: 62; Watts 1999: 1448-9).

Altmış maddeden oluşan bu metin, ileriki bir tarihte, milletlerarası ceza mahkemesinin kurulmasına karar vermek üzere yapılacak milletlerarası bir sözleşmenin eki olarak görülmüş ve MHK BM Genel Kurulu'na, böyle bir sözleşmeyi hazırlayacak milletlerarası bir konferansın yapılmasını önermiştir. Tasarı üzerinde ortaya çıkan temel tartışmaları gözden geçirmek amacıyla BM Genel Kurulu, ilk olarak tüm üye Devletlere açık *ad hoc* bir komite kurmuştur. 1995 yılında ise, bu komitenin yerine, milletlerarası ceza mahkemesini kuracak ve geniş şekilde kabul görebilecek bir metnin hazırlanmasını görüşecek Hazırlık Komitesi kurulmuştur (Watts 1999: 1450; Bassiouni 1999: 443-4).

1997'de BM Genel Kurulu, 1998 yazında söz konusu konferansın Roma'da toplanmasına karar vermiştir. 15-17 Temmuz tarihinde gerçekleştirilen Roma Konferansı, öncesin-

¹⁴ MHK'nın yorumlarıyla birlikte tasarının değişikliğe uğramış şekli için bkz. Watts (1999: 1454-552) içerisinde: "ILC Final Draft Statute, and Commentary (1994), for an International Criminal Court".

deki zorlu hazırlık çalışmalarının¹⁵ ardından heyecanlı bir son oylamaya sahne olmuş; sonuç itibarıyla, Milletlerarası Ceza Mahkemesi Statüsü¹⁶ 120 olumlu oya karşı, 7 olumsuz oyla kabul edilmiştir.

Statü'nün yürürlüğe giriş tarihi, md. 126'ya göre, altmışıncı onay belgesinin teslim edilmesinden altmış gün sonraki ayı izleyen ayın ilk günüdür. Bu hüküm uyarınca, 11 Nisan 2002'de altmışıncı onay belgesinin teslim edilmesini takiben, 1 Temmuz 2002'de Statü yürürlüğe girmiş bulunmaktadır. 1 Eylül 2003 itibarıyla, 139 Devlet Roma Sözleşmesi'ni imzalamıştır. Onay belgesini teslim etmiş olan 91 Devlet bulunmaktadır (www.icc.int).

3.2. Mahkeme'nin Yapısı

Milletlerarası Ceza Mahkemesi, Hollanda'nın Lahey şehrinde bulunmaktadır¹⁷ (md. 3/1). Bununla birlikte Mahkeme, istediği takdirde başka bir yerde de toplanabilecektir (md. 3/3). Mahkeme, milletlerarası hukukî kişiliğe sahiptir ve dört ayrı organdan oluşmaktadır (md. 34). Bunlar, Başkanlık; Temyiz, Yargılama ve Önyargılama Bölümleri (Daireler); Savcılık ve Sekreteryadır.

Başkanlık, Başkan ile Birinci ve İkinci Başkan Yardımcılarından oluşmaktadır. Başkan ve Birinci ve İkinci Başkan Yardımcıları, yargıçların mutlak çoğunluğu ile seçilmektedir. Başkan ve Yardımcılarının görev süresi üç yıldır. Yargıçlık görev süreleri dolduğu takdirde, Başkanlık'taki görevleri sona ermektedir (md. 38/1). Başkanlık, Savcılık dışında, mahkemenin yönetiminden ve Başkanlık'a Statü'nün verdiği diğer görevlerin yerine getirilmesinden sorumludur (md. 38/3).

Daireler, Mahkeme'nin yargılama işlevini yerine getirmektedir. Yargıçların seçilmesinden sonra Mahkeme, Statü uyarınca (md. 39/1), Temyiz, Yargılama ve Önyargılama Bölümleri oluşturmuştur (www.icc.int). Statü'ye göre (md. 39/1), yargıçların söz konusu Bölümlere atanmaları, bölümlerin yapacağı işlerin doğasına ve yargıçların deneyim ve niteliklerine göre gerçekleştirilmelidir. Atamalarda, ceza ve ceza usul hukuku ve milletlerarası hukuk uzmanlarının uygun bir şekilde bir araya gelmesine dikkat edilecektir. Bununla birlikte, Yargılama ve Önyargılama Bölümlerinin, çoğunluğunun cezaî yargılama deneyimi olan yargıçlardan oluşması öngörülmüştür. Dairelerin oluşturulmasında (md. 39/2) bu Bölümler temel alınmaktadır.

Temyiz Bölümü'ndeki yargıçların tümü, Temyiz Dairesi'ni oluşturmaktadır (md. 39/2(b)(i)). Savcı ya da sanık, Yargılama ve Önyargılama Daireleri'nin vermiş olduğu ka-

¹⁵ Konferans öncesindeki hazırlık aşamasındaki gelişmeler ve yaşanan zorluklar için bkz. Bassiouni 1999: 449-53.

¹⁶ Roma Statüsü için bkz. Rome Statute of the International Criminal Court, International Legal Materials, Vol. 37. 1998, ss. 1002-69. Ayrıca Statü'nün Türkçe çevirisi için bkz. Bozkurt 2003: 609-679.

¹⁷ Hollanda hükümeti, Ev Sahibi Devlet olarak, Mahkeme'nin daimi yerini Alexanderkazerne'de inşa etmeyi taahhüt etmiş ve binanın 2007-2009 arasında hazırlanacağını bildirmiştir (Schense 2001: 735; www.icc.int).

rarlara karşı Temyiz Dairesi'ne başvurabilmektedir. Daire, Yargılama Dairesi'nin vermiş olduğu karar, hüküm veya cezayı iptal etme ve yeni bir Yargılama Dairesi'nde yargılama yapılmasına karar verme yetkisine sahiptir (www.icc.int).

Yargılama Dairesi'nin işleri, Yargılama Bölümü'nün üç yargıcı tarafından yürütülmektedir (md. 39/2(b)(ii)). Daire'nin başlıca yetki ve görevleri Statü md. 64'te düzenlenmiştir. Buna göre Daire, yargılamanın adil ve süratli bir şekilde gerçekleştirilmesi için her türlü önlemi almak zorundadır. Sanığın iddia edilen suçu işleyip işlemediğine karar verecek olan Daire, ömür boyu hapis cezası ile, üst sınırı otuz yıl olan hapis cezası verebilmekte, aynı zamanda tazminat ya da mağdurların ihtiyaçları için para cezasına da hükmedebilmektedir (md. 75/2).

Önyargılama Dairesi'nin işleri ise, Önyargılama Bölümü'nün üç yargıcı ya da Statü ve Statü'nün Delil ve Usul Kuralları'nın gösterdiği şekilde Bölümdeki bir yargıç tarafından yürütülecektir (md. 39/2(b)(iii)). Savcının talebi üzerine, bir olayın mahkemenin yargı yetkisine girip girmediğine ve Statü çerçevesinde kabul edilebilir olup olmadığına karar vermektedir.

Savcılık Makamı, mahkemenin ayrı bir organı olarak bağımsız bir şekilde hareket etmektedir (md. 42/1). Bağımsızlıktan anlaşılması gereken, Savcılık üyelerinin hiçbirisinin harici bir emir uyarınca hareket edememeleridir. Savcılık, Mahkemenin yargı yetkisi kapsamındaki suçlarla ilgili bilgileri incelemek, soruşturmak ve gerekli ise, kovuşturmakla görevlidir (md. 42/1). Savcı Makam'a başkanlık etmekte ve yönetim konusunda tam yetkiyle çalışmaktadır. Savcı Yardımcılarının sayısı bir veya daha fazla olabilir ve Savcı ile Yardımcılarının milliyetlerinin farklı olması gerekmektedir. Makam üyelerinin cezai kovuşturma konusunda deneyimli ve mahkemenin dillerinden birini iyi derecede biliyor olması gerekmektedir. Savcı ve Yardımcılarının seçimi Taraf Devletler Kurulu tarafından gizli oyla ve mutlak çoğunlukla gerçekleştirilmektedir. Üyelerin görev süresi 9 yıldır ve yeniden seçilemezler (md. 42/4).

Savcının, mahkemenin yargı yetkisine giren suçlarla ilgili olarak, sahip olduğu bilgiye dayanarak kendiliğinden soruşturma başlatma yetkisi bulunmaktadır (md 15/1). Sahip olduğu bilginin önemini değerlendirdikten sonra Savcı, Devletlerden, BM organlarından, hükümetlerarası ya da hükümet dışı örgütlerden ya da uygun gördüğü diğer kaynaklardan bilgi talep edebilmekte ve yazılı ya da sözlü ifade alabilmektedir (md. 15/2).

Sekreterin (Registrar) başkanlık ettiği *Sekreteryaya*, Mahkemenin yargısal olmayan idari işlerini yürütmektedir (md. 43/1,2). Sekreter, yargıçların mutlak çoğunluğuyla ve gizli oyla Taraf Devletler Kurulu'nun teklif ettiği adaylar dikkate alınarak seçilmektedir (md. 43/4). Beş yıllık bir süre için seçilen Sekreterin bir defalığına yeniden seçilmesi mümkündür (md. 43/5).

Mahkemenin organları dışındaki önemli bir kurum, Taraf Devletler Kurulu'dur. Statü'nün 112. maddesiyle kurulmuş olan Kurul, Mahkemeye ilişkin yasama görevini yerine getirmekte ve bütçenin hazırlanmasının da dahil olduğu bazı idari kararları almaktadır.

Kurul, 3-10 Eylül 2002 tarihlerinde gerçekleştirdiği ilk oturumunda, içlerinde Suçların Unsurları ile Usul ve Kanıt Kuralları'nın da bulunduğu pek çok belgeyi kabul ederek, fiilen çalışmaya başlamıştır¹⁸.

3.3. Yargıçların Nitelikleri ve Seçilmeleri

Mahkeme (onsekiz) yargıçtan oluşmaktadır (md. 36/1). Statü'ye göre yargıçlar, yüksek ahlâkî karaktere sahip, tarafsız, dürüst ve kendi ülkelerinde en üst düzeydeki yargı görevlerine seçilmek için gerekli niteliklere sahip kişiler arasından seçilmelidir (md. 36/3 (a)). Adayların, ceza hukuku ve ceza usul hukukunda deneyimli ya da Mahkemenin çalışma alanı ile ilgili milletlerarası hukuk alanında yetkin olması gerekmektedir (md. 36/3 (b)). Bunlara ek olarak, adayların, Mahkemenin dillerinden en azından birisini iyi derecede bilmesi gerekmektedir (md. 36/3 (c)).

Taraf Devletlerin her biri, kendi Devletlerinde en üst düzey yargısal görevler için geçerli olan aday gösterme usulüne ya da Milletlerarası Adalet Divanı için aday gösterme usulüne göre aday gösterebilmektedir (md. 36/4 (a)). Taraf Devlet, kendi vatandaşı olmayan bir kişiyi aday gösterebilir; ancak, bu adayın, diğer Taraf Devletlerden birinin vatandaşı olması gerekmektedir (md. 36/4 (b)). Taraf Devletler Kurulu tarafından gerçekleştirilen seçim için iki liste oluşturulmaktadır. Birinci liste, A Listesi, ceza hukuku ve ceza usul hukuku alanında yetkin adaylardan; ikinci liste, B Listesi, ise milletlerarası hukuk –özellikle milletlerarası insancıl hukuk ve insan hakları hukuku- alanında yetkin adaylardan oluşmaktadır (md. 36/5).

3.4. Mahkeme'nin Yargı Yetkisi

3.4.1. Mahkeme'nin Yargı Yetkisindeki Suçlar

Roma Statüsü uyarınca mahkeme, dört suçtan dolayı kovuşturma yetkisine sahiptir (md. 5). Bunlar, *soykırım* (md. 6), *insanlığa karşı suçlar* (md. 7), *savaş suçları* (md. 8) ve *saldırganlık suçudur*¹⁹. Saldırganlık suçu üzerinde halen anlaşmaya varılamamış olması nedeniyle, md. 5/2 uyarınca, suçun tanımının yapılması gelecekte değişiklik yapılması sürecine (md. 121, 123) bırakılmıştır.

Soykırım suçu Statü'de, 1948 Soykırım Sözleşmesi'ne dayanmakta ve Yugoslavya ve Ruanda Mahkemelerinin tanımına benzer bir şekilde tanımlanmıştır. Statü'nün tanımı şöyledir (md. 6):

...“soykırım”, aşağıdaki eylemlerden her hangi birisinin, milli, etnik, ırki veya dini bir grubu tamamen veya kısmen yok etmek amacıyla işlenmesi anlamına gelir:

¹⁸ Report of the first session of the Assembly of States Parties (3 - 10 September 2002).

¹⁹ Statü'de suçlarla ilgili geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Sözüer ve Erman 2000: 270-88; Bouchet-Saulnier 2002: 293-301. Ayrıca bkz. Dönmezer ve Erman 1997: 539-45; Pajic 1997.

- a) Grubun üyelerini öldürmek;
- b) Grubun üyelerine önemli bedensel veya zihinsel zarar vermek;
- c) Grubu fiziksel olarak kısmen veya tamamen yok edeceği hesaplanan yaşam şartlarına, grubu kasten maruz bırakmak;
- d) Grup içinde doğumu önlemeyi amaçlayan önlemleri zorla uygulamak;
- e) Grubun çocuklarını zorla bir başka gruba taşımak.

İnsanlığa karşı suçların tanımı da, bu mahkemelerdekine benzer bir şekilde yapılmıştır. İnsanlığa karşı suçların Statü’de yer alması, Nüremberg’de bu suçun ortaya çıkışından sonra ilk defa çok taraflı bir andlaşmaya girmiş olması nedeniyle büyük önem taşımaktadır (Rancilio 1999: 181). Statü’de yer alan tanım şu şekildedir (md. 7/1):

...”insanlığa karşı işlenen suçlar”, aşağıdaki eylemlerin her hangi bir sivil nüfusa yönelmiş yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak, böyle bir saldırı olduğunun bilinciyle işlenmesi anlamına gelir:

- a) Adam öldürme;
- b) Toptan imha;
- c) Köleleştirme;
- d) Nüfusun sürgün edilmesi veya zorla taşınması;
- e) Milletlerarası hukukun temel kurallarını ihlâl ederek, hapis veya başka bir şekilde ağır fi ziksel özgürlükten yoksun bırakma;
- f) İşkence;
- g) Tecavüz, cinsel kölelik, zorla fuhuş yaptırma, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıkta başka bir şekilde cinsel şiddet uygulama;
- h) (...) zulüm;
- i) Kişileri zorla kaybetme;
- j) İrk ayrımcılığı suçu;
- k) Kasıtlı olarak büyük acıya ya da bedende veya zihinsel veya fiziki sağlıkta önemli zarara neden olan benzer karakterde insanlık dışı eylemlerde bulunma.

Savaş suçları konusunda Mahkeme, bu suçların “*özellikle bir plân ya da politikanın veyahut da bu tip suçların geniş ölçekli işlenmesinin bir parçası olarak işlenmesi durumunda*” (md. 8/1) yargılama yetkisine sahiptir. Statü’de milletlerarası nitelikteki silahlı çatışmalarla ilgili hükümler yanında, milletlerarası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarla ilgili hükümler de yer almaktadır.

Savaş suçlarının tanımı için Statü’de uzun bir liste oluşturulmuştur. Listede yer alan suçlar beş başlık altında toplanmıştır. Bunlar (md. 8/2):

- a) 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmesinin çok ciddi ihlalleri (...);
- b) Milletlerarası hukukun yerleşmiş çerçevesi içinde, milletlerarası silahlı çatışmalarda uygulanabilir kuralların ciddi bir şekilde ihlali (...);
- c) Milletlerarası nitelikte olmayan silahlı çatışma durumunda, 12 Ağustos 1949 tarihli 4 Cenevre Sözleşmesinin ortak 3. maddesinin ciddi ihlalleri, yani, silahlarını bırakmış silahlı kuvvetler üyeleri de dahil, çatışmalarda aktif olarak yer almayan ve hastalık, yaralanma, tutsaklık veya diğer nedenlerle savaş dışı kalmış kimselere karşı işlenen [eylemler] (...);
- e) Yerleşmiş milletlerarası hukuk çerçevesi içinde milletlerarası karakterde olmayan silahlı çatışmalarda uygulanabilir hukukun ve teamüllerin diğer ciddi ihlalleri (...).

3.4.2. Zaman Bakımından Yetki

Statü md. 11/a uyarınca Mahkeme, “*sadece, Statü'nün yürürlüğe girmesinden sonra işlenen suçlar bakımından yargı yetkisine sahiptir*”. Bu hüküm, *ex post facto* yargılama yasağına dayanmakta (Rancilio 1999: 182) ve *ad hoc* mahkemelerin en çok eleştirilen yönlerinden birini bertaraf etmek suretiyle daimi bir mahkemenin kurulmasının temelinde yatan düşüncelerden birisini yansıtmaktadır.

Statü'yü, yürürlüğe girmesinden önce onaylamış Devletler açısından geçerli olan bu hüküm, altmışıncı onay belgesinden sonra onaylamış Devletler açısından, onay belgelerini ilettikleri günü izleyen altmış günden sonraki ayın ilk gününden itibaren geçerli olacaktır (md. 126). Statü, yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1 Temmuz 2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Zaman bakımından yetki konusundaki bu genel hükmün üç istisnası bulunmaktadır. *Birinci istisna* (md. 124), savaş suçları (md. 8) ile ilgili olarak, bir Devletin tek taraflı bir beyanla, Statü'nün kendi açısından yürürlüğe girmesinden itibaren yedi yıllık bir süre için, bu suçların kendi vatandaşları tarafından veya kendi topraklarında işlenmesi durumunda, Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul etmeyeceğini açıklayabilmesidir. Bu istisnanın kabul edilmesi, müzakereler sırasında ABD'nin ve Fransa'nın tutumları nedeniyle gerçekleşmiştir. Tartışmanın kökeninde, Statü'ye taraf olan Devletlerin, Mahkemenin yargı yetkisine giren suçların tümünü otomatik olarak kabul edip etmeyecekleri yatmaktadır. Tüm katılımcılar, soykırım suçunun Taraf Devletleri mutlaka bağlaması gerektiğinde uzlaşmışlar, ancak insanlığa karşı suçlar ile savaş suçları konusunda, özellikle ABD ve Fransa, Devletlerin yargı yetkisini kabul etme konusunda bir tercih hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmuşlardır. Bu görüş kabul görmeyince, Güvenlik Konseyi daimi üyeleri (Lee 2000: 199), en azından on yıllık bir süre için savaş suçları ile insanlığa karşı suçlardan sorumlu olmama tercihinin Devletlere tanınması gerektiğini savunmuş, sonuç olarak, Fransa'nın desteğinin sağlanması için, sadece savaş suçları için, yedi yıllık istisna kabul edilmiştir (Marler 1999: 834; Williams 2000: 321).

İkinci istisna, md. 12/3'te zikredilen Devlet kabulünün varlığıdır. Hüküm uyarınca, Statü'ye taraf olmayan bir Devlet, belli olaylar için tek taraflı olarak Mahkeme'nin yargı

yetkisini kabul edebilmektedir. Bu durumda, Mahkemenin yetkisinde olmayan bir eylem, Devletin tek taraflı yetki kabulü beyanıyla, eylemin gerçekleşmesinden sonra Mahkemenin yetki alanına girmiş olmaktadır.

Üçüncü istisna ise, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin md. 13/b ile sahip olduğu yetkiye dayanarak, belli bir olayı savcıya göndermesidir. Burada da, aynı şekilde, eylemin gerçekleşmesinin ardından olay, Mahkemenin yetki alanına girmiş bulunmaktadır.

3.4.3. Yer Bakımından Yetki

Statü md. 12/2'ye göre, kovuşturması yapılan eylemin gerçekleştirildiği topraklara sahip olan ya da eylemi yapanın uyruğu bulunduğu Devlet, Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul etmişse, Mahkeme, söz konusu eylem bakımından yargı yetkisine sahip olmaktadır. Eylemin gemide veya uçakta gerçekleştirilmesi durumunda, bu araçların tescil edildiği Devlet esas alınacaktır.

Mahkemenin zaman bakımından yetkisini genişleten iki durum, yer bakımından yetki konusunda da istisna oluşturmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, md. 12/3 uyarınca, Statü'ye taraf olmayan bir Devlet, belli olaylar için tek taraflı olarak Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul edebilmekte; md. 13/b ile de, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi belli bir olayı savcıya gönderebilmektedir. Dolayısıyla, yer bakımından Mahkemenin yetkili olmadığı bir eylem, Mahkemenin yetki alanına dahil olmaktadır.

Mahkemenin yer ve zaman bakımından yargı yetkisine getirilmiş olan istisnaların, ceza hukukunun genel ilkeleri olan suçta ve cezada kanunilik ve doğal yargıç ilkelerine ters düştüğü savunulabilir. Buna ek olarak, Güvenlik Konseyi'nin, eylemde bulunan(lar)ın vatandaşı olduğu ya da eylemin işlendiği Devletin Taraf Devlet olduğuna bakmaksızın bir olayı Savcıya gönderebilmesi, hem BM Güvenlik Konseyi'nin siyasal bir organ olması nedeniyle Mahkemenin bağımsızlığı, hem de milletlerarası hukuk açısından ²⁰ sorunlu görülebilir (Sözüer ve Erman 2000: 252-3). Bununla birlikte, Mahkemenin yargı yetkisindeki suçların niteliği ve Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin milletlerarası alanda görmüş olduğu kabul, böyle bir düzenlemenin kabul edilebilir bir istisna olduğunu göstermektedir (Sözüer ve Erman 2000: 253). Buna ek olarak, Güvenlik Konseyi'nin bir olayı Mahkeme'ye göndermesi, bu olayın Mahkeme tarafından nasıl değerlendirileceğinin göstergesi olamaz. Dolayısıyla, böyle bir hüküm, ancak, *ad hoc* mahkeme kurulmasındansa, bazı olayların daimi nitelik kazanmış olan Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nde görülmesi yolunu açarak, milletlerarası ceza yargılamasının tek kurumda toplanmasını sağlayacaktır.

²⁰ Nitekim ABD, milletlerarası hukuk açısından, milletlerarası bir andlaşma sadece taraflarını bağladığı için, Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin yargı yetkisinin Statü'ye taraf olmayan Devlet vatandaşlarına genişletebilmesini, Mahkeme'ye karşı olumsuz oy kullanmasının gerekçesi olarak göstermiştir. Bkz. Lee 2000: 198-9.

3.4.4. Kişi Bakımından Yetki

Statü md. 12/2 uyarınca, Mahkeme, Statü'ye taraf bir Devletin vatandaşları üzerinde ve eylemin gerçekleştirildiği toprakların sahibi Devlet'in Statü'ye taraf olması durumunda, suçla itham edilen kişinin uyrukluğuna bakılmaksızın, yargılama yetkisine sahiptir.

Kişi bakımından yetki, özellikle Milletlerarası Ceza Mahkemesinin yargı yetkisindeki suçları işlemesi muhtemel kimselerin genellikle diplomatik ya da başka özel bağışıklık düzenlemelerinden faydalanma ihtimalleri göz önüne alındığı takdirde, büyük bir önem taşımaktadır. Böyle bir mahkemenin kurulması düşüncesine yol açan büyük felâketlerin neredeyse tümünde sorumlular, Devlet veya Hükümet Başkanı ya da üst düzey Devlet görevlisi sıfatını taşımışlardır. Bu nedenle, milletlerarası bir ceza mahkemesinin kendisinden beklenen sonucu doğurabilmesi için, bu kişilerin cezai sorumluluklarını ortadan kaldıracak hiçbir milletlerarası ya da millî düzenlemeden etkilenmemesi gerekmektedir.

Statü md. 27, Statü'nün, yetkisi kapsamındaki suçların uygulanması bakımından, resmi makamların sağladığı milletlerarası ya da millî ağırlıklık düzenlemeleri dikkate alınmaksızın, herkese eşit olarak uygulanacağı hükme bağlanmaktadır.

Mahkeme'nin yargı yetkisine giren kişilerin nasıl belirleneceği, gerek Statü'nün hazırlanışı sırasında, gerekse Roma Konferansı'nda büyük tartışma konusu olmuştur²¹. Konferans sırasında, bazı müzakereciler Mahkeme'nin, suçu işleyen uyruğu olduğu ya da suçun işlendiği Devletin taraf Devlet olup olmadığına bakmaksızın, genel bir yetkiye sahip olmasını savunmuş ancak bu teklif kabul görmemiştir. Hatta ABD, bu görüşün tam tersine, yargılanacak kişinin uyruğu olduğu Devletin rızasının aranması gerektiğini savunmuştur. Ancak, teklif kabul edildiği takdirde, Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nin pek çok olay üzerinde yargı yetkisi kazanamayacağı anlaşılmıştır; zira böyle bir rızanın gerekli olması halinde, Devletlerin bu kişileri kendi mahkemelerinde yargılamayı tercih edecekleri açıktır (Marler 1999: 832).

3.5. Davanın Kabul Edilebilirliği

Roma Statüsü md. 17'ye göre, yargılama hakkına sahip bir Devlet tarafından hakkında soruşturma ya da kovuşturma yapılmakta olan bir olayda Mahkeme kabul edilemezlik kararı vermelidir (md. 17/a). Bunun gibi, yargılama hakkına sahip bir Devletin yaptığı soruşturma sonunda olayın kovuşturulmamasına karar verilmişse, Mahkeme yine kabul edilemezlik kararı vermelidir (17/a). Ancak, Mahkemenin, Statü'nün Giriş kısmında da belirtilen milli hukuk sistemlerinin tamamlayıcısı olduğuna ilişkin ilkenin bir uzantısı olarak ve milli hukuk sistemlerinin kullanılması vasıtasıyla bazı kişilerin Milletlerarası Ceza Mahkemesinin yargılamasından kaçırılmasına izin vermemek amacıyla, md. 17/a'da belirtilen durum, Devletin soruşturmayı veya kovuşturmayı yürütme konusunda isteksiz ya da yetersiz olması sonucunda ve md. 17/b'de belirtilen durum, Devletin böyle bir davayı açmaya isteksiz ya da yetersiz olması sonucunda ortaya çıkmışsa, Mahkeme davayı kabul edecektir.

21 Bu konudaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Williams 2000: 312-24.

3.6. Soruşturmanın Başlaması

Statü md. 14 uyarınca, Taraf Devletler herhangi bir olayı Mahkemeye gönderebilmektedir. Mahkemenin yargı yetkisindeki suçların işlendiğini düşünen bir Taraf Devlet, bunu, Savcıya incelemesi için gönderebilir. Bu gönderme, Savcıya, herhangi bir kişinin mahkemenin yargı yetkisi çerçevesinde suçlanıp suçlanmayacağını soruşturmasına ilişkin bir *talep* niteliğindedir (md. 14).

Statü md 13 (b), Güvenlik Konseyi'ne, BM Şartı VII. Bölüm'deki yetkilerini kullandığı bir durumda, belirli bir olayı Mahkemeye gönderme yetkisi vermektedir. Bu bağlamda, suçlanan kişinin vatandaşı olduğu Devletin Taraf Devlet olup olmadığına bakılmaksızın, Mahkemenin yargı yetkisini kullanması söz konusu olmaktadır (Pazarıcı 2000: 356-7). Bu hüküm, gelecekte *ad hoc* mahkemelerin kurulması yerine, söz konusu eylemlerin, daimi Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nde yargılanmasını sağlayacaktır.

Güvenlik Konseyi ile ilgili bir başka noktaya da bu bağlamda değinmek yerinde olacaktır. Statü md. 16 uyarınca, Güvenlik Konseyi, BM Şartı VII. Bölüm çerçevesinde aldığı bir kararla, Mahkemeden, 12 ay boyunca belirli bir olay hakkında soruşturmanın açılmamasını ya da açılmış soruşturmanın durdurulmasını talep edebilmektedir. Bir defaya mahsus olmayan bu talep, aynı şartlar altında yenilebilmektedir.

Soruşturmanın başlayabilmesi için öngörülen üçüncü bir usul, Savcının soruşturmaya kendiliğinden başlayabilmesidir (md. 15). Savcının böyle bir yetkiye sahip olması, diğer iki usulün etkili bir milletlerarası cezai yargılama sisteminin işlemesi açısından yetersiz kalması olasılığı nedeniyle büyük önem taşımaktadır (Rancilio 1999: 184). Zira, Güvenlik Konseyi, üyelerinin veto yetkisine sahip olduğu siyasi bir organ olarak çalışmaktadır ve Taraf Devletler de, diplomatik, siyasi ya da ekonomik herhangi bir nedenden dolayı, ilgili olayları Mahkemeye gönderme konusunda isteksiz davranabilirler (Kirsch 2000: 257). Bununla birlikte, Savcının bu yetkisine, Statü'nün hazırlanması aşamasında, özellikle ABD tarafından itiraz edilmiştir²². ABD, soykırım ve insanlığa karşı suçlar konusunda, sadece Güvenlik Konseyi'nin ya da Devletlerin Mahkeme'ye olay gönderme yetkisi olmasını istemiştir (Lee 2000: 200).

Savcı, Statü md. 53 uyarınca, elde ettiği bilgileri değerlendirdikten sonra, soruşturma başlatmak için hiçbir makul nedenin olmadığına karar vermedikçe, soruşturmayı başlatmak zorundadır. Soruşturmayı başlatma kararını verirken Savcı, elindeki bilgilerin iddia edilen suçun işlendiğine ya da işlenmekte olduğuna inanması için yeterli bir neden oluşturup oluşturmadığını; olayın, Statü md. 17'de düzenlenen kabul edilebilirlik şartlarına uygun olup olmadığını ve böyle bir soruşturmanın adaletin çıkarına hizmet edip etmeyeceğini değerlendirmek durumundadır.

²² ABD'nin Statü hakkındaki eleştirileri için ayrıca bkz. Scheffer 1999; Scheffer 2000; Bolton 2000.

3.7. Uygulanabilir Hukuk

Statü md. 21 uyarınca mahkeme, uygulanabilir hukuku belli bir sıraya göre uygulamalıdır. Buna göre Mahkeme, öncelikle Statü'yü, Suçların Unsurları'nı ve Usul ve Delil Kuralları'nı; ikinci olarak, uygulanabilir anlaşmaları ve milletlerarası hukuk kurallarını; bu kurallar uygulanmadığı takdirde, milli kanunlardan çıkarılan hukukun genel ilkelerini uygulayacaktır. Aynı zamanda, mevcut hukukun yorumlanması, milletlerarası alanda kabul edilmiş insan hakları ile tutarlı olmalı ve cinsiyet, yaş, ırk, dil, din ya da inanç, siyasi ya da daha başka bir düşünce, milli, etnik ya da toplumsal geçmiş, zenginlik seviyesi vb. bir ayrımcılık temeline dayanmamalıdır.

3.8. Türkiye Açısından Değerlendirme

Milletlerarası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün hazırlanış sürecine katılmış olan Türkiye, 17 Temmuz 1998'de yapılan oylamaya katılmamış, daha sonradan da Roma Statüsü'nü imzalamamıştır. Türkiye'nin Statüye ilişkin olarak basına en çok yansıyan çekinceleri, terör ve uyuşturucu kaçakçılığı suçlarının Statü kapsamına dahil edilmemesi ve insanlığa karşı suçlar ile saldırı suçunun tanımı konusundaki sorunlardır.²³ Terör ve uyuşturucu kaçakçılığının Statü kapsamına alınmamasının, tek başına, Türkiye'nin Statü'ye taraf olması için yeterli bir neden oluşturamayacağını düşünmek mümkündür. Eğer Türkiye açısından Mahkeme ile ilgili başkaca bir sorun bulunmuyorsa, Türkiye'nin Statü'yü onaylayarak, Taraf Devletler Kurulu'nun Statü üzerinde değişiklik yapma sürecine katılması beklenirdi. Aynı şekilde, hali hazırda, Taraf Devletler Kurulu tarafından saldırganlık suçunun tanımlanması çalışmaları yapılmaktadır. Bir diğer nokta olan insanlığa karşı suçlar konusunda da, Türkiye zaten, bu suçların Statü öncesinde düzenlendiği milletlerarası anlaşmalara taraf olmakla, bu konudaki tutumunu göstermiştir²⁴.

Türkiye'nin Mahkeme'ye taraf olmamasının gerçek nedeninin, Güneydoğu'da yaşanan terör olayları olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Statü md. 8/2(f) uyarınca, milletlerarası nitelikte olmayan silahlı çatışmalardaki uygulanabilir hukukun ciddi bir şekilde ihlali, bir Devletin topraklarında, resmi memurlar ile organize silahlı gruplar arasında süreklilik kazanan silahlı bir çatışma bulunduğu takdirde gerçekleşirse, bu durum, Mahkeme'nin yargı alanına girecektir. Terör suçlarının Statü kapsamına alınması, durumu Türkiye açısından değiştirmeyecektir.

Bununla birlikte, Türkiye'deki ceza mevzuatı, Mahkeme'nin yargı yetkisindeki suçları içermemektedir. Bu ise, Mahkeme'nin, Türkiye'de ya da Türk vatandaşlarınca söz konusu suçların işlenmesi durumunda, tamamlayıcılık işlevinden öte, ilk elden yetkili olması sonucunu doğuracaktır. Türkiye, Mahkeme'ye taraf olma düşüncesinde olsa bile, öncelikle ceza mevzuatını milletlerarası standartlar çerçevesinde yeniden düzenlemelidir.

²³ Bkz. Tarhanlı 2001; "Türkiye, terör suç sayılırsa Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni onaylayacak", Zaman Gazetesi, 16 Haziran 2002.

²⁴ Örneğin bkz. supra, dn. 1 ve 3.

Türkiye'nin, Mahkeme'ye taraf olmamasının, kendi millî çıkarları açısından haklı görülebilecek yanları olmakla birlikte, çok uzun süre Mahkeme'nin dışında kalması da düşünülemez. Zira, öncelikle, Mahkeme milletlerarası düzeyde çok geniş bir destek bulmuştur. Sivil toplum örgütlerinin, Statü'yü imzalamayan ya da onaylamayan Devletlerde yaptıkları propaganda etkili olmuştur ve bu etki devam etmektedir. Bunun yanında Türkiye, Avrupa Birliği üyeleri ve aday ülkeler arasında Statü'yü onaylamayan tek ülkedir.

4. SONUÇ

Fiilen Nürnberg'le başlayan, daha sonra Tokyo, Yugoslavya ve Ruanda Mahkemeleri ile devam eden, milletlerarası ağır suçluların cezalandırılması süreci, en yetkin biçimine Milletlerarası Ceza Mahkemesi ile kavuşmuştur. Mahkeme, milletlerarası siyasette ağırlığı olan bazı Devletler tarafından desteklenmemiş de olsa, dünyadaki pek çok insanın, gezegenimizin geleceği için daha umutlu olmasını sağlamıştır.

Milletlerarası hukuk, özellikle yirminci yüzyılda büyük gelişme kaydetmiş, Devletlerin uyması halinde, milletlerarası barışın sağlanabileceği pek çok metnin Devletler tarafından kabul edilmesini sağlamıştır. Ne var ki, bu andlaşmalar, dünyanın çeşitli yerlerinde işlenen ağır suçları durdurmaya yetmemiştir. Milletlerarası siyasi havanın olumlu olduğu dönemlerde, bu suçların sorumlularının cezalandırılması için atılan adımlar, ileriye yönelik, bağımsız ve belirli bir kurum yokluğunda caydırıcı olamamıştır.

İşte bu olumsuzluğu gidermek için kurulmuş olan Mahkeme, yargı yetkisine, insanlık tarihinin en acı olaylarına neden olmuş olan suçları almıştır. Mahkeme'nin uygulamaya geçmesi ve etkin bir şekilde çalışması, insanlığı tehdit eden diğer suçların da yargı yetkisine dahil edilmesini olanaklı kılacaktır.

ABD gibi bazı Devletlerin itirazlarına rağmen, Savcı'nın soruşturma başlatma konusunda bağımsız olması, Mahkeme'nin en önemli özelliklerinden birisidir. Bununla birlikte, Güvenlik Konseyi'ne verilmiş olan, BM Şartı'nın VII. Bölümü çerçevesinde, belli durumlarda, 12 ay süreyle soruşturma ve kovuşturma yapılmamasını talep etme yetkisi, ilerideki uygulama açısından bazı soru işaretleri doğurmaktadır. Ancak, yine Güvenlik Konseyi'ne verilmiş bulunan, belli bir olayın, faillerinin vatandaşı olduğu ya da eylemin işlendiği Devletin, Mahkeme'ye taraf olup olmamasına bakılmaksızın Savcıya gönderilebilmesi yetkisi, milletlerarası hukuk ve ceza hukuku ilkeleri çerçevesinde tartışılmalı olsa da, caydırıcı bir nitelik taşımaktadır.

Mahkemenin yeni kurulmuş olması ve henüz somut bir davanın kovuşturulmamış olması nedeniyle, işleyişine ilişkin herhangi bir yorum yapmak mümkün değildir. Ancak, Mahkeme'yi kuranların amaçları dikkate alındığında, Mahkeme'nin kuruluşu, dünya tarihinin önemli olayları arasında sayılmak durumundadır.

Türkiye henüz Mahkeme'ye taraf olmamış olsa da, gerek Mahkeme'nin milletlerarası alanda gördüğü kabul, gerekse Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusu nedeniyle uzun süre Mahkeme'nin dışında kalamayacaktır. Bunun bilinciyle, en kısa sürede, Mahkeme'nin Türkiye açısından yaratabileceği sıkıntıların giderilmesi için çalışmalar yapılmalı, iç hukuk mevzuatında Mahkeme ile ulaşılmış standartlar seviyesinde düzenlemeler gerçekleştirilmelidir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- Alibaba, Arzu (2000) "Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşu", *AÜHFD*, C. 49, S. 1-4, ss. 181-206.
- Alsan, Zeki Mesud (1951) "Bir 'Milletlerarası Ceza Divanı' Kurulması ile İlgili Fikirler ve Teşebbüsler", *AÜHFD*, C. 8, S. 3-4, ss. 1-43.
- Bassiouni, M. Cherif (1995) "Establishing an International Criminal Court: Historical Survey", *Military Law Review*, Vol. 149, 1995, ss. 49-63.
- _____. (1999) "Negotiating the Treaty of Rome on the Establishment of an International Criminal Court", *Cornell International Law Journal*, Vol. 32, ss. 443-69.
- Bial, Louis C. (1947) "The Nurnberg Judgment and International Law", *Brooklyn Law Review*, Vol. 13, 1947, ss. 34-49.
- Bolton, John R. (2000) "The Risks and the Weakness of the International Criminal Court from America's Perspective", *Virginia Journal of International Law*, Vol. 41, ss. 186-203.
- Bouchet-Saulnier Françoise (2002) *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*, Fransızca'dan Çeviren: Selahattin Bağdatlı. İstanbul: İletişim.
- Bozkurt, Enver (2003) *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*, 3. Baskı, Ankara: Nobel.
- _____. (2003a) *Birleşmiş Milletler Sisteminde Kuvvet Kullanımı*, Ankara: Nobel.
- Çelik, Edip F. (1987) *Milletlerarası Hukuk Birinci Kitap*, İstanbul: Filiz.
- Dönmezer, Sulhi ve Sahir Erman (1997) *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku – Genel Kısım, Cilt III.*, Onikinci baskı. İstanbul: Beta.
- Jaffe, Sidney E., (1946) "Natural Law and the Nurnberg Trial", *Nebraska Law Review*, Vol. 26, 1946-1947, ss. 90-5.
- Jaspers, Carl (1946) "The Significance of the Nurnberg Trials for Germany and the World", Almanca'dan Çeviren: William B. BALL., *Notre Dame Lawyer*, Vol. 22, 1946-1947, ss. 150-60.
- Kelsen, Hans (1947) "Will the Judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law?", *International Law Quarterly*, Vol. 1, 1947. Aktaran: Steiner, Henry J. ve Philip Alston (1996), s. 111.

- Kirsch, Philippe (2000) "The International Criminal Court", *McGill Law Journal*, Vol. 46, ss. 255-61.
- Lee, Brian J. (2000) "The International Criminal Court", *Florida Coastal Law Journal*, Vol. 2, ss. 197-201.
- Marler, Melissa K. (1999) "The International Criminal Court: Assessing the Jurisdictional Loopholes in the Rome Statute", *Duke Law Journal*, Vol. 49, ss. 825-54.
- Mcdonald, Gabrielle Kirk (2001) "The International Criminal Tribunals: Crime&Punishment in the International Arena", *Nova Law Review*, Vol. 25, 2000-2001, ss. 463-84.
- Odman, Tevfik (1996) "Eski Yugoslavya ile İlgili Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşu ve Yasal Dayanağı", *AÜHFD*, C. 45, S. 1-4, 1996, ss. 131-51.
- Pajic, Zoran (1997) "Crimes Against Humanity: A Problem of International Responsibility", *Human Rights for the 21st Century*. Ed.: Robert Blackburn ve James Busuttil. Londra ve Washington: Pinter, ss. 133-42.
- Pazarcı, Hüseyin (1999) *Uluslararası Hukuk Dersleri-II. Kitap*. 6. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi.
- _____. (2000) *Uluslararası Hukuk Dersleri-IV. Kitap*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Rancilio, Peggy E. (1999) "From Nuremberg to Rome: Establishing an International Criminal Court and the Need for U.S. Participation", *University of Detroit Mercy Law Review*, Vol. 77, ss. 155-95.
- Reuter, Paul (1947) "Nurnberg 1946-The Trial", *Notre Dame Lawyer*, Vol. 23, ss. 76-97.
- Scheffer, David (1999) "U.S. Policy and the International Criminal Court", *Cornell International Law Journal*, Vol. 32, ss. 529-34.
- _____. (2000) "The U.S. Perspective on the International Criminal Court", *McGill Law Journal*, Vol. 46, ss. 269-74.
- Schense, Jennifer (2001), "Necessary Steps For The Creation of the International Criminal Court", *Fordham Int. L.J.*, Vol. 25, ss. 7174-736.
- Shaw, Malcolm N. (1997) *International Law*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Simonovic, Ivan (1999) "The Role of the ICTY in the Development of International Criminal Adjudication", *Fordham International Law Journal*, Vol. 23, 1999-2000, ss. 440-59.

- Sözüer, Adem ve R. Barış Erman (2000) “Uluslararası Ceza Mahkemesi”, *Adalet Yüksek Okulu 20. Yıl Armağanı*. İstanbul: Beta, ss. 243-91.
- Steiner, Henry J. ve Philip Alston (1996) *International Human Rights in Context*. Oxford: Clarendon Press.
- Tarhanlı, Turgut (2001) “Suçlar ve Ülkeler”, *Radikal Gazetesi*, 4 Ocak 2001. *Ne Hukuk Ne de Ahlâk – Yeryüzü Cehennemi*, Turgut TARHANLI, İstanbul: Dost, içerisinde.
- Tolbert, David (2002) “The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: Unforeseen Success and Foreseeable Shortcomings”, *The Fletcher Forum of World Affairs*, Vol. 26, 2002, ss. 7-19.
- Watts, Arthur (1999) *The International Law Commission 1949-1998, Vol. II*. New York: Oxford University Press.
- Williams, Sharon A. (2000) “The Rome Statute on the International Criminal Court: From 1947-2000 and Beyond”, *Osgoode Hall Law Journal*, Vol. 38, ss. 297-330.

Milletlerarası Andlaşmalar ve Diğer Belgeler

- Cenevre Sözleşmesi Ek Protokol I, 8 Haziran 1977, *International Legal Materials*, Vol. 16, 1977, ss.1391-441.
- Cenevre Sözleşmesi Ek Protokol II, 8 Haziran 1977, metin için bkz. *International Legal Materials*, Vol. 16, 1977, ss.1442-49.
- Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi Statüsü (Statute of the International Tribunal Annex to the Secretary-General’s Report of Establishing an International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia), U.N. Doc. S/25704 (1993), *International Legal Materials*, Vol. 32, 1993, ss. 1192-1201.
- “International Criminal Court”, www.icc.int (01.09.03.).
- İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlık dışı ya da Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme, R.G. 10.8.1988, S. 19895.
- Milli, Irki, Dini Kütlelerin Kısmen veya Tamamen İmha Suçunun “Genocide” Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme, R.G. 29.03.1950, S. 7469.
- Milletlerarası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü, (Rome Statute of the International Criminal Court), *International Legal Materials*, Vol. 37. 1998, ss. 1002-69.

“Report of the first session of the Assembly of States Parties (3 - 10 September 2002)”,
<http://www.un.org/law/icc/asp/aspfra.htm> (02.09.03).

Ruanda Milletlerarası Ceza Mahkemesi Statüsü (Statute of The International Tribunal for Rwanda Annex to the Security Council Resolution 955 (1994) Establishing the International Tribunal for Rwanda), *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 7, 1997, ss. 201-17.

Security Council Resolutions on the Establishment of the International Tribunal for the Former Yugoslavia, *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 7, 1997, ss. 129-34.

“Türkiye, Terör Suç Sayılırsa Uluslararası Ceza Mahkemesi’ni Onaylayacak”, *Zaman Gazetesi*, 16 Haziran 2002.

İngiliz Ortaklıklar Hukukunda Kurucu ve Kurucuların Görev ve Sorumlulukları

Promoter And Duties And Responsibilities Of Promoters In English Company Law

Yrd.Doç.Dr. Neval OKAN
Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Ticaret Hukuku

Öz: İngiliz hukukunda, ortaklığın kuruluş işlemlerini gerçekleştiren ve ortak olmak amacıyla veya böyle bir amacı olmaksızın, ortaklığın organizasyonuna yardım eden kişi kurucudur. İngiliz ortaklıklar hukukunda kurucunun tanımı yasada verilmemiştir. Bu nedenle tanım case law da verilmiştir.

Kurucular, kurulacak olan ortaklığa karşı güvene esasına dayanan bir konum içerisindedirler. Kurucular kurulacak olan ortaklığın vekili değildirler çünkü ortaklığın varlık kazanmadan önce bir vekile sahip olması mümkün değildir. Kurucuların güven ilişkisinden kaynaklanan görevleri ortaklığa karşı yüklenilmiştir. Güvene esasına dayanan görevler kurucunun iyi niyetli olmasını gerektirir. Bu da kuruluşla ilgili olarak elde ettikleri kazançların özellikle de kendisine ait malın ortaklığa satışından elde edilen tüm kazançları açıklamasını gerektirir. Ortaklık kurucunun güvenden kaynaklanan görevlerini ihlal etmesi durumunda birkaç başvuruya sahiptir. Sözleşmenin iptali, açıklanmamış kazançların talep edilmesi, tazminat ve kurucuya ait malın gerçek değeriyle edinilmesi.

Kurucuların ortaklık adına yaptıkları kuruluş öncesi sözleşmeler ortaklığı bağlamaz; bunlardan kişisel olarak kurucular sorumludur. Kurucu, ortaklıkla arasında bir sözleşme olmadığı için kuruluşla ilgili hizmetleri nedeniyle ücret talebinde de bulunamaz.

Anahtar sözcükler: Kurucu, Kuruluş, Ortaklık

Abstract: Any person who does an act with reference to the formation of a company or in aid of its organization whether he has the intention to be a partners or not is a promoter. No statutory definition of promoter is given in English company law; definition is given in case law.

Promoters stand in a fiduciary relation to the proposed company. A promoter is not an agent for the company which he is forming because a company cannot have an agent before it comes into existence. The fiduciary duty is owed to the company. The fiduciary duty requires that he deal good faith; it requires that he make full disclosure of all profits he acquires on promotion; especially where the promoter sells his own property to the company. Company has several remedies for a promoter's breach of fiduciary duty. Rescission, recovery of the undisclosed profits, damages, retention of the promoter's property at its true value.

A promoter making a pre-incorporation contracts on behalf of the company will not bind the company nor can a company ratify the contract. The promoter will be personally liable on it. A promoter has no right against the company to payment for his promotion services in the absence of an express contract with the company.

Key words: Promoter, Promotion, Company

1. GİRİŞ

Herhangi biri, ortaklık kurma girişiminde bulunup, ortaklık işletmesini faaliyete geçirmek istediğinde, diğer kişilerin ilgilerini bu ortaklığa çekmeye ve bu kişilerin sermayeleri ile ortaklığa katılmalarını sağlamaya çalışır. Ortaklık kurulmadan önce, ortaklığı kuracak ve bu amacın gerçekleşmesi için gerekli işlemleri yapacak kişilere gerek vardır. Bu girişimi başlatacak olan kişiler Türk hukukunda “kurucu”, Anglo-Sakson hukuk sistemine dahil olan İngiliz hukukunda ise, “promoter” olarak ifade edilmektedir. Kurucu (promoter), ortaklığa karşı bazı görevler üstlenir ve bu görevler nedeniyle de bir takım yükümlülükler altına girer.

İngiliz hukukunda kurucuların, ortaklığın kuruluşunda, ortak olmak amacıyla veya bu amacı olmaksızın kurulacak ortaklık yararına, güven esasına dayalı olarak kuruluş işlemlerini gerçekleştiren, ilk sözleşmeleri düzenleyen, izahnameyi hazırlayan ve yayımlayan, borsada (Stock Exchange) ortaklığın hisse senetleriyle ilgili tüm işlemleri yapabilen kişiler olarak faaliyet gösterdikleri görülmektedir.

Başlangıçta kurucuların faaliyetlerinin herhangi bir denetime bağlı olmaması, kurucular tarafından halktan büyük paralar toplanarak, devletin izin ve himayesi ile kurulan büyük sermayeli işletmelerin kurulmasına ve sonrasında halkın bundan zarar görmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda, önceleri mahkeme kararları ile kurucuların görev ve sorumlulukları ortaya konulmaya çalışılmış, daha sonra yasa koyucu tarafından gerekli düzenlemeler yapılması yoluna gidilmiştir. Bu düzenlemelerin alt yapısını tarihsel olaylar ve mahkemelerin kararları oluşturmuştur.

Bu çalışmada, kurucu ve kurucuların görev ve sorumlulukları İngiliz hukuku kapsamında incelenmiş, Türk ortaklıklar hukukunda kurucu, kurucuların görev ve sorumluluklarına değinilmemiştir. Kara Avrupası sisteminden farklı olan Anglo-Sakson sistemine dahil İngiltere’de öncelikle İngiliz ortaklıklar hukukunun geçmişine gidilerek, kurucuların tarihçesi verilmeye çalışılarak bu kapsam içerisinde, İngiltere’de kurucu kavramının ortaya çıkışı, kurucuların durumu, kurucuların iş ve işlemleri nedeniyle ortaya çıkan hukuki sorunlar ve bunlara mahkemelerin yaklaşımı ele alınmış; daha sonra halâ geçerliliğini koruyan içtihat hukuku (case law) ve yürürlükteki yazılı hukuk (statute law) kuralları dikkate alınarak kurucunun tanımı verilmeye çalışılmış; kurucunun hukuki durumu, görevleri, ortaklığa karşı sorumlulukları ve ortaklığın, bu sorumlulukları nedeniyle kurucuya başvuru yolları, kurucunun ücret isteminde bulunup bulunamayacağı, kuruluş öncesi sözleşmelerden kurucunun sorumluluğu ve kurucu sıfatının sona ermesi ve yasaklanması inceleme konusu yapılmıştır. Bu kapsamda çalışma temel olarak tarihçe, kurucunun tanımı, kurucunun görevleri, kurucunun hukuki sorumlulukları, kuruluş işlemleri ile ilgili ücret ve kurucu sıfatının sona ermesi ve yasaklama olmak üzere yedi ana başlık altında ele alınmış; mevcut durum ortaya konulmuş ve değerlendirmeler yapılmıştır. İngiliz hukukunda kurucular açısından, hukukumuzda bir çalışma bulunmadığı için, bu çalışmanın İngiliz hukuku ile ilgilenenler ve Türk hukuku ile karşılaştırma yapmak isteyenler açısından yararlı olacağı düşünülmüştür.

2. TARİHÇE

İngiliz hukukunda kurucuların geçmişi yüzyıllarca geriye uzanmaktadır. Başlangıçta kurucular, çoğunlukla bir çeşit borsa brokerleri olarak faaliyet göstermekteydiler¹. 1285’li yıllara kadar geri gidildiğinde, I.Edvard Yasasına göre, kurucuların, Londra kentinde sicile tescil edildiklerini görüyoruz². 1697 yılındaki “Act to Restrain the Number and All Practice of Brokers and Jobbers”^{e3} kadar brokerlerin denetimlerinin önemli bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir⁴.

Tarihe South Sea Bubble olarak geçen olaylar kurucuların tarihinde de önemli bir dönemi oluşturmaktadır. 1844 tarihli Joint-Stock Companies Act’ten önce, ortaklıklar kraliyet imtiyazı ile veya parlamentonun çıkardığı özel bir yasa ile kuruluyordu. Bu ortaklıklar Joint-Stock Company olarak isimlendirilmiştir⁵. Bu ortaklığın ortakları, ortaklığa para veya mal veriyor, ortaklık da ortaklarından bağımsız ayrı bir kişilik olarak dış dünya ile ticari işlere girişiyordu. Başlangıçta sömürge ortaklıkları olan bu ortaklıklar daha sonra ülke içinde de kurulmaya başlamıştır. 18.yy. başlarında ortaklıkların spekülatif menkul kıymet arzları ve buna bağlı olarak menkul kıymet piyasalarında çöküşler başlamıştır. Bu durum South Sea Company’nin hisse fiyatlarının çok fazla düşüş gösterdiği 1720 yıllarında doruk noktasına ulaşmıştır⁶. 1720 yılının Temmuz ayında South Sea Company’nin hisseleri spekülatif olarak 128 Sterlinden 1000 sterlinin üzerine çıkmış; aynı yılın Aralık ayında ise, hisse bedelleri 125 Sterline düşmüştür⁷. South Sea Company çöktüğünde ortaklığın herhangi bir mal varlığı bulunmuyordu⁸. Kötü bir üne sahip olan bu çöküş sonrası aynı yıl Bubble Act olarak isimlendirilen yasa yürürlüğe konulmuştur⁹. Bu yasa özellikle yalan ve aldatıcı davranışlarla halkı ortaklıklara katılmaya ikna eden tehlikeli ve zararlı girişimlere devam eden veya teşebbüs eden kişileri engellemek amacıyla çıkarılmıştır. 1837’de ise The Chartered Companies Act kabul edilerek ortaklıkların kuruluşu ile ilgili kralın nasıl imtiyaz vereceği düzenlenmiştir¹⁰. Kısa bir süre sonra The Companies Act 1844 imtiyazı kaldırarak normatif sistemi getirmiş; bu kanunu ve sonraki değişiklikleri kaldıran Companies Act 1862 bugünkü public company¹¹ sistemini kurmuştur¹².

¹ Brian E. McCREA, “Disclosure of Promoters’ Secret Profits”, University of British Columbia Law Review, Volume 3, 1967-1969, s.186

² McCREA, agk., s.186

³ Brokerlerin ve Menkul Kıymet Satıcılarının Sayılarının ve Tüm Faaliyetlerinin Sınırlanması Yasası

⁴ McCREA, agk., s.186

⁵ Ben PETTET, Company Law, England, 2001, s. 10

⁶ PETTET, agk., s. 10

⁷ McCREA, agk., s.187

⁸ PETTET, agk., s. 10

⁹ McCREA, agk., s.187

¹⁰ Reha POROY-Ünal TEKİNALP-Ersin ÇAMOĞLU, Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku, B.8, İstanbul, 2000, s.239

¹¹ Türk hukukundaki anonim ortaklıkları karşılamaktadır.

¹² POROY-TEKİNALP-ÇAMOĞLU, agk., s.239.

İngiliz hukukunun tarihinde kurucuların, kötü bir üne sahip olduğu açıkça görülmektedir. Kurucuların ilk öncüleri, yüksek riskli işletmeleri, oluşturdukları konsorsiyumlarla finanse eden tacir girişimcilerdi. Örneğin bunlar, yeni dünyada ticari sömürgeler oluşturmakta veya ticari gemileri finanse etmekteydiler. Başlangıçta, birkaç istisna dışında, kurucuların girişimleri fazla büyük değildi. İngiltere’de ve İmparatorlukta faaliyet gösteren girişimler için sermaye sağlayan kurucular, az miktarda varlığa dayanan ancak çok tedbirli hareket eden kişiler olarak ortaya çıkmışlardı. Ancak daha sonraları kurucular bununla yetinmemeye başladılar ve büyük projeleri finanse etmek istediler. Çok büyük sermayelere gerek duyan kurucular, bu nedenle geniş kesimlerin yatırımlara katılmalarını sağlamaya çalıştılar. Bu yatırımlar orta büyüklükteki işletmelerden, sonuçları çok fazla düşünülmeden oluşturulmuş, dev boyutlardaki işletmelere kadar yayılmaktaydı. Kurucuların gereksinim duydukları işletmeler oluşturulamıyordu veya oluşturulsa bile çok pahalıya mal oluyordu. Bu nedenle kurucu girişimciler, işletmelerdeki paylarını, istekli olan ya da bu tür işletmelere yatırım yapma konusunda fazla düşünmeden hareket eden herkese arz etmeye, bu yolla sermaye sağlamaya başladılar. Bu kurucuların bir kısmının dürüst olmasına karşın; bir kısmı ya maceracıydı ya da halktan toplayacakları sermayenin çekiciliğine kapılmış kişilerdi. En kötüsü ise bazılarının dürüst olmaması ve halkı bu işletmelere çekerek sağladıkları avantajlarla haksız kazanç elde etmeyi düşünen kişiler olmalarıydı.

Bu dönemde, ekonomi politikasında da bırakınız yapsınlar (laissez-faire) teorisi hakimdi. Fazla düzenleme olmaksızın piyasa ekonomisinin daha iyi işleyeceğine inanılıyordu. Bu nedenle de parlamento, yatırımcıları koruyucu düzenlemeler yapma konusunda isteksizdi. Sözleşme ihlallerine ilişkin özel hukuk hükümleri varsa da yetersizdi.

19.yy.da İngiliz ortaklıklar hukukunda ne kurucular için ne de yeni kurulacak olan ortaklığın hisselerini almaya davetler ve halka yapılacak başvuruların tanıtım faaliyetleri için, herhangi bir düzenleme ve sınırlamanın bulunmaması, kurucuları bunun avantajlarından yararlanmaya yöneltti. Bu ise kurucular tarafından malların (özellikle de kendilerine ait) değerlerinin çok üzerinde bir bedelle yeni kurulan ortaklığa geçirilmesine, bu yolla halkın çok kolaylıkla kandırılarak haksız kazançlar elde edilmesine yol açtı.

Kurucular, özellikle kendilerine ait bir malı, değerinin çok üzerinde bir bedelle ortaklığa geçirip, halkı kandırmak suretiyle yeterli sayıda kişiyi sağlayıp, malın gerçek değerinden daha yüksek olan nominal değerdeki ortaklık hisselerini bu kişilere satarak; ya da ortaklık hisselerini ellerinde tutup ortaklık başarılı olduğunda, haksız kazançlar elde etmekteydiler. Bu son halde ortaklık başarısız olsa bile, hisse bedellerinin tamamı ödenmiş kabul edildiğinden, ortaklığın borç ve yükümlülüklerinden dolayı kurucuların herhangi bir sorumlulukları da söz konusu değildi. Ancak, bugün İngiliz hukukunda, hisselerin gerçek değerini gösteren bir rapor olmaksızın, hisse oluşturulması hukuka aykırı kabul edilmektedir¹³.

¹³ Stephen W. MAYSON-Derek FRENCH-Christopher RYAN, Company Law, 11th Edition, Blackstone Press Limited, London, 1994, s.506

Kurucuların davranışları yatırımcıların zararına yol açtığı için, taraflar kendilerini koruyucu sözleşmeler oluşturmaya ve mahkemelere başvurmaya başladılar. 19.yy.da ve 20.yy. başlarında, kurucuların davranışlarının çok sayıda davanın açılmasına yol açtığı görülmektedir.

Kurucu, kurulacak ortaklık için arazi, maden hakları veya patent gibi zorunlu varlıklardan oluşan malvarlığını sağlama yükümlülüğü altına girmektedir. Ancak, ortaklığın gerek duyduğu malvarlığını oluşturacak olan bu varlıkları önce kendi hesabına alıp, ortaklığa kâr ile satarak ya da ortaklık için satın aldığı mallar nedeniyle malın satıcısından komisyon alarak, bu alışverişten kazanç elde ediyor ve bu kazancı da açıklamıyordu¹⁴. Kurucuların oluşturdukları ortaklıklara karşı sorumluluğunun olduğunu göz önüne alan mahkemeler, açılan davalarda yatırımcıyı korumaya yönelik kurallar oluşturmaya başladılar¹⁵.

20.yy.a gelindiğinde halk, kurucuların daha önceki davranışlarını ve bunların doğurduğu sonuçları göz önüne alarak yeni kurulmuş ve bir ticari geçmişe sahip olmayan ortaklıkların pay senetlerini almaktan kaçındılar. Bu yüzden, kötü niyetle halkı ortaklığa katılmaya davet eden kurucular bu yüzyılın içinde ortadan kalktılar. Kötü niyetli kurucuların ortadan kalkmasına neden olan bir diğer etken ise, borsanın, ortaklıkları, belli bir süre içindeki faaliyetlerini görmeden, listeye almaktan kaçınması olmuştur. Ancak, bu tür uygulamalar kötü niyetli kurucuları engellemiş olmakla birlikte, gerçek işletmelerin kurucuları, yeterli sermaye birikimini sağlayamamışlar, özellikle işletmelerin ilk yıllarında overdraft hesaplar¹⁶ açma yoluna gitmişlerdir¹⁷.

Günümüz İngiliz hukukunda, anonim ortaklıklara (incorporated company) sermaye getiren ve pay sahibi olan kişilere vergi avantajları sağlanmakta, ortaklığın mevcut ortakları ile, yatırımcı arasında herhangi bir ilişkinin bulunmaması için önlem alınmaktadır¹⁸. Borsanın (Stock Exchange) listesinde yer almayan, küçük ortaklıklara (company) yatırımcıların ilgi duyduğu, bu nedenle borsa dışındaki pay satışlarında büyük bir artış olduğu görülmektedir¹⁹.

19.ve 20.yy.da kurucuların kötü niyetli davranışlarına karşı yatırımcıyı korumak için mahkemelerde oluşturulan case law kuralları, halka açık ortaklıklar (public company) için tarihsel bir öneme sahip bulunmakta olup, günümüz İngiliz hukukunda, önceleri 1986 tarihli Mali Hizmetler Yasası (Financial Services Act)²⁰, ve daha sonra çıkarılan 2000 tarihli Mali Hizmetler ve Pazarlar Yasası (Financial Services and Markets Act) ve diğer düzenlemeler ile bu görev yasa koyucu tarafından üstlenilmiş bulunmaktadır. Birleşik Krallık Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (şimdiki Avrupa Birliği) 1972 tarihli Avrupa Toplulukları Yasası (European Communities Act 1972) ile katılmıştır. Bu tarihten beri de Avru-

¹⁴ Andrew HICKS-S.H.GOO, Cases and Materials on Company Law , Second Edition, London, 1997, s.74

¹⁵ HICK-GOO, agk., s.74

¹⁶ Hesaptaki para miktarının üzerinde para çekilebilen hesap

¹⁷ MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.506

¹⁸ MAYSON, agk., s.506

¹⁹ MAYSON, agk., s.506

²⁰ http://www.fsa.gov.uk/fsma/data/fsma/act/act_part_vi.htm (06.05.2003)

pa Birliği hukukuna uyum için kendi iç hukukunda ve bu arada ortaklıklar hukukunda gerekli düzenlemeler yapılmış olup, iç hukukta yer alan düzenlemeler Avrupa Birliği ortaklıklar hukuku yönergeleri ile uyumludur²¹. Avrupa hukuku ile ilgili konularda Avrupa Adalet Mahkemesi'nin kararları tanınmaktadır. European Communities Act 1972'nin 2.bölümünün 1.fıkrası Topluluğun kurucu anlaşmalarının ve Topluluk işlemlerinin doğrudan etkisini kabul etmektedir²².

Kurucularla ilgili case law kuralları ise, kurucuların genellikle ortaklığı kendisi için kurup, hisselerini de elden çıkarmayı düşünmedikleri, halka açık olmayan ortaklıklar (private company) için hala geçerliliğini korumaktadır²³. Bu tür ortaklıklarda mallar ortaklığa değerinin üzerinde satıldığında, Salomon davasında olduğu gibi, bu satışın kasden yapıldığı kabul edilmemektedir²⁴. Bu ortaklıkta tüzel kişiliğin ve sınırlı sorumluluğun bulunmasının ön plana çıkması bu durumun bazı sorunları da ortaya çıkardığı görülmektedir. Salomon v A.Salomon & Co Ltd. (1897) HL olarak bilinen davada²⁵:

²¹ 1972 tarihli anlaşma anonim, limited ve paylı komandit ortaklıklara ilişkin olan ortaklığın ilanı, ortaklık taahhütlerinin geçerliliği ve ortaklığın hükümsüzlüğu konularını ele alan Avrupa Konseyinin 9 Mart 1968 tarihli birinci yönergelerinin (68/151/EEC) İngiliz hukukuna adaptasyonunu sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir. Daha sonra Companies Act 1989 ile yönerge hükümleri İngiliz Ortaklıklar hukukunda yer almıştır. Anonim ortaklıkların kuruluğu, sermayelerinin bütünlüğünün korunması ve sermaye artırım işlemlerine ilişkin olan ikinci yönergede (79/91/EEC) yer alan yükümlülüklere Companies Act 1980 de yer verilmiştir ancak, sermaye ile ilgili mevcut kurallarda köklü değişiklikler yapılması gerekmemiştir. Anonim ortaklıkların birleşmesi sırasında pay sahiplerinin ve üçüncü kişilerin çıkarlarının korunmasına yönelik üçüncü yönerge (78/855/EEC) hükümlerine Companies Regulations 1987 (SI 1987 No.1991) de yer verilmiştir. Bu yönerge hükümleri de İngiliz hukukunda fazla bir öneme sahip olmamıştır. Ortaklıkların yıllık hesaplarına ilişkin olan dördüncü yönerge (78/660/EEC) hükümlerine ise Companies Act 1981 de yer verilmiş bu hükümler Companies Act 1985'de aynen yer almıştır. Anonim ortaklıkların bölünmesine ilişkin olan ve üçüncü yönergenin tamamlayıcısı niteliğinde olan altıncı yönerge (82/891/EEC) hükümleri de üçüncü yönerge hükümleri ile birlikte Companies Regulations 1987 (SI 1987 No.1991) ile yerine getirilmiştir. Ortaklıkların konsolide hesaplarının düzenlenmesine yönelik koşullara ilişkin olan ve dördüncü yönergenin eki niteliğinde olan yedinci yönergede (83/349/EEC) yer alan hükümlere Companies Act 1989 da yer verilmiştir. Hesap komiserliği için gerçek ve tüzel kişilerde aranacak koşulları düzenleyen sekizinci yönerge (84/253/EEC) hükümlerine de Companies Act 1989 da yer verilmiştir. Bir üye devlet veya bir üçüncü devlette yerleşik bir ortaklığın üye devletlerden birinde şube açması halinde yapılması gereken ilan formalitelerine ilişkin olan onbirinci yönergeden (89/666/EEC) doğan yükümlülükler Oversea Companies and Credit and Financial Institutions Regulations (Denizaşırı Ortaklıklar ve Finansal ve Kredi Kurumlarına İlişkin Düzenlemeler) 1992 (SI 1992 No. 3179) ile yerine getirilmiştir. Tek Ortaklı Limited Ortaklıklara ilişkin onikinci yönergeden (89/67/EEC) doğan yükümlülükler ise, Companies (Single Member Private Limited Companies) Regulations 1992 (SI 1992 N.1699) ile yerine getirilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. PETTET, agk., s.13 vd.; Charlotte VILLIERS, "Harmonisation of Company Law in Europe-With an Introduction to Some Comparative Issues", European Business Law, European Business Law Library, Great Britain, 1996, s.181 vd. Ayrıca SI (Statutory Instrument)'lar için Bkz: http://www.hmso.gov.uk/si/si1987/Uksi_19871991_en_1.htm; http://www.hmso.gov.uk/si/si1992/Uksi_19923179_en_1.htm; http://www.hmso.gov.uk/si/si1992/Uksi_19921699_en_1.htm)

²² Güleren TEKİNALP-Ünal TEKİNALP, Avrupa Birliği Hukuku, B.2, İstanbul, 2000, s.156.

²³ HICKS-GOO, agk.,s.74

²⁴ HICK-GOO, agk., s.74.

²⁵ Michael OTTLEY, Brifcase Company Law, Second Edition, London, 2002, s.1; HICKS-GOO, agk., s.81

Alt mahkemenin verdiği karar aleyhine House of Lords'a başvuran Salomon, Londra'da otuz yıldan beri ayakkabı fabrikatörlüğü yapan bir tacirdi. Karşı taraf ise, A.Salomon & Co Ltd. ortaklığıydı. Bu ortaklık Salomon'un işletmesini satın alıp işlerini üstlenmek üzere kurulmuştu. Ortaklığın ortakları, ortaklığın % 94 hissesine sahip olan, Salomon ve aslında onu temsil eden ve her biri bir hisseye sahip, aile üyesi altı kişi olmak üzere toplam yedi kişiden oluşmaktaydı. Salomon'a ait işletmenin satış bedeli 39.000 Sterlindi. Salomon'a bu bedele karşılık, 10.000 Sterlin değerinde bedelleri tamamen ödenmiş ortaklık payları ve 10.000 Sterlin değerinde ortaklıkça temin edilmiş tahvil verilmiş ve geri kalan borç ise devir anında işletmenin ticari borç ve yükümlülükleri, ortaklıkça yerine getirilmek suretiyle karşılanmıştır. Tüzel kişiliğin kazanılmasından sonraki yıl ortaklık ticari zorluklarla karşılaştı. Salomon, ekonomik kriz içindeki bu ortaklığı ayakta tutabilmek için elindeki tahvillerin rehnedilmesi suretiyle sağladığı parayı ortaklığa ödünç olarak verdi. Fakat buna rağmen ortaklığın devamını sağlamada başarısız oldu ve ortaklık tasfiyeye girdi. Tahviller üzerindeki rehin nedeniyle, icra aşamasına geçildiğinde, tasfiye memuru, tahvillerin Salomon'un hilesi ile oluşturulduğunu ve geçerli olmadığını ileri sürdü. Bunun anlamı, gerçekte tek kişilik bir ortaklık oluşturan bu kuruluş işleminin hileye yol açtığıydı. İlk önce, yerel mahkeme ve Court of Appeal, ayrı bir tüzel kişilik olarak A.Salomon & Co Ltd.'nin varlığının tanınamayacağı yolunda bir karar verdi.

Bunun üzerine Salomon bu karar aleyhine House of Lords'a başvuruda bulundu. Başvuru üzerine House of Lords alt mahkemelerin kararlarını oy birliği ile bozmuştur. Yasal işlemlerin ve sicile tescil işlemlerinin yerine getirilmiş olduğunu belirtmiştir. Ortaklığın, ortaklarından ayrı olan, varlığının sorgulanmaması gerektiği belirtilmiştir. Böylece ortaklığın ayrı bir tüzel kişilik olduğuna da işaret olunmuştur. Mahkemeye göre, hisselerin tamamına sahip olmakla, hisseler üzerinde yararlanma hakkına (intifa hakkı) sahip olmak arasında herhangi bir fark yoktur. Ortaklık, ortaklığın hisselerine sahip olan ve işlerini yürüten kişilerden bağımsız bir varlıktır.

3. KURUCUNUN TANIMI

Daha önce de belirttiğimiz gibi doğal olarak bir ortaklık kendiliğinden kurulamayacağına göre kuruluşu gerçekleştirecek kişilere gerek duyulur. İşte bu kişiler İngiliz hukukunda promotör (kurucu) olarak ifade edilmektedir. Genel olarak kurucu, ortaklığın kurulduğunda yer alan ve ortaklığa karşı güven esasına dayanan bir konumda bulunan kişidir²⁶. Kurucunun hukuki statüsünün ve bir kişinin ne zaman kurucu olarak kabul edileceğinin ve bu sıfatının ne zaman sona ereceğinin belirlenmesi çok önemlidir.

İngiliz hukukunda kurucular, yöneticiler ve pay sahipleri gibi yasalarca belirlenmiş bir statüye sahip değildirlir. Oysa yöneticiler ve pay sahiplerinin varlıkları ve yükümlülükleri, büyük ölçüde yazılı hukuk kuralları tarafından belirlenmiştir..

1985 tarihli Ortaklıklar Yasası'na (Companies Act) baktığımızda kurucunun genel bir tanımının verilmemiş olduğunu ancak, konuya izahnamedeki yanlış beyanlardan doğan so-

²⁶ Dictionary of Legal Terms, Brockhampton Press, London, 1997, s.138

rumluluk açısından yaklaşmış olduğunu, hisselerin kamuya arzı ve izahnamenin hazırlanması ve yayınlanmasına ilişkin düzenlemelere yer verildiğini görüyoruz²⁷. 1986 tarihli Financial Services Act'te de kurucu (promoter) terimi kullanılmış, 1985 tarihli Companies Act'te yer alan düzenlemeler aynen tekrar edilmiştir²⁸. Aynı şekilde 2000 tarihli Financial Services and Markets Act de kurucu tanımına yer vermemekle birlikte, sorumluluklar açısından düzenlemeler yapılmıştır²⁹.

İngiliz hukukunda, yasalarda kurucunun tanımı verilmemiş olmakla birlikte, yargısal kararlara baktığımızda kimlerin kurucu olabileceğinin ortaya konulmuş olduğunu görüyoruz. Kurucuların faaliyetleri çok geniş olduğundan tüm bunları kapsayan bir tanım vermek güç olmuştur. Nitekim hakim Bowen tarafından Whalley Bridge Calico Printing Co. v Green (1880) QBD davasında kurucu, genellikle bir ortaklığı faaliyete geçirebilmek için ticari hayatın gerektirdiği tüm faaliyetleri yapma konusunda yetkili olan kişileri ifade etmek üzere işletme ile ilgili bir kavram olarak ortaya konulmuştur³⁰.

Benzer bir tanım da bir başka şekilde yapılmıştır. Buna göre kurucu, “belirlediği konuya bağlı olarak işletmenin faaliyete geçirilmesini üstlenen; bu amaçla işletmenin organizasyonuna, tüzel kişiliğin kazanılmasına, haklar elde etmesine yardım eden, sermayenin sağlanmasını, ortaklığa katılacak kişilerin belirlenmesini, işletmenin faaliyete geçebilmesi için gerekli malların elde edilmesini sağlayan kişi” olarak ifade edilmiştir³¹.

27 French DEREK, Blackstone's Statutes on Company Law, 1998-9, 2nd Edition, London, 1998

28 Geoffrey MORSE, Charles and Morse Company Law, Sixteenth Edition, Sweet and Maxwell, London, 1999, s.68

29 KEENAN-BISACRE, agk., s.41

30 Brian E. McCREA, agk., s.183; “The Liability of Corporation Promoters to Account for Profits”, The American Law Register, Volume 54, February, 1906, s.66; Amerikan hukukunda da benzer bir tanım verilmiştir. Amerikan ortaklıklar hukukunda ünlü bir dava olan Bigelow v. Old Dominion Copper Co. davasında verilen tanıma göre: “Kurucu kavramı hukuki değil işletmesel bir kavramdır. Kurucu, sınai işletmelerde veya diğer işletmelerde avantajlı satışlar ve karlı yatırımlar yapmak için fırsatlar araştıran biridir; böylesi bir yatırımda yer alacak varlıklı kişilerle ilgilenir; üstlendiği projenin amacı için bu kişileri bulduğunda, işletme tam olarak faaliyete geçinceye kadar yeni kurulacak ortaklığın hizmetinde bulunur. Yatırımcı, yönetici, memur olabilir veya bunların hiçbirisi olmayabilir. Kurucunun faaliyetleri ortaklığın oluşumundan önce başlar ve bazen ortaklığın oluşumundan sonra da devam eder.” (Robert L. HENRY III, “Corporations: The Promoter's Dilemma”, Kentucky Law Journal, Volume 29, 1940-41, s.462; Eddie R.FLORES, “The Case For Promoter Eliminating Liability On Preincorporation Agreements”, Arizona Law Review, Volume 32, 1990, s.405; Malcolm LLOYD, “The Principles of The Law Relating to Corporate Liability For Acts of Promoters, Chapter I, Who are Promoters”, The American Law Register And Review, Volume 45, 1897, s.545)

31 Amerikan Comman Law'da da benzer şekilde tanımlanmaktadır. Bkz. Jhon W. FUNK, “a Prime For Promoters”, .Symposium: Corporation Notes, Oklahoma Law Review, Volume.30, 1977, s.573.

İngiliz hukukunda önemli bir dava olan Twycross v. Grant (1877) CPD davasında da kurucunun³² verilen belli bir projeye dayanarak ortaklığı oluşturmayı üstlenen bu amacı gerçekleştirmek için önlemler alan kişi olduğu belirtilmiştir. Bu davada aynen şu ifadeler yer almıştır: “Başvuru sahiplerinin başlangıçtan beri kurucu olduklarına şüphe yoktur. Taslağın çerçevesini çizmişlerdir. Sadece geçici olarak ortaklığı oluşturmamışlar aynı zamanda kuruluşun sonunda da ortaklığın yaratıcıları olmuşlardır. Yöneticileri bulmuşlar, ve onların yetkilerini belirlemişlerdir; izahnameyi hazırlamışlar, taahhütte bulunması için halka başvuru nedeniyle, basım, reklam ve ufak tefek masraflar için ödeme yapmışlardır. İşte ifade ettiğim her şey ortaklığın oluşturulması amacıyla yapılmıştır, ve ortaklığın oluşturulması görevi devam ettiği sürece, bu işlemleri gerçekleştiren bu kişiler, sanırım, kurucu sıfatını muhafaza etmelidirler. Elbette, yöneticiler olarak yönetim organı oluşturulduğunda, ortaklığın oluşturulması için yapılacak ne kalmışsa, yöneticiler eliyle gerçekleştirildiğinde, kurucuların fonksiyonları sona erer.” Bu ifadeden de açıkça anlaşılacağı gibi tanım vermektan daha çok kurucularca gerçekleştirilebilecek faaliyetler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Emma Silver Mining Company v Lewis (1879) CPD davasında hakim Lindley de kurucu kavramının içeriğini belirleyen şu ifadeye yer vermiştir:

“Ortaklıklarla ilgili olarak kullanıldığından, kurucu kavramı, ortaklığın kuruluşu ve faaliyete geçirilişi amacıyla yönelik olarak yapılanları ve aynı zamanda kurucunun ortaklığa yönelik durumundan kaynaklanan, ortaklığa karşı olan bazı görevleri de içerir³³.”

Lagunas Nitrate Co. v Lagunas Syndicate (1899) CA davasında hakim Lindley MR ise kuruluş kavramı üzerinde durmuş ve kuruluşun ne zaman tamamlanmış sayılacağını ve buna bağlı olarak da kurucularca yapılacak faaliyetleri ortaya koymaya çalışmıştır³⁴.

“Ortaklık, bir bakıma, sicile tescil edildiğinde kurulmuş olsa bile, kurucularca tasarlanmış olan izahname yayınlanmadıkça ve sermayenin tamamı taahhüt edilmedikçe kuruluş tamamlanmış olmaz. İzahnamenin yayımlanması kuruluş için yapılan son işlemdir.” Görüldüğü gibi bir kimse ortaklık tescilinden sonra da kurucu sıfatına sahip olabilecektir. Örneğin, izahnamenin yayımlanması, kotasyona ilişkin hususların hazırlanması, ortaklık

³² MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.507; Amerikan hukukunda da önemli bir dava olarak kabul edilen Old Dominion Mining Co. V. Bigelow davasında kurucu “ortaklığın oluşturulmasını ve ortaklık için, hakların, araçların ve ortaklık sözleşmesinde belirtilen amaçların gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan sermayenin elde edilmesini ve işletmeye tam olarak geçebilecek şekilde ortaklığın tesisini üstlenen kişiler” olarak tanımlanmıştır. Kurucuların görevinin, bir işletme araştırmak ve gelişimi için bir plan oluşturmak için, ortaklığın organizasyonundan çok önce başlayabileceği ve, menkul değerler kapsamında sermaye yatırımlarını temin etmek ve ticari yaşamın teminini sağlamak suretiyle ortaklığın kuruluşundan sonra da görevlerin devam edebileceği ifade edilmiştir.(McCREA, agk., s.189) Bu dava ile ilgili geniş bilgi için bkz. R.D.WESTON, “Promoters’ Liability: Old Dominion v. Bigelow”, Harvard Law Review, Volume.30, 1916-1917, s.39; Charles G. LITTLE, “Promoters’ Fraud in The Organization of Corporations: The Old Dominion Copper Mining Cases”, Illinois Law Review, Volume. 5, 1910-1911, s.87.

³³ “The Liability of Corporation Promoters to Account For Profits”, The American Law Register, Volume 54, February, 1906, s.66

³⁴ Bu davada kurucuların oluşturduğu konsorsiyum, sicile tescil edilmişti ve tüzel kişilik kazanmıştı. Bu ortaklığın yöneticileri, aynı zamanda kurucuların kurmuş olduğu ortaklığın yöneticileriydiler. (MAYSON-FRENCH- RYAN, agk., s.507)

sözleşmesinin yerine getirilebilmesi için sermaye sağlanması vb. işlemlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyetler kurucularca yapılabilecektir.

Bir ortaklığın kurucuları farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Örneğin Leeds Theatres davasında olduğu gibi, mevcut bir ortaklık da yeni kurulacak bir ortaklığın kurucusu olabilir³⁵. Esas sözleşmeyi hazırlayanlar, tescili gerçekleştirenler kurucu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, yönetimi oluşturan, izahnameyi yayımlayan, sözleşmeler için görüşmeleri yapan, ortaklık ile malvarlığı satın alınması sözleşmelerini yapan ve sermayeyi sağlayan kişiler de kurucudur³⁶.

Kurucunun hukuki varlığının mevcut duruma göre belirlendiği açıkça ortaya konulmuştur³⁷. Bununla birlikte kurucu, hem tüzel kişiliğin kazanılmasından önceki aşamada ve hem de tüzel kişiliğin kazanılmasından sonraki aşamalarda, ortaklığın iş ve işlemlerini gerçekleştiren ve denetleyen durumunda olacaktır ki bu durum; benzer işleri yapan yöneticilerin durumuna benzemektedir³⁸. Kısaca kurucu, ortaklığın oluşumuna ilişkin projelerin gerçekleşmesini sağlayan bir kişidir. Ancak bu arada şunu da ifade etmeliyiz ki, kuruluş kavramı da çok geniş bir kavramdır ve aslında ortaklığın oluşturulması ve kurulması ile görevlendirilmiş kişi grubunun dışındaki bir kişi tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri de kapsayabilir. Böylece, yönetici olacak kişileri belirleyen veya hisseleri oluşturan veya ortaklık adına sözleşme görüşmelerini yapan ve hatta ortaklığın faaliyete geçmesi için kişilere arzda bulunan, malları satın alan veya dağıtımını yapan bir kişi kurucu olabilecektir³⁹.

Emma Silver Mining Co. v Lewis (1879) CPD davasında ifade edildiği gibi, ortaklığın kuruluşunun ve sermaye artırımının aktif bir parçası olmayan ancak, işletmeden kazanç sağlayacağını düşünerek, ortaklığın kurulmasını başkalarına bırakan kişi de kurucu olarak kabul edilmektedir⁴⁰.

Bu davada davalılar, davacı ortaklığa gümüş madenini çok yüksek bir bedelle satmak için, Park adındaki şahıstan yardım gören metal brokerleriydi. Bu kişiler hisse senetlerinin halka arzında, Park denilen kişiden yardım görmüşler ve madenin gerçek değerini açıklamamışlardı. Bunlardan Park komisyon ve brokerler da yüklü bir ücret almışlardı. Daha sonra davacı ortaklığa aleyhlerine dava açıldığında, bu kişiler ortaklığın kurucusu olmadıklarını öne sürdüler. Mahkeme, davalıların gerçekten kurucu olarak kabul edilebilecek niteliğe sahip olduğuna karar verdi. Bu yönde karar veren duruşma haki-

³⁴ Bu davada kurucuların oluşturduğu konsorsiyum, sicile tescil edilmişti ve tüzel kişilik kazanmıştı. Bu ortaklığın yöneticileri, aynı zamanda kurucuların kurmuş olduğu ortaklığın yöneticileriydiler. (MAYSON-FRENCH- RYAN, agk., s.507)

³⁵ MORSE, agk., s.68

³⁶ MORSE, agk., s.68

³⁷ McCREA, agk., s.183

³⁸ KEENAN-BISACRE, agk., s.41

³⁹ Adrian WALTERS-Malcolm DAVIS-WHITE, Directors' Disqualification Law and Practice, Sweet&Maxwell, London, 1999, s.344

⁴⁰ OTTLEY, agk., s.20; MORSE, agk, s.68

mince Jüriye gönderilen bir mesele olduğu için, hakim Lindley, Twycross v Grant (1877) CPD davasında varılan sonucu tekrarladı. Kurucu kavramı usule ilişkin bir kavram değildi. Bu kavram ilk olarak bir ortaklığın kurulması amacıyla bizzat kendisinin çabalarını ve ikinci olarak ortaklığa karşı olan durumdan kaynaklanan bazı görevleri ifade etmekteydi ve ortaklığa karşı güven ilişkisinden doğan görevler sadece ortaklık yöneticilerine ait değildi.”

Re Great Wheal Polgooth (1883) LJ davasında belirtildiği gibi, avukat, muhasebeci, vb. kişiler, tamamen mesleki yeterliliklerine bağlı olarak yapılan sözleşmelerde, mesleki faaliyetlerinin dışına çıkmadıkları ve kuruluş faaliyetinin içinde yer almadıkları sürece kurucu olarak kabul edilmemektedirler⁴¹. Diğer bir ifade ile, kurucu vekili veya çalışanı olarak, sözleşmeler yapan kişi bu nedenle kurucu sayılmayacaktır. Çünkü bir ortaklığın kuruluşundaki teknik konular, kurucuyu bir avukat, bir muhasebeci veya diğer profesyonel kişilerden yardım almaya yöneltebilir. Bu kişilerin kendisi, sadece bu hizmetlerinden dolayı kurucu olarak kabul edilmemektedir⁴².

Bu arada şu hususu da ifade etmeliyiz ki, kurucuların ortaklığa katılması, ortaklık sözleşmesini imzalaması veya ortaklıkta yatırımcı olması da bir zorunluluk değildir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, İngiliz hukukunda, bir kişinin kurucu sıfatına sahip olup olmadığını belirleyen birçok örnek dava bulunmaktadır. Kişinin gerçekten kurucu olup olmadığını, kurucu ise ne zamandan beri kurucu sıfatına sahip bulunduğunun açıkça ortaya konulması önemlidir. Çünkü kurucu sıfatına bir takım hukuki sonuçlar bağlanmakta ve bu sıfatın kazanılmasıyla birlikte kurucu, ortaklığa karşı sorumluluk altına girmekte ve bir takım görevler üstlenmektedir.

4. KURUCUNUN GÖREVLERİ

Günümüzde kurucular nadiren yukarıda belirtilen şekilde tanımlanmakla birlikte, 1985 tarihli Companies Act ve 2000 tarihli Financial Services and Markets Act sıklıkla yöneticilerin benzer görev ve sorumlulukları kuruculara yüklemek için kuruculardan söz etmiş ve onların özellikle hileye dayanan davranışları önlenmeye çalışılmıştır⁴³. Bugün İngiliz hukukunda aynı zamanda ortaklığın yöneticisi olmayan kurucular nadiren görülmektedir. Kurucu, ortaklık kurulduğunda bu ortaklığın yöneticisi oluyorsa, bu durumda yöneticilerin görevlerine ve onların ortaklığa karşı sahip olduğu güven ilişkisine maruz kalacaktır⁴⁴.

⁴¹ MAYSON- FRENCH- RYAN, agk., s.507

⁴² PETTET, agk., s. 47; MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.507; Nicolas GRIER, UK Company Law, England, 1998, s.209

⁴³ GRIER, agk., s.209

⁴⁴ GRIER, agk., s.209

4.1. Güvene Dayanan Konumundan Doğan Görevleri

İngiliz hukukunda, kurucunun görevleri “case law” da ortaya konulmuştur. Yazılı hukukta ise doğrudan kurucunun görevlerini belirleyen bir düzenleme bulunmamaktadır. Kurucuların henüz oluşturulmamış ve varlık kazanmamış ortaklıkla olan ilişkisinden kaynaklanan özel durumu, kurucuların faaliyetleri açısından mahkemelerin ilgisine neden olmuştur.

Kurucular, hukuki bir varlık olarak kurulması düşünülen ortaklık nedeniyle kendilerine güven duyulan konuma sahiptirler⁴⁵. Diğer bir ifade ile kurucular, ortaklığa karşı emaneti iyi koruma açısından kendilerine güven duyulmuş kişilerin durumundadırlar (fudiciary position)⁴⁶.

Lord Cairns LC.’nin Erlanger v New Sombbrero Phosphate Co.(1878) HL davasında belirttiği gibi, ortaklığın yaratılması ve şekillendirilmesi kurucuların elindedir; ortaklığın nasıl, ne zaman, ne şekilde kimlerin denetiminden geçip, varlık kazanacağı ve ticari bir kişilik olarak faaliyete geçeceği kurucuların yetkisindedir⁴⁷. Lord Cairns’ın sözünü ettiği bu yetkinin genişliği, şüphesiz, kötüye kullanılmasına da olanak sağlayacaktır⁴⁸. Bu nedenle mahkemelerce, kuracağı ortaklığa karşı güvene dayalı bir konumda bulunan kurucuların bu konum içerisinde görevleri belirlenmek suretiyle yetkilerini kötüye kullanmalarını engellenmek istenmiştir.

Bir kimsenin kurulacak olan ortaklığa karşı güvene dayalı bir konum içerisinde olup olmadığı doğal olarak kurucu sıfatına sahip olup olmadığına bakılarak belirlenecektir. Örneğin, bir kişi ortaklığın kurucusu sıfatına sahip olmadan önce, sadece böyle bir ortaklığın kurulmasını planlayan bir kişi olabilir veya bu kişi kendisine ait bir malı veya satın alacağı bir malı ortaklığa satmak niyetine sahip olarak bir ortaklık oluşturulmasını istiyor da olabilir. Bu kimse, sadece böyle bir düşünce ile kendi başına hareket ettiği sürece ortaklığın kurucusu olmayacaktır. Ne zaman ki bu düşüncesini gerçekleştirmek üzere, ortaklığa ortak olacak diğer kişilere yönelirse, artık, ortaklığın kurucusu haline gelecektir. Ortaklığın kurucusu haline geldiğinde de bu kişi kurucu sıfatına bağlı olarak ortaklığa karşı güvene dayanan konuma sahip olacaktır.

Kurucu, kuracağı ortaklığa karşı güvene dayanan bir konumda bulunmaktadır ancak, kurulacak ortaklıkla arasında bir vekil ilişkisi yoktur⁴⁹. Hatta yetkisiz temsilci de değildir⁵⁰.

⁴⁵ Lord Chancellors kurulacak ortaklığa karşı kurucunun güvene dayanan bir konuma sahip olduğunu açıkça belirtmiştir: “...Kurucuların, kurmaya amaçladıkları ortaklık nedeniyle göreve getirilmiş oldukları bir konumda bulduklarını siz soylu lordlara söylemek artık bir gerekliliktir. Bana göre, şüphesiz kurucular güvene dayanan bir konumdadırlar. Ortaklığın yaratılması ve şekillendirilmesi onların elindedir. Ortaklığın, nasıl, ne zaman, ne şekilde ve hangi denetime göre tanımlanacağı yetkisine sahip bulunmaktadır; ortaklık varlık kazanacak ve ticari ortaklık olarak hareket etmeye başlayacaktır.” (Carl McGOVAN, “Legal Controls of Corporate Promoters’ Profits”, Georgetown Law Journal, Volume 25, 1936-1937, s.278, dnp. 14)

⁴⁶ Fahiman TEKİL, Anonim Şirketler Hukuku, İstanbul, B.2, 1998, s.12.

⁴⁷ MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.508

⁴⁸ MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.508

⁴⁹ KEENAN-BISACRE, agk., s.42

⁵⁰ Nathan ISAACS, “The promoter: A Legislative Problem”, Harvard Law Review, Volume 38, 1924-1925, s.887.

Çünkü, kurulacak ortaklığın, henüz varlık kazanmadan, bir temsilciye sahip olması mümkün değildir⁵¹. Aynı şekilde kurucu, kurulacak ortaklık için ortaklığa sermaye olarak konulacak malı elinde bulunduran ve gözetilen bir yedi emin , yani emanetçi durumunda da değildir. Kurucu ile ortaklık arasındaki güven ilişkisi, kurucunun iyi niyetli olarak davranmasını, dürüst işlem yapmasını ve kuruluşta elde ettiği herhangi bir kazanç veya çıkar söz konusu ise bunlara ilişkin tüm açıklamaları yapmış olmasını gerektirir⁵². Kurucu, elde ettiği kazançla yönelik ticari işlemlerle olan ilgisini açıkladığı ve elde ettiği kazancın, kendisinde kalacağı ortaklıkça kabul edildiği sürece, kuruluş dışında kazanç elde etmekten tamamen yasaklanmış değildir⁵³. Diğer bir ifade ile, Salomon davasında da ortaya konulduğu gibi⁵⁴, sadece ortaklığın kurulması aşamasında kurucunun gizli kazanç elde etmesi yasaklanmıştır. Kurucu tarafından yapılan açıklama tatmin edici olduğunda kazancın elde edilmesi mümkün olabilecektir. Birçok davada bu husus açıkça ortaya konulmuştur. *Gluckstein v Barnes* (1900) HL davasında da bu husus ele alınmıştır⁵⁵.

National Agricultural Hall Co Ltd., *Olympia Company* adıyla bilinen ve tasfiyeye girmiş olan, bir eğlence merkezinin sahibiydi. *Olympia*'yı satın alıp onu, *Companies Act*'e göre ticaret siciline tescil edilmiş bir ortaklığa veya herhangi başka birine tekrar satmak amacıyla *Gluckstein* ve diğer üç kişi aralarında, bir konsorsiyum oluşturdular. Konsorsiyum daha sonra bu amaca yönelik bir ortaklık kurdu ve ortaklığa *Olympia Company Ltd.* adı verildi. Ortaklık kurulduğunda, konsorsiyumun ortağı olan, *Gluckstein* ve diğer üç kişi, *Lyons*, *Hart* ve *Hartley*, ortaklığın ilk yöneticileri olma konusunda anlaşmışlar. Daha sonra kurucular halka arz için bir izahname yayımladılar ve bu izahnamede, ortaklığı kuran konsorsiyumun, *Olympia*'yı sahibinden 140.000 sterline alıp, ortaklığa 180.000 sterlin'e sattığını kamuya açıkladılar. 40.000 sterlin kazanç elde ettiklerine ilişkin açıklama yerindeydi. Ancak, belli belirsiz ortaya konulmakla birlikte, kamuya açıklanmamış olan, *Olympia*'nın rehinli tahvillerinin nominal değerinin altında alınmış, ve bu tahvil bedellerinin nominal değerden ödenmiş olmasıydı. Bunun anlamı kurucuların satış dışında ayrıca bu yolla 20.000 Sterlin elde etmiş olduklarıydı. Daha sonra ortaklık tasfiyeye girdi. *Barnes* tasfiye memuru oldu ve açıklanmamış gizli kazanç nedeniyle kuruculardan 20.000 sterlini talep etti. Olay alt mahkeme önüne geldiğinde, mahkeme 20 000 Sterlinlik gizli kazancın açıklanmamış olmasından dolayı, *Gluckstein*'in elde edilen kazancın tamamı için tasfiye memuruna hesap vermekle yükümlü olduğuna karar verdi. *Gluckstein*'in başvurusu üzerine, üst derece mahkemesi *House of Lords* bu davada alt mahkememin verdiği karara tamamen katıldığı yolunda bir karar verdi. Bu davada *Lord Halsbury LC.*, açıklamanın tamamen ortaklığa karşı yapılmış olması gerekeceğini belirtti. Ticari sözleşmenin detaylarının ortaklık yöneticileri (gerçekte *Gluckstein* ve onun ortakları olan) tarafından biliniyor olması yeterli bir açıklama değildi ve bu nedenle kurucularca elde edilmiş bir gizli kazanç söz konusuydu.

⁵¹ MORSE, agk., s.73

⁵² SMITH, agk., s.49

⁵³ KEENAN-BISACRE, agk.,s.42

⁵⁴ SMITH, agk., s.49; HICKS-GOO, agk., s.81

⁵⁵ OTTLEY, agk., s.21; HICKS-GOO, agk., s.74; KEENAN-BISACRE, agk., s.42

Bu davada Lord Macnaghten de şu görüşü ileri sürdü⁵⁶: “Bu beyler sonuçta düşündüklerini gerçekleştirmek için, satın aldıkları, ellerindeki indirimli mal için, cömert bir bedel alabilmek için ortaklık oluşturmaya kalkışmışlardır. Bilinen teknikler aracılığıyla ortaklığın varlık kazanmasını sağlamışlardır. Kendilerini, özel çıkarlar sağlamak amacıyla yaptıkları sözleşmelerle, şu ana kadar tam olarak doğmamış, henüz kendi başına uçamayan, sadece hayatta kalmaya çalışan, el ve ayakları bağlı olarak yarattıkları bu varlığın tek gözetmeni ve koruyucusu olarak atamışlardır. Bu şekilde bu varlık, yaratıcıları tarafından öyle oluşturulmuştur ki, sadece onların gözüyle görebilmekte ve onların eliyle iş yapabilmektedir. Malı, gerçekte ödedikleri miktarın çok üzerinde bir bedelle satmak için bir izahname yayımlamışlardır. Bu izahnameye güven nedeniyle, inanmış ve kandırılmış halktan iştirak taahhütlerini toplamışlardır. Daha sonra son hareketi yapmışlar; gizlice ve dürüst olmayan bir şekilde gerçek ve görünürdeki fiyat arasındaki farkı kendi ceplerine koymuşlardır.”

Bu davadan anlaşılacağı gibi, kurucuların elde ettikleri 40.000 Sterlinlik kazanç izahnamede açıkça belirtilmiş, 20.000 Sterlinlik kazanç ise açıkça gösterilmemişti. Gluckstein'in yönetici olması ve olayın detaylarını biliyor olması yeterli değildi. Çünkü, yönetim kurulu kuruculardan bağımsız değildi ve açıklama yükümlülüğü yerine getirilmiş sayılmazdı. İzahnamede 40.000 sterlinlik kazancın bazı kazançları içermediği belirtiliyordu, fakat bu 20.000 sterlinlik kazancın açıklandığı anlamına gelmiyordu. Dava aynı zamanda, kazancın ortaya çıkmasıyla kurucuların sorumluluğunun bireysel ve müteselsil olduğunu ortaya koyuyordu. Çünkü, üst mahkeme, Gluckstein'in bu kazancın kendisine düşen, bir bölümünden sorumlu olduğunu ileri sürmesine karşın, kazancın tamamı için hesap vermek zorunda olduğuna karar vermişti.

4.2. Açıklama ve Onay Yükümlülüğü

Kurucu, kendisine ait bir malı yüksek fiyatla, yeni kurulacak ortaklığa satarak kazanç elde edebilecektir. Bu tür kazançlar nedeniyle kurucuların tamamen yasaklanmamış olduklarını ifade etmiştik. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, böyle bir durumda bu kazancın açıklanması gerekmektedir. Ancak, kazancın, yalnızca malın kurucu tarafından ortaklığa satışı ile elde edilmiş olması gerekmez; bu kazanç farklı şekillerde de elde edilebilir. Örneğin, kurucunun, malı ortaklığa satacak olan kişiden komisyon alması da mümkündür. Bu tür kazançlar da açıklama yükümlülüğünün konusunu oluşturur.

Kurucu ortaklığa satılan bir mal ile olan ilgisinin ve bu satıştan doğan kazancının açıklanması ve ortaklık tarafından da bu kazanç onay verilmesi gerekir. İngiliz hukukunda buna ilişkin olarak oluşturulmuş kuralların konuluş amacı, kurucunun kurduğu ortaklığa ortak yapmayı düşündüğü herkese karşı açıklama yapması ve bu kişilerin onayının alınması gerektiği fikrine dayanmaktadır.

Açıklama, ayrıca, ticari sözleşmeler konusunda incelemeyi, bağımsız ve uzmanlık gerektirecek bir değerlendirme ile yapabilecek yeterliliğine sahip olan ortaklık yönetim kuru-

⁵⁶ MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.510

luna da yapılmalıdır. Bu nedenle, açıklamanın bağımsız olarak oluşturulmamış yönetim kuruluna yapılmış olması halinde, bu yönetim kurulu kurucularca veya onların temsilcileri tarafından belirlenmiş ise, açıklama yükümlülüğü yerine getirilmiş olmayacaktır. Bu husus Lord Cairns tarafından Erlanger v New Sombrero Phosphate & Co (1878) CA davasında açıkça ortaya konulmuştur⁵⁷.

Kurucunun amacı, sadece belirli kişilerin ortak olabileceği halka açık olmayan bir ortaklık (private company) kurmak olduğunda, bu kişilere yapacağı bir açıklama ile yetinilecek ve daha sonra ortaklığa katılanlar olsa bile bunlara açıklama yapmak ve onların onay almak yükümlülüğü altında bulunmak gerekmeyecektir; sadece ortaklara yapılmış olunan açıklama yeterli olacaktır (Re Ambrose, Lake Tin & Copper Mining Co (1880) CA; Re British Seamless Paper Box Co.(1881) CA ve Salomon v A.Salomon &Co Ltd.(1897) HL)⁵⁸.

İngiliz hukukundaki en önemli davalardan biri olan Erlanger v New Sombrero Phosphate Co (1878) CA davasında⁵⁹ House of Lord kurucular tarafından yapılacak yukarıda sözü edilen açıklamanın, ortaklığın kurucularından olmayan ya da kurucularca veya onların temsilcileri tarafından belirlenmiş bulunmayan, bağımsız yönetim kuruluna yapılması gerektiği görüşündeydi. Ancak, bu görüş çok katıydı. Çünkü halka açık olmayan (private company) ortaklıkların yönetim kurulları da ortaklık kurucularından farklı bir şekilde ve kuruculardan tamamen bağımsız olarak oluşturulmak zorundaydı. Salomon davasında⁶⁰, bay Salomon, işletmesini, açıkça görülebileceği gibi, değerinin çok üzerinde bir bedelle ortaklığa satmış olmasına karşın, ortaklığın üyelerinin tamamının bunu kabul etmiş olmaları nedeniyle, tasfiye memurlarının Salomon'a dava açamayacağına karar verilmiştir. Bu karardan sonra belirli kişilerin ortak olduğu ve kuruluşta halka başvurunun söz konusu

⁵⁷ “Ben malın sahibinin Bir Joint-Stock Company oluşturamayacağını ya da kuramayacağını ve daha sonra kendisine ait malı ortaklığa satamayacağını söylemiyorum. Ancak, benim söylediğim, kurucu bu şekilde hareket ediyorsa, malı ortaklığa, sözleşmeyi bağımsız ve akılcı bir kararla inceleyebilecek yönetim kurulu aracılığıyla, sattığına dikkat etmek zorunda olduğudur.” (Douglas SMITH, Company Law, 1999, England, s.49)

⁵⁸ MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.508

⁵⁹ Erlanger v New Sombrero Phosphate Co (1878) HL davasında: Parisli bir banker olan Erlanger, ve ortakları bir konsorsiyum kurdular. West Indies'te Sombrero adasının kira sözleşmesini tasfiye edilmiş ortaklığın tasfiye memurlarından 55.000 Sterlin karşılığında satın aldılar. Konsorsiyumun ortakları daha sonra New Sombrero Phosphate Company'yi kurdular. Ortaklık sözleşmesini imzalayanlar konsorsiyumun yönlendirdiği kişilerdi. Erlanger tarafından atanan yönetim kurulunun yöneticilerinden ikisi ülke dışındandı ve diğerleri de ya konsorsiyumun çalışanı veya denetiminde olan kişilerdi. Yöneticiler, kiranın gerçek değeri, fosfatın kalitesi veya satıştan kimin yarar sağladığı hususunda herhangi özel bir araştırma yapmaksızın, konsorsiyumdan kira haklarının satın alınması işlemini onayladılar. Kira için konsorsiyuma ortaklık tarafından ödenen miktar 110.000 sterlindi. Bir izahname hazırlanmış olmasına karşın, Erlanger konsorsiyumun organizatörü olduğunu açıklamadı. Fosfatın mevcut olmadığı anlaşılınca ortaklık çöktü. Erlanger'in atadığı yöneticiler azledildiler ve ortaklık konsorsiyum ile yaptığı sözleşmeyi iptal etmek istedi. The House of Lords ortaklığın lehine karar verdi ve Erlanger'in de içlerinde bulunduğu ortaklık kurucularının ortaklığa karşı sorumluluklarının bulunduğunu belirtti. Kurucular işlemleri azami iyiniyet içinde yerine getirmek ve gerekli tüm bilgileri ortaklara açıklamak ve ortaklık yönetim kurulundan bağımsız olmak zorundaydılar. (GRIER, agk., s.208; Walter Herbert FOSTER, “Promoters Liability to the Corporation”, Maine law Review, Volume 8, 1914-1915, s. 193; Joseph W. KIERNAN, “Judicial and Administrative Control Over Promoters' Profits, Judicial Control”, The Georgetown Law Journal, Volume 28, 1939-1940, s.535)

⁶⁰ Bkz. yukarıda

olmadığı ortaklıklarda ortaklara yapılan açıklama, bağımsız yönetim kuruluna yapılan açıklama ile, aynı etkiye sahip kabul edilmiştir. Bu husus *Lagunas Nitrate Company v Lagunas Syndicate* davasında⁶¹ hakim Lindley MR tarafından açıkça ortaya konulmuştur⁶². Ayrıca, ortaklık bir izahname yayınladığında, malın ortaklığa satışına ilişkin açıklama izahnamede yer almak zorundadır. Bu nedenle, pay sahiplerine yönelik açıklama bu izahnamede yer aldığı, pay sahipleri yayımlanan izahnameye dayanarak, iştirak taahhüdünde bulduklarında, bu davranışlarıyla bu satışa onay vermiş olacaklardır. Böylece söz konusu açıklama yükümlülüğü yerine getirilmiş olacaktır ve açıklamanın kuruculardan bağımsız yönetim kuruluna yapılmış olması aranmayacaktır. Ancak, bir kimsenin bir taraftan kurucu, diğer taraftan yönetici sıfatıyla kendisine yapacağı açıklama ise tek başına yeterli olmayacaktır.

Özetleyecek olursak, kurucular kazançları ile ilgili olarak tam bir açıklama yükümlülüğü altında bulunmakta olup bu açıklamanın ya kuruculardan bağımsız olarak oluşturulmuş yönetim kuruluna ya da mevcut ortakların tümüne veya özellikle halka açık ortaklıklarda ileride ortaklığa katılacak ortaklara, izahnamede yer verilmek suretiyle, yapılması gerekmektedir.

4.3. Yasadan Doğan Görevleri

Kurucunun, özellikle başlangıçta halka açık olmayan ancak sonradan halka açılan halka açık bir ortaklığın oluşumuna ilişkin ortaklık sözleşmesine katılma yükümlülüğü yoktur. Ancak kurucu halka açılan bu ortaklığa katılmak ta isteyebilir. Böyle bir durumda, ortaklık sözleşmesini imzalamış olduğu için, 1985 tarihli *Company Act*'in sermayenin oluşturulmasıyla ilgili belirli hükümleri uygulanacaktır.

1985 tarihli *Company Act*'in “başlangıç sürecinde nakit dışındaki aktiflerin halka açık ortaklıklara geçirilmesi” başlıklı m. 104'e göre, halka açık ortaklık (public company) tüzel kişilik kazandığında veya halka açık ortaklığa dönüştürülerek sicile tescil edildiğinde, halka açık ortaklığın ortağı bulunan herhangi bir kişinin (bu kişi kurucu da olabilir) ortaklığın işletmeye başlama belgesinin verildiği veya halka açık ortaklığa dönüştürülerek sicile kaydedildiği tarihten itibaren iki yıl içinde, ortaklığa, nakit dışında bir aktif geçirecek bundan kazanç elde etmesi yasaktır. Ancak bu satın alma ortaklığın olağan işlem-

⁶¹ *Lagunas Nitrate Company v Lagunas Syndicate* (1899) CA davasında: *Lagunas Company Lagunas Konsorsiyumunun yöneticilerince, konsorsiyumun belirli mallarının bu ortaklığa satışı amacıyla oluşturulmuştu. Ortaklığın sözleşmesi konsorsiyumun yöneticilerince hazırlandı ve imzalandı. Kurucular kurulan ortaklığın ilk yönetim kurulu üyeleriydi. Bunlar aynı zamanda izahnameyi de hazırladılar. İzahnamede ortaklığa satılan mal ile olan ilişkilerini de açıkladılar. Konsorsiyumun hukuki danışmanları ortaklığın da hukuki danışmanıydılar. Satıştan iki yıl sonra kuruculardan bağımsız olarak bir yönetim kurulu seçildiğinde, konsorsiyuma karşı bir dava açıldı. Hileden söz edilmemekle birlikte, satışın değerinin üzerinde olduğu, yanlış beyanların bulunduğu, görevin kötüye kullanıldığı, olaylara ilişkin belgelerin gizlendiği ve dürüstlüğün ihlal edildiği ileri sürüldü. Satışın iptali ve zararlar talep edildi. Mahkemece, Kurucuların bağımsız yönetim kuruluna açıklama yapmak yükümlülüklerinin olmadığına karar verildi. (FOSTER, agk., s.195, OTTLEY, agk., s.22)*

⁶² “Salomon davasından sonra, kurucu tarafından ortaklığa katılmaya ikna edilmiş olan kişilere tüm gerçek açıklandığında, bağımsız bir yönetim kurulu oluşturmanın ortaklık kurucularının görevi olduğuna karar vermek sanıyorum imkansızdır.” (MORSE, agk., s.69)

leri olarak yapılıyorsa veya ortaklığın çıkarılmış pay sermayesinin nominal değerinin yüzde onundan daha az bir bedele karşılık geliyorsa bu satış yasak kapsamında değildir.

1985 tarihli Company Act m. 104/4 (a) ve “Değerleme ve rapor (m.104)” başlıklı 109 /2 (d) gereğince, böyle bir durumda ortaklığa satılmış olan mal ortaklıktan bağımsız bir şekilde hareket eden kişilerce değerlendirilmeli ve değerlendirmeyi yapan kişinin raporunda malın değerinin en az ortaklık tarafından takdir edilmiş olan bedele eşit olduğu belirtilmelidir⁶³. Yani ortaklık tarafından, kurucu tarafından ortaklığa geçirilecek olan mala karşılık verilmesi düşünülen karşılığın (ortaklık payı vb.) değeri, bu mallar için değerlendirme yapan bağımsız kişilerin belirlediği bedelden az olamayacaktır.

Company Act m. 104/ 4 (c) gereğince satış anlaşmasının genel kurulda adi çoğunlukla onaylanması da zorunludur⁶⁴. “Bölünmüş payların sonraki sahiplerinin sorumluluğu” başlıklı Company Act m. 112/2 gereğince de kararın bir örneğinin ve değerlendirme raporunun 15 gün içinde ticaret siciline gönderilmesi gerekmektedir⁶⁵. Bu yükümlülüğün yerine getirilmemesi halinde “sicil memuruna bildirilecek hususlar” başlıklı Company Act 111/4’te öngörülen yaptırım uygulanır⁶⁶. Sicil memuru tarafından belirli belgelerin yayım ve iletiminin kamuya bildirimini” başlıklı Company Act m. 711/1 (f) gereğince, nakit dışında bir aktifin değerine ilişkin olarak Company Act m.104’e göre düzenlenen raporun alındı bildiriminin sicil memuruna gazetede yayımlanması gerekir⁶⁷. “m.104’e aykırı sözleşmeler” başlığını taşıyan Company Act m.105/1 ve 2’ye göre, sözleşme bu kurallara uyulmaksızın yapıldığında sözleşme yapılmamış sayılacak ve ortaklık verilen karşılık ne ise bunu geri isteyebilecektir⁶⁸. Bu hükümler karşısında halka açık ortaklığa kazanç karşılığı mal vermeyi düşünen kurucu, ortaklığa ortak olamayacak ve başlangıçta ortaklık için bu davranıştan kazanç sağlamayacak ortaklar bulması gerekecektir; ayrıca halka açık ortaklıklarda, yatırımcılar, ortaklık, kurucu ortaklardan herhangi bir mal alınarak oluşturulduğunda ciddi bir güven içinde olacaklardır⁶⁹.

5. KURUCUNUN HUKUKİ SORUMLULUKLARI

5.1. Kurucunun Gizli Kazançlarından Hukuki Sorumluluğu

İngiliz hukukunda ortaklığın kuruluş işlemleri, birçok karmaşık soruna yol açmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri kurucuların kuruluş nedeniyle elde ettikleri gizli kazançlarıdır. Örneğin, kurucular, hisselerini halka arz etmeyi düşündükleri bir ortaklık kurmaya

⁶³ FRENCH, Statutes on..., s.50

⁶⁴ FRENCH, Statutes on..., s.50

⁶⁵ FRENCH, Statutes on..., s.53

⁶⁶ CA m.111/4’e göre: “Ortaklık CA 111/2’deki yükümlülüğünü yerine getirmez ise, ortaklık ve ortaklığın ihmalî bulunan her bir görevlisi para cezasından ve ihlal devam ettiği sürece günlük para cezasından sorumlu olacaktır.” (FRENCH, Statutes on..., s.53)

⁶⁷ FRENCH, Statutes on..., s.240

⁶⁸ FRENCH, Statutes on..., s.51

⁶⁹ MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.510

karar verdiklerinde, bu aşamada, denetimine sahip buldukları için, ellerindeki malî kâr ile ortaklığa satabilirler. Kurucular bu şekilde oluşturdukları ortaklığın dilerlerse tüm hisselerini, bir izahname yayınlayarak halka arz da edebilirler. Kurucular yayınladıkları izahnamede, elde ettikleri kazançları, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, açıklama yükümlülükleri olmasına karşın bu yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınabilirler. Bu şekilde kandırılmış olan yatırımcılar daha sonra gizli kazançları keşfettiklerinde dava açmak isteyebilirler. Yatırımcı ister pay sahibi olarak kalsın isterse ortaklıktan ayrılmaya karar versin, kurucunun elde ettiği kazançların veya sözleşmenin iptali ile satış bedelinin ortaklığa iade edilmesi veya ortaklığın zararlarının giderilmesi yatırımcının ve aynı zamanda ortaklığın yararına olacaktır. Ortaklık malvarlığının gerçek değerinin belirlenmesi, buna bağlı olarak ortaklığın başarılı olmasına ve büyümesine neden olacaktır. Ortaklığın başarısı devam ettiği sürece pay sahibi ortaklıktan ayrılmak istemeyecektir. Payımı devrettiğinde ise bundan elde edebileceği en yüksek kazancı sağlamayı umacaktır. Halka açık bir ortaklık olmasa bile, ortak, ortaklıktan ayrıldığında tasfiye bakiyesinden en iyi şekilde tatmin edilmek isteyecektir. Ortaklık başarısız olup tasfiyeye girdiğinde de tasfiye bakiyesi hesaplanırken gizli kazançların varlığı yine önemli hale gelecektir.

Gizli kazançlar sorunu, İngiliz hukukunda çok ünlü bir dava olan *Erlanger v. New Sombrero Phosphate Company* (1878) HL davasında büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur⁷⁰. Daha önce ayrıntılı olarak belirttiğimiz bu davanın esasını, kurucuların gizli kazançlarını ortaklığa açıklamak zorunda oldukları ve bu açıklamanın da yeni kurulmuş ortaklığın kuruculardan bağımsız olarak oluşturulacak olan yönetim kuruluna yapılması oluşturmaktadır. Kurucular, kuruluş nedeniyle elde ettikleri kazançları, bağımsız bir yönetim kuruluna açıklamadıkları sürece açıklama yükümlülüğünü yerine getirmiş olmazlar. Bu nedenle de kurucular güven ilişkisinden doğan yükümlülüklerini ihlal etmiş sayılırlar. *Re Ambrose, Lake Tin & Copper Mining Co* (1880) CA; *Re British Seamless Paper Box Co.*(1881) CA ve *Salomon v A.Salomon & Co Ltd.*(1897) HL davalarında belirtildiği gibi, halka açık olmayan ortaklıklarda (private company) ortaklara yapılmış olunan açıklama yeterli kabul edilecektir. *Lagunas Nitrate Company v Lagunas Syndicate* davasında belirtildiği gibi halka açık bir ortaklıkta (public company) bu açıklamanın izahnamede yer alması halinde açıklama yükümlülüğü yerine getirilmiş olacaktır.

Kurucuların açıklama yükümlülüğünü yerine getirmemiş olması, gizli kazançlardan sorumluluğunun doğmasına aleyhine dava açılmasına neden olacaktır.

İngiliz hukukunda bilgilendirilmemiş olan yatırımcılara, açıklanmamış gizli kazançlar nedeniyle, doğrudan dava açma olanağı tanınmamıştır. Kuruculara karşı ancak ortaklık aracılığı ile dava açılabilir⁷¹. Bu durumda ortaklık, gerektiğinde, ya satış sözleşmesinin iptali ve malın iadesi için⁷², ya da gizli kazançların ortaklığa ödenmesi⁷³ veya zararların tazmini için⁷⁴ dava açma olanağına sahiptir⁷⁵. Ortaklığın bu dava hakkı, kurucu ortaklığa

⁷⁰ Bkz.yukarıda

⁷¹ Ross B. LINTON, "Remedies For Non-Disclosure of Promoters' Profits", Faculty of Law Review, Volume, 18, 1960, s.41

⁷² Bkz. yukarıda *Erlanger v.New Sombrero Phosphate Co.*(1878) davası.

⁷³ Bkz. yukarıda *Gluckstein v Barnes* (1900) davası

⁷⁴ MORSE, agk., s.70

⁷⁵ LINTON, agk., s.42; SMITH, agk., s.50

karşı güven ilişkisi içinde olduğundan ve Erlanger davasında House of Lords tarafından belirtildiği gibi⁷⁶ yatırımcıların ve ortaklığın çıkarlarını korumak için atanmış olan bağımsız yönetim kuruluna veya Lagunas davasında hakim Lindley MR ve Gluckstein v Barnes davasında Lord Robenson tarafından belirtildiği gibi⁷⁷, izahname aracılığı ile yatırımcıların kendilerine, kurucuların kazançlarının açıklanmaması halinde söz konusu olur.

Her ne kadar İngiliz hukukunda yatırımcılar kuruculara karşı doğrudan dava açma olanağına sahip olmasalar bile, ortaklığın kontrolünün kurucunun elinde olması nedeniyle, ortaklığı dolandıran kurucu aleyhine ortaklık tarafından dava açılmadığında azınlıkların mağduriyeti söz konusu olmakta ve münferit pay sahibine ve bu arada azınlık pay sahiplerine ortaklık adına kurucuya karşı dava açma olanağı tanınabilmektedir⁷⁸. Esasen bu hakkın azınlığın mağduriyeti konusunda klasik bir dava olan Foss v Harbottle (1843) davasında çok önemli niteliğe sahip nedenlerin varlığı halinde kabul edileceği belirtilmiştir⁷⁹. Foss v Harbottle (1843) davasında verilen karar İngiliz hukuk öğretisinde eleştirilmiş, kararın anlamsız ve hakkaniyete uygun olmadığı öne sürülmüş, mahkemelerce istisnalar geliştirilmiştir⁸⁰.

Kurucu doğrudan kişilerle ilişkiye geçerek onları ortaklığa yatırım yapma konusunda ikna ettiğinde ise, bu kişiler doğrudan kurucuya karşı dava açma olanağına sahip olacaklardır⁸¹. Çünkü burada zarar gören doğrudan yatırımcılar olmakta ve bu nedenle dava açma hakkına sahip olmaktadır.

Kurucu tarafından elde edilmiş olan kazanç kendisine ait bir malın ortaklığa satışından elde edilebileceği gibi başkasına ait bir malın ortaklığa satışından da elde edilmiş olabile-

⁷⁶ Bkz. yukarıda

⁷⁷ Bkz. yukarıda

⁷⁸ Brian R. CHEFFINS, *Company Law: Theory, Structure, And Operation*, New York, 1997, s.189; FORDE, agk., s.247

⁷⁹ Bu davada davacılar aynı zamanda ortaklığın yöneticileri bulunan kurucuların bir araziye ortaklığa yüksek bedelle satmış olmaları ve bu satıştan elde ettikleri kazançları açıklamamış olmaları nedeniyle kendileri ve ortaklığın diğer üyeleri adına dava açmışlardı. Mahkeme münferit azınlık pay sahiplerinin asıl davacı oldukları bu nedenle dava açamayacaklarına; eğer bir hata yapılmışsa bunun ortaklığa karşı yapılmış olduğu; bu nedenle de asıl davacının ortaklık olduğuna; ortaklık adına dava açma hakkının münferit pay sahiplerine bırakılmayacağına; çok önemli nitelikteki acil durumların varlığı halinde bu kuralın uygulanabileceğine, bazı hallerde şikayet konuları açısından ortaklık tüzel kişiliği içinde bunun karşılanmasını sağlamaktan ortaklığı engelleyecek herhangi bir şey olmadığına; haklarını ve mallarını korumak için ortaklıklarından ayrı bir kişilik olarak sadece ortaklığın kendisi böyle bir dava açabileceği ve ortaklık genel kurulunda böyle bir prosedürün izlenip izlenemeyeceğine karar verilebileceği için pay sahipleri tarafından açılan davanın reddine karar verilmiştir. Bu davada iki kural ortaya konulmuştur. İlk olarak mahkemelerin ortaklıkların iç yönetim ilişkilerine karışamayacağı; ikinci olarak da böyle bir davada gerçek davacının ortaklık olabileceği.(Acca Study Text, *Company Law*, London, 1989, s.339, PETTET, agk., s.227 vd.; OTTLEY, agk., s.73)

⁸⁰ Robert M. DICK, "A Reconsideration Of The "Justice" Exemption To The Rule In Foss v. Harbottle", *University Of British Columbia Law Review*, Volume 2, 1964-1966, s. 547 vd.; O.A.OSUNBOR, "A Critical Appraisal Of "The Interest Of Justice" As An Exemption To The Rule In Foss v. Harbottle", *International and Comparative Law Quarterly*, Volume 36, 1987, s.1 vd.; Paul DAVIES, *Introduction to Company Law*, Clarendon Law Series, Oxford University Press, New York, 2002; PETTET, agk., s. 226; KEENAN-BI-SACRE, agk., s.267 vd.

⁸¹ FORDE, agk., s.247

ceğini daha önce belirtmiştik. Kurucu ortaklığa satmış olduğu kendisine ait malı, kurucu sıfatını kazanmadan önce almış olabileceği gibi, bu sıfatı kazandıktan sonra da almış olabilir. Kurucunun, kurucu sıfatına sahipken satın aldığı bir malı daha sonra kurulacak ortaklığa satarak bundan kazanç elde etmesi ile, kurucu sıfatına sahip olmadan önce satın aldığı bir malı daha sonra kurulacak ortaklığa satarak kazanç elde etmesi arasında önemli fark vardır⁸². Kurucuların sorumluluğu duruma göre farklılık göstereceği için, malı ortaklığa satmış olan kurucunun gizli kazançlardan doğan sorumluluğunu iki başlık altında ele almak gerekir.

5.1.1. Kurucu Sıfatının Kazanılmasından Önce

Kurucu, kurucu sıfatını kazanmadan önce satın aldığı bir malı, daha sonra ortaklığa sermaye payı olarak satar ve satışla olan ilgisini açıklamazsa, ortaklık sözleşmeyi iptal edebilir. Bu durumda mal kurucuya geri döner ve satış bedelinin de ortaklığa iadesi gerekir. Ancak, ortaklık, isterse sözleşmeyi iptal etmeyebilir. Bu durumda ortaklık, kurucuyu sorumlu tutarak malın satışından elde ettiği kazançları talep edemez. Re Cape Breton (1887) davasında bu husus açıkça ortaya konulmuştur⁸³. Ancak, ortaklık, piyasa değerinin üzerinde bir bedel ödemek zorunda kalmışsa, ihmal nedeniyle haksız fiilden doğan zararlar için kurucuya dava açabilir⁸⁴. Re Leeds and Hanley Theatres of Varietes Ltd (1902) LH davasında bu husus açıkça ifade edilmiştir⁸⁵.

Duruma göre, hile nedeniyle ya da kurucuların değerle ilgili olarak gerekli özenin gösterilmemiş olmasından kaynaklanan yanlış beyanlarından dolayı 1967 tarihli Hileye İlişkin Yasa'nın (Misrepresentation Act)⁸⁶ 2. maddesine dayanarak dava açılabilir⁸⁷. Bu nedenle, örneğin bir kimse 2001 yılında 10.000 Sterline arazi sahibi olduğun-

⁸² MAYSON-FRENCH-RYAN, agk., s.511

⁸³ OTTLEY, agk., s. 22: "Ortaklık konsorsiyum işletmesinden kömür sahalarını satın almıştı. Ortaklığın yöneticilerinden biri, konsorsiyumun adı açıklanmamış ortaklarından biriydi. Ortaklık mal için dikkate değer şekilde konsorsiyumun ödediğinden fazla bir bedel ödemişti. Konsorsiyum kömür sahalarını ortaklığa satmadan iki yıl önce almıştı; ortaklığın tasfiye girmesinden iki yıldan fazla süre geçmişti; üç yıl sonra ortaklığın ortakları ilk satışı onayladılar ve tasfiye memuru kömür sahalarını zararına sattı.

Mahkeme sözleşmeye onay veren ortaklığın, yöneticileri ve konsorsiyum ortaklarını ilk kazançlardan dolayı sorumlu tutamayacaklarına karar verdi."

⁸⁴ KEENAN-BİSACRE, agk., s.43

⁸⁵ Bu davada; F.Co., kurulacak T.Co. ortaklığına satmak amacıyla iki müzikhöli 24.00 sterline satın almak amacı ile bir sözleşme yaptı ve malı kendisi için kukla adam olarak seçtiği R'ye devretti. Amacı, kurulduğunda bu müzikhöleri T.Co.'ya satmaktır. Daha sonra F.Co., T.Co.'nun kuruluşunu üstlendi. Müzikhöllerin 75.000 sterline satın alınması konusunda anlaşılı ve R'ye bu malları devretme konusunda talimat verdi. T.Co.'nun yönetim kurulu, kurucularından bağımsız değildi. Halka arz edilen izahnamede R, satıcı olarak gösterildi ve F.Co.'nun satışla olan ilgisi açıklanmadı. Açılan davada Court of Appeal kendisine yapılmış olan temyiz başvurusu üzerine, izahnamede gerçek satıcı olarak F.Co.'nun olduğunun ve onun elde ettiği kazancın açıklanması gerektiğine; hisseleri almaya davet edilen halka açıklama yapma konusunda kurucuların güvene dayanan bir konumda bulunmalarından kaynaklanan görevlerinin ihlal edildiğine; bu nedenle ortaklığın uğradığı zararlardan kurucunun sorumlu olduklarına ve bu zararın ölçüsünü de kurucunun elde ettiği kazancın oluşturacağına karar verdi. (MORSE, agk., s.70)

⁸⁶ http://www.consum1.freeuk.com/Misrepresentation_Act_1967.PDF (26.06.2003)

⁸⁷ KEENAN-BİSACRE, agk., s.43

da, bir temsilci aracılığıyla araziyi 20.000 Sterline 2002 yılında kurucusu olduğu ortaklığa satın, bu ilişkiyi de açıklamazsa, ortaklık, sözleşmeyi feshedebileceği gibi, kurucudan satın aldığı malı elinde tutarak, kurucudan güvene dayanan konumundan kaynaklanan görevlerini ihlal etmesi nedeniyle, ortaya çıkan zararların karşılanması isteyebilecektir; satın alınan malın değeri 2002 yılında 18.000 sterlin ise, ortaklık 2.000 sterlinlik zararın karşılanmasını talep edebilecektir; fakat hiçbir şekilde 10.000 sterlinlik kazanç zarar olarak isteyemeyecektir.

5.1.2. Kurucu Sıfatının Kazanılmasından Sonra

Kurucunun görevlerinin ihlali halinde ortaklığın başvuru yollarından başlıcası kurucu ile ortaklık arasında yapılan satım sözleşmesinin feshi olacaktır. Bu nedenle kurucu sıfatı kazanıldıktan sonra, kurucu tarafından malın satın alınması ve daha sonra bu malın ortaklığa satılması halinde de ortaklıkça bu satım sözleşmesinin feshi istenebilir. Ancak, kurucuların kazançları yasal ise, yani açıklama yükümlülüğü yerine getirilmiş ve ortaklıkça da bu satışa onay verilmiş ise, satışın iptali istenemez.

Ortaklık, satış sözleşmesini feshetmek istemeyebilir. Bu durumda malın satın alındığı tarihte kurucuya ortaklığın ticari vekili gözüyle bakılır ve kurucu tarafından elde edilen kazanç talep edilebilir⁸⁸. Örneğin, bir kimse ortaklığın kurucusu olduktan sonra, 10.000 Sterline aldığı bir araziyi 20.000 sterline ortaklığa satarsa, ortaklık elde edilen 10.000 Sterlinlik kazancı talep edebilecektir.

Ortaklıkça satışın iptali her zaman mümkün olmayabilir. Örneğin, ortaklık tarafından kurucudan satın alınan mal, ortaklık tarafından tekrar üçüncü kişiye satılmışsa. Böyle bir durumda satışın iptali mümkün olmadığı için yapılan sözleşme geçerlidir. Ortaklık, kurucuya, satın aldığı malı sonradan ortaklığa satması nedeniyle elde ettiği kazançlardan dolayı dava açabilecektir. Aynı şekilde, ortaklık kurucudan aldığı bir malı tekrar üçüncü bir kişiye satmamakla birlikte kendisi kullanıyorsa, örneğin kurucudan satın aldığı maddeni işletiyorsa, tamamen önceki duruma dönmek mümkün olmayacaktır. Bu durumda yine satış sözleşmesi feshedilmeksizin kurucudan, satış nedeniyle elde ettiği kazanç istenebilecektir.

Kurucunun daha önce ayrıntılı olarak ortaya konulan görevleri, sözleşmeden doğan görevler değildir. Çünkü, ortaklık tüzel kişilik kazanmamıştır ve kurucu ile sözleşme yapamaz. Ancak, kurucuya sözleşmeye dayalı olmadan çalışan ticari vekil olarak bakılabilir. Aslında, kurucunun, kuruluştaki gerekli özen ve dikkatin yerine getirilmesi açısından, genel bir yükümlülüğü de vardır. Bu aşamada kurucu, yapılacak ticari işler nedeniyle akla uygun davranmak ve gerekli dikkat ve özeni göstermek zorundadır.

Bu yüzden, kurucu, kendi malı da olabilir, bir malın ortaklığa satılması halinde, ortaklığa karşı ihmal nedeniyle sorumlu olabilecektir (Re Leeds and Hanley Theatres of Varieties Ltd.(1902) LH).

⁸⁸ Gluckstein v. Barnes (1900) LH davasında belirtildiği gibi.

Kurucu, yanlış bilgilerin yer aldığı bir izahname yayınlarsa, bu izahnameye dayanarak ortaklığa katılmış olan kişilerce ortaklığa karşı dava açılması halinde, ortaklığa karşı sorumlu olacaktır. Ortaklık kurucu aleyhine zararlar nedeniyle dava açabilecektir. Leeds and Hanley Theatres of Varietes Ltd. davasında mahkeme hata temeline dayanmıştır; ancak, hisselerin pay sahipleri adına kaydedilmesi ortaklığın kendi davranışıyla oluşmadığından, karar, ihmale dayandırılmıştır.

Diğer alanlarda, örneğin zarar eden bir işletmenin kurucusu tarafından satın almalarda, sorumluluğun ölçüsü tahminen işletmeyle ilgili kurucunun nitelik ve deneyimine dayanmalıdır. Özen ölçüsünün üst sınırını, işletme alanında bir kişiden beklenen muhasebe bilgisi ve nitelikten daha fazla olan ve kurucudan beklenen özen ve dikkat belirleyecektir. Burada kurucuların görevi yöneticilerinkine benzer bir görev olacaktır.

Kurucunun görevleri ortaklığa karşı yüklenilmektedir. 1986 tarihli İflas Yasası'nın (Insolvency Act) 212.maddesine göre⁸⁹, tasfiye memurunun, alacaklının veya pay sahibinin başvurusu üzerine tasfiyeye girildiğinde, mahkeme, kurucunun görevini ihlal nedeniyle ücretin iadesine veya elde edilen malın iadesine karar verebilir. Aynı şekilde pay sahipleri ortaklık adına kurucu aleyhine dava açabilirler. Ayrıca, Foss v Harbottle (1843) davasında verilen karar nedeniyle, bu tür bir dava, kurucular aynı zamanda ortaklığın yöneticileri veya çoğunluk pay sahibi iseler ve ortaklık adı ile açılacak davada koruma altında olacaklarsa buna ilişkin olarak sadece Foss v. Harbottle (1843) davasında yer alan, istisnai kurala dayanarak dava açılabilir.

Ortak tarafından Companies Act 459-461 maddelerine göre ileri sürülen bir talep, Foss v. Harbottle (1843) davasında belirtilen kısıtlamalara tabi değildir. Bu hükümlere göre, hisse miktarına bakılmaksızın, bir ortak, ortaklığın ortaklarının zararına neden olan bir kişiye karşı ortaklık tarafından açılacak bir dava için yetki verilmesini mahkemeden isteyebilecektir. Mahkemece yetkilendirilen ortak tarafından açılacak dava pay sahipleri adına açılacak bir dava olmadığı için Foss v. Harbottle (1843) davasındaki kısıtlamalara tabi değildir.

Kurucunun görevleri, izahnamede kurucularca yapılmış bulunan yanlış beyanlarla ilgili olmadıkça, kişisel dava açamayacak olan hissedarlara karşı yüklenilmiş değildir.

Ticari borçlular ve alacaklılar, kurucuların görevlerini ihlal etmeleri nedeniyle dava açamazlar.

Kurucuların, açıklamanın yapılmasına, gerekli özen ve dikkatin gösterilmesine ilişkin görevleri, ortaklığın tüzel kişilik kazanmasıyla, hatta yönetim kurulunun atanmış olmasıyla sona ermez. Ortaklık malın ve/veya işletmenin sahibi olduğunda, başlangıç sermayesi artırılabilir ve yönetim kurulu kuruculardan yönetimi devralabilir. Kurucuların bundan sonraki görevleri sona erer⁹⁰. Nitekim, Re British Seamless Paper Box Co (1881) Ch D davasında, kurucu, işletmeye başladığında, pay sermayeyi sağlayan kişilere, ortaklığın kuruluşu dışında elde ettiği kazançları açıklamış olduğu için, mahkeme, sermayeye katılma-

⁸⁹ http://www.insolvency.co.uk/legal/p04c10_1.htm#212 (26.06.2003)

⁹⁰ KEENAN-BISACRE, agk., s.45

ya davet edilen kişilere neredeyse 12 ay sonra kazançların açıklaması görevinin bulunmadığına ve böyle durumlarda ihmal nedeniyle kuruculardan kazancın istenilemeyeceğine karar vermiştir⁹¹.

5.2. Kuruluş Öncesi Sözleşmeler Ve Kurucunun Sorumluluğu

Ortaklığın hukuki bir varlığının olmamasının ve bu nedenle sözleşme yapabilme yeterliliğine sahip olmamasının bir diğer sonucu da, kurucu veya onun vekili olarak davranan bir başka kişinin, ortaklığın tüzel kişilik kazanmasından önce ortaklık adına bir sözleşme yapması halinde ortaya çıkar.

İngiliz Common Law'a göre, kurucular kuruluş öncesi ortaklık adına yükledikleri borçlardan dolayı kişisel olarak sorumlu tutulmuşlardır. Kurucu sözleşmeyi ister ortaklığın vekili olarak hareket ederek kendi adına imzalamış isterse ortaklık adına imzalamış olsun bu borçları yüklenmiş olacaktır⁹². İngiliz mahkemelerinin kararlarında belirttikleri gibi, kurucu kurulacak olan ortaklık adına sözleşme imzalamış olsa bile, ortaklığın vekili olarak davranamaz, ortaklık varlık kazanmadıkça temsilen hareket ettiği varsayılmaz ve bu nedenle de ortaklık ile üçüncü kişi arasında sözleşme ilişkisi kurulamaz⁹³.

İngiliz hukukundaki kurala göre, ortaklık sonradan tüzel kişilik kazanmış olsa bile kurucularca yapılmış olan sözleşmelerde de ortaklık hiçbir şekilde taraf oluşturmayacaktır⁹⁴. Buna göre;

Ortaklık kurucunun yaptığı sözleşme nedeniyle bazı yararlar sağlamış olsa bile, kurulduğunda sözleşme ile bağlı olmayacaktır;

Ortaklık, sonradan tüzel kişilik kazandığı için, kurucu ve üçüncü kişi arasında yapılmış olan sözleşmenin tarafı olmadığından, 1999 tarihli Sözleşmeler Yasası'na (Contracts Act) göre kurucu veya üçüncü kişi tarafından ortaklığa dava açma hakkı verilmedikçe, ortaklık sözleşmenin üçüncü kişisine dava açamayacaktır⁹⁵;

Sonuç olarak ortaklık, tüzel kişiliğin kazanılmasından sonra bile, ortaklık sözleşmeyi onaylayamayacaktır⁹⁶. Bu nedenle de kurucu ortaklığın tüzel kişilik kazanmasından sonra dahi sorumlu olmaya devam edecektir. Çünkü, Company Act m.36/C'ye göre, sözleşmede aksine bir hüküm bulunmadıkça, sözleşme kurucu veya gösterilen bir vekil ve üçüncü bir kişi tarafından kişisel olarak yapılmış bir sözleşme olarak kalacaktır⁹⁷.

⁹¹ KEENAN-BISACRE, agk., s.45

⁹² R.FLORES, agk., s.405, dpn. 16

⁹³ Boaz B.WATKINS, "Compensation of Promoters", St.Louis Law Review, Volume 1, 1915-1916, s.293

⁹⁴ Manfred w.ENRICH-Lucille C.BUNZL, "Promoters' Contracts", Yale Law Jurnal, Volume. 38, 1928-1929, s. 1011; "Boyd Lee SPAHR, Liabilities Under Promoters' Contracts", West Virginia Law Review, Volume 57, 1955, s. 81; KEENAN-BISACRE, agk., s.46

⁹⁵ www.legislation.hmso.gov.uk/acts/acts1999/19990031.htm (21.05.2003)

⁹⁶ SMITH, agk., s.48

⁹⁷ FRENCH, Statutes on..., s.27

1862 tarihli İngiliz Joint-Stock Companies Act'in kabul edilmesini takiben, bu yolda bir karar olan Kelner v Baxter davası da bu konuyla doğrudan ilgili olan ilk davadır ve kendisinden sonraki davalara örnek oluşturmuştur⁹⁸.

Kelner v Bexter davasında, ortaklık tüzel kişilik kazanmadan önce yapılan sözleşmelerin ortaklığı bağlamayacağı ve sözleşme nedeniyle, sözleşmede aksine bir açıklama olmadıkça, kurucuların sorumlu olacağına ve ortaklık yönetim kurulunun bu sözleşmeleri onaylamış olmasının da ortaklığı bağlama açısından yeterli olmadığına karar verilmiştir⁹⁹. Bu davada, hakim Byles'in belirttiği gibi, ortaklık varlık kazandıktan sonra, ortaklığın sözleşmeyi onayladığı da söylenemeyecektir¹⁰⁰. Çünkü onaylamadan söz edebilmek için, öncelikle, sözleşme yapıldığı sırada adına sözleşme yapılacak kişinin hukuki olarak varlığı gerekir. Kurucularca sözleşme yapıldığında ortaklık henüz mevcut değildir. Bu nedenle ortaklık tarafından sonradan verilen onay, sadece kurucunun sözleşme yaptığı tarafın kabulüne bağlı yeni bir sözleşmenin kurulmasına neden olmaktadır¹⁰¹. Rover International Ltd. v. Cannon Film Sales Ltd. (1987) davasında J.Harman da varlığı olmayan birinin sözleşme yapamayacağını belirtmiştir¹⁰². Kurucu üçüncü kişi ile bir sözleşme imzaladığında, ortaklık yeni bir sözleşme ilişkisi ile borçtan sorumlu olmakta (tecdit) ve bu sözleşmenin tarafı olmaktadır¹⁰³.

Re English and Colonial Co. Ltd.(1906) CA davasında, daha sonra ortaklığın yöneticileri olacak kişilere yardım amacıyla, ortaklık sözleşmesini hazırlayan, tescil ücretini ödeyen hukuki danışmanlara, ortaklığın yapılan masrafları ödemekle yükümlü olmadığına karar verilmiştir.

1999 tarihli Contracts Act'e göre, kurucu ve üçüncü kişi, aralarında yaptıkları kuruluş öncesi sözleşmelere hüküm koymak suretiyle, ortaklığa, tüzel kişilik kazandığında, kuruluş öncesi sözleşmelere dayanarak dava açma ve dava edilebilme olanağı verebileceklerdir. Kuruluş öncesi sözleşmede kendisine bu hak verilen ortaklık, sözleşmenin yapıldığında mevcut değildir. Sözleşmenin hükümleri ortaklığa bir yarar sağlıyorsa, dava açma ve dava edilebilme hakları mahkemelerce, kurucu ile üçüncü kişi arasındaki sözleşmede açıklayıcı bir hükmün yokluğunda da uygulanabilecektir; fakat açıklayıcı bir hükmün bulunması halinde bütün tereddütler ortadan kalkmış olacaktır¹⁰⁵.

⁹⁸ Terre F.BAINES, "Company Liability for Pre-Incorporation Contracts", Faculty of Law Review, Volume 34, 1958, s.31

⁹⁹ FLORES, agk., s.405, dpn. 16; BAINES, agk., s.31

¹⁰⁰ Aynı davada hakim Willis de aynı görüşü ifade etmiştir: "Sadece onay ile ortaklık sorumlu hale gelebilir mi? Açıkça hayır. Onaylama sadece sözleşmenin yapıldığı anda tespit olunan bir kişi, ya bilfiil veya hukuken tasarlanmış olarak mevcut olan bir kişi tarafından yapılabilir." (Malcolm LLOYD, "The Principles of The Law Relating to Corporate Liability For Acts of Promoters, Chapter IV, Ratification", The American Law Register And Review, Volume 45, 1897, s.610)

¹⁰¹ BAINES, agk., s.31

¹⁰² MORSE, agk., s.73, dpn.1

¹⁰³ H.S. RICHARDS, "The Liability Of Corporations On Contracts Made By Promoters", Harvard Law Review, Volume 19, 1905-1906, s.97

¹⁰⁴ MORSE, agk., s.73

¹⁰⁵ KEENAN-BISACRE, agk., s.49

Görülebileceği gibi kurucu alacağı bir takım önlemlerle kuruluş öncesi yapacağı sözleşmeler nedeniyle karşılaşacağı sorunları aşabilecektir. Örneğin, kurucu kuruluş öncesi yapmayı düşündüğü sözleşmeleri ortaklığın tüzel kişilik kazanmasından sonra ortaklık adına yapabilir. Sözleşmenin yapıldığı sırada ortaklık varlık kazanmış olacağından sözleşmenin tarafı kurucu değil ortaklık olacaktır. Bu durumda da kuruluş öncesi sözleşmelere ilişkin kurulların uygulanmasına gerek kalmayacaktır.

Bir diğer çözüm yolu da, kurucunun diğer tarafla ortaklık kurulduğunda hazırlanacak sözleşme taslağının hükümlerine ilişkin olarak bir sözleşme yapmasıdır. Bu şekilde kurucuyla üçüncü kişi arasında yapılan bir sözleşme ile, taraflardan hiçbiri diğer tarafa karşı bağlı olmayacaktır. Fakat, tüzel kişiliğin kazanılmasından sonra ortaklığın sözleşmeye taraf olmasını sağlayabilmek için, yeni kurulan ortaklığın sözleşmesine üçüncü kişi ile yapılacak sözleşmenin kabul edileceğine yönelik bir hüküm konulabilir. Bu durumda da, kurucu sözleşmenin tarafı olmadığı için herhangi bir sorumluluğu doğmayacaktır.

Kurucu dilerse üçüncü kişi ile sözleşmeyi kendisi yapabilir ancak, tüzel kişilik kazanıldıktan sonra yaptığı sözleşmenin yararlarının ortaklığa ait olabileceğini de kabul edebilir. Ancak bu durumda sözleşmenin tarafı olması nedeniyle kişisel sorumluluğu olacaktır. Kurucu bu sorumluluktan kendini kurtarmak istiyorsa, bunu sağlamaya yönelik hükümlere ortaklık sözleşmesinde yer vermelidir. Örneğin kurucu kurulacak ortaklık için bir mal satın aldığı anda sözleşmeye ortaklığın kabul etmemesi halinde kurucunun bu sözleşmeden dolayı herhangi bir kişisel sorumluluğunun doğmayacağına ilişkin bir hüküm konulmasını sağlayabilir. Bu durumda ortaklığın kabul etmemesi halinde kurucunun sözleşmeden dolayı herhangi bir sorumluluğu doğmayacaktır.

Phonogram Ltd v Lane (1982) CA davasında¹⁰⁶, Fragile Management Ltd ortaklığının kuruluşu öncesi Lane ortaklık adına ve hesabına bir sözleşme imzalamıştı. Sözleşmeye göre, ortaklık bir ay içinde sözleşme yapmadığı takdirde iade edilmek üzere 6.000 sterlinlik avansı kabul etmişti. Fragile Management Ltd nin asla kurulmadığı ya da yapılmış bir sözleşme olmadığı anlaşıldı. Phonogram Ltd, 6.000 sterlinlik avansın iadesi için dava açtı. Court of Appeal, Common Law'a göre Lane sadece ortaklığın bu sözleşmeyi kabul etmesi durumunda sorumluluğunun olmadığını, ancak yasal olarak sorumluluğunun bulunduğu karar verdi. Bu karardan da anlaşıldığı gibi Company Act m. 36/C hükmüne rağmen kurucunun sözleşmeden doğan sorumluluktan kurtulması çok da kolay değildir.

6. KURULUŞ İŞLEMLERİ İLE İLGİLİ ÜCRET

Profesyonel kurucular genellikle ortaklığı işletmeye geçirebilmek için sağladıkları hizmetlerinden dolayı ücret talep edeceklerdir. Bu ücret değişik şekillerde olabilir. Örneğin bir miktar para veya ortaklığın hisselerinden kendilerine verilmesi, daha önce de belirtildiği gibi, ortaklığa malların satışından bir komisyon alınması veya doğrudan bir kazanç elde edilmesi¹⁰⁷. Salomon tipi kurucular da işletmeyi oldukça cömert bir bedelle yeni kurulan

¹⁰⁶ SMITH, agk., s.52

¹⁰⁷ Michael FORDE, Company Law, Third Edition, Sweet & Maxwell, Dublin, 1999, s.243

ortaklığa geçirerek kazanç elde edebilirler¹⁰⁸. Ücreti dar anlamda ele aldığımızda kurucuların kuruluşla ilgili olarak yaptıkları hizmetlerinin karşılığı olacaktır. Ücreti geniş anlamda ele alırsak kuruluştan elde ettikleri kazançları da ücret kavramına dahil edebiliriz. Kurucuların ortaklığın kuruluşunda malın ortaklığa satışından elde edilen kazançların açıklanması gerektiğini ve ortaklıkça bu kazançlara onay verilmesi gerektiğini belirtmiştik.

Ortaklık kuruluşunda gerek kurucularca yapılmış masrafların ödenmesine gerekse ortaklığın kuruluşunda gerekse belirli kişilere ödenecek ücretlere ilişkin olarak ortaklık adına yapılan sözleşmeler, daha sonra ortaklık tarafından onaylanmadıkça, ortaklığı bağlamaz¹⁰⁹. Böyle bir onayın verilmesi ile daha önce de belirttiğimiz gibi ortaklık yapılmış olan sözleşmenin tarafı olmaz; ortaklığın onay vermesi karşı tarafın kabulüne bağlı olarak yeni bir sözleşmenin kurulmasına neden olur¹¹⁰.

Kurucu, ortaklıkla yapmış olduğu bir sözleşme bulunmadığı için, ortaklığın kuruluşuna yönelik hizmetlerinden dolayı, ücret hakkına sahip değildir¹¹¹. İngiliz hukukunda, normal olarak böyle bir sözleşmenin ortaklık tarafından taahhüt edilmiş olması gerekir¹¹². Oysaki ortaklık tüzel kişilik kazanmadan önce geçerli bir sözleşme yapamayacak, kurucuyla yapılmış olan sözleşme de normal olarak ortaklığın tüzel kişilik kazanılmasından önce yapılmış olacaktır. Tüzel kişiliğin kazanılmasından önce ortaklığın herhangi bir sözleşme yapması ve taahhüt altına girmesi mümkün olmadığından, kurucu yasal olarak herhangi bir ücret talep edemez ve ortaklığın kurulmasında ortaya çıkan masraflar için ortaklıkça bir ödemede bulunulmasını isteyemez. Re National Motor Mail Coach Co Ltd., Clinton's Claim (1908) davasında bu husus açıkça ortaya konulmuştur:

“Motor Mail Coach Syndicate Ltd. olarak adlandırılan ortaklık, Haris adındaki bir demiryolu müteahhidine ait işletmeyi satın almak için, National Motor Mail Coach Co Ltd. olarak adlandırılan, bir başka ortaklığın kuruluşunu üstlendi. Kurucular bu ortaklığın kuruluşu için 416 sterlin kuruluş ücreti ödediler. Ortaklığın kuruluşundan sonra her iki ortaklık ta birbirinin ardı sıra iflas etti. The Moter Mail Coach Syndicate Ltd.nin tasfiye memuru olan Clinton, National Motor Mail Coach Co Ltd.nin tasfiyesinde kuruluş ücretlerini saptadı. Mahkemenin kararına göre, Clinton'ın Motor Mail Coach Syndicate'e kuruluş ücretlerinin ödenmesine ilişkin isteğine izin verilemezdi, çünkü ücret ödendiğinde ortaklığın varlığı yoktu, ve bu ücretler ortaklıktan istenemezdi. Syndicate ortaklığın vekili olarak davranmamıştı ve syndicate'in ortaklığın kuruluş görevlerini yerine getirmiş olması nedeniyle ortaklığın bundan yarar sağlamış olması da yeterli sayılmazdı¹¹³.”

Genel yönetim yetkilerine dayanarak kuruluş masraflarını ödemek için ortaklık yöneticilerine yetki veren bir sözleşme hükmü - bu hükümler isterse ortaklık sözleşmesinde yer alsın- kuruculara ödeme yapma hususunda ortaklığı bağlamaz. Hatta yöneticiler ödeme kararı vermiş olsa bile, bu söz yazılı bir belgeye dayanmadığı sürece ortaklığa karşı ileri

¹⁰⁸ FORDE, agk., s.243

¹⁰⁹ FORDE, agk., s.243

¹¹⁰ Bkz.yukarıda

¹¹¹ MORSE, agk., s.71

¹¹² MORSE, agk., s.71

¹¹³KEENAN-BISACRE, agk., s.46

sürülemez. Daha sonra bunların ortaklıkça kabul edildiği yazılı bir belgeyle ortaya konulmadıkça geçmişte kurucular tarafından yapılan masraflar kurucunun hizmeti olarak kabul edilecektir. Ancak, kurucular veya onların vekilleri ortaklığın ilk yöneticileri olduklarında, genellikle ücretin ödenmesi mümkün olabilecektir.

Karşılığın geçmişe ait olması kuralı İskoç hukukunda yer almamaktadır ve İskoçya’da bir ortaklığın kurucusu ortaklık sözleşmesinde bu yolda bir hüküm varsa, ortaklığın kuruluşuyla ilgili olarak kendisi tarafından ödenmiş ücretleri ortaklıktan talep etmeye hak kazanacaktır¹¹⁴. Kurucunun ortaklıktan olan talebinin sonuç doğurabilmesi, onun kendisinin lehine, üçüncü kişi lehine şart olan ilgili bir hükmü oluşturmasına bağlı görünmektedir¹¹⁵. Böyle bir hak oluşturulduğunda, kurucu icra ettiği profesyonel hizmeti için ücrete hak kazanabilecektir. Böyle bir hak oluşturulmadığında ise, ne kurucular ne de onlar tarafından çalıştırılan uzman kişiler yeni kurulan ortaklıktan ücret talep etme hakkına sahip olamayacaklardır.

7. KURUCU SIFATININ SONA ERMESİ VE YASAKLAMA

Kurucunun bu sifattan doğan sorumluluğu ortaklık kurulduğunda sona ermeyecektir. Bu sorumluluk ortaklıkla kurucu arasındaki tüm sorunlar halledilinceye kadar devam eder¹¹⁶. Ayrıca, kurucu sıfatının sona ermiş sayılması için ortaklıkla olan bağlantının kesilmesi gerekir. Yöneticiler, ortaklığın kuruluşu için yapılacak ne kalmışsa, bunları kendi üstlerine almadıkları sürece kurucuların sıfatı sona ermiş olmaz¹¹⁷. Ortaklık yöneticileri bu hususlardaki tüm yetkileri ellerine aldıkları takdirde artık kurucunun sıfatı sona erer.

İngiliz hukukunda, bazen bir kişinin kurucu olması mümkün olmayabilir. 1986 tarihli Ortaklık Yöneticiliğinin Yasaklanması Yasası’nın (Company Directors Disqualification Act) 2. maddesi gereğince¹¹⁸, mahkeme, ortaklığın kuruluşu ile ilgili herhangi bir suçtan dolayı mahkum olmuş olan bir kişinin, mahkemenin izni olmaksızın 15 yıl süreyle yönetici, tasfiye memuru ve kayyum olamayacağına ya da ortaklık yönetiminde yer alamayacağına karar verilebilir¹¹⁹. Dolayısıyla bu kişilerin kurucu olması da mümkün olmaz.

¹¹⁴ MORSE, agk., s.71

¹¹⁵ MORSE, agk., s.71

¹¹⁶ McCREA, agk., s.184

¹¹⁷ McCREA, agk., s.184

¹¹⁸ 1986 tarihli Company Directors Disqualification Act’in 2. maddesine göre:

1) Mahkemece, cezai kovuşturmayı gerektiren bir suçtan mahkum olduğunda (ister iddianameye isterse seri yargılamaya bağlı olsun) bir kişi aleyhine kuruluş, tesis, yönetim, tasfiye ve ortaklığın sicilden terkin, kayyumluk veya ortaklık mallarının yönetimiyle ilgili yasaklama kararı verilebilir.

2) Bu amaç için “mahkeme”

a) havale edilen suçlar hakkında ortaklıkların tasfiyesine karar verme yetkisini haiz herhangi bir mahkemeyi veya,

b) bir kimsenin bir suçtan mahkum olduğu andaki veya önceki mahkemeyi veya,

c) İngiltere ve Galler’de seri yargılama davalarında, basit ve kabahat nevinden suçlarla benzer alanlardaki davalara bakan diğer magistrates’ courtları ifade eder; ve 1978 tarihli Interpretation Act’te Schedule 1 de “indictable offence” tanımı bu maddedeki amaçlar için İngiltere ve Galler’de uygulandığı kadar İskoçya’da da uygulanır.

3) Bu madde gereğince yasaklamamanın üst sınırı,

a) seri yargılama yapan mahkemelerin yetkisine girdiğinde, 5 yıl ve

b) diğer herhangi bir davada, 15 yıldır. (FRENCH, Statutes on..., s.395)

¹¹⁹ WALTERS-WHITE, agk., s.2

8. SONUÇ

İngiliz hukukuna baktığımızda, ortaklık kurucularının tarihinin birkaç yüzyıl geriye dayandığı; kurucuların başlangıçta bir çeşit borsa brokeri olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. 1844 tarihli Joint-Stock Companies Act'ten önce ortaklıkların kraliyet imtiyazı ile veya parlamentonun çıkardığı özel yasalarla kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde parlamentonun yatırımcıları koruyucu düzenleme yapma konusundaki isteksizliği, ortaklıklar hukukunda ne kurucular için ne de yeni kurulacak olan ortaklığın hisselelerinin halka arzı ve tanıtım faaliyetleri için, herhangi bir düzenleme ve sınırlamanın bulunmaması, kurucuların bundan yatırımcıların aleyhine olacak şekilde yararlanmalarına; özellikle de kurucular tarafından, malların, değerlerinin çok üzerinde bir bedelle yeni kurulan ortaklığa geçirilmesine, bu yolla halkın çok kolaylıkla kandırılarak haksız kazançlar elde edilmesine yol açmıştır. 19 yy.da ve 20.yy.ın başlarında kurucuların bu tür davranışları, pek çok davanın açılmasına neden olmuştur. Diğer bir ifade ile, ekonomi politikasındaki bırakınız yapınlar teorisinin hakim olması ve müdahale olmaksızın piyasa ekonomisinin daha iyi işleyeceğine inanılması bu sonucun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak, müdahale olmaksızın bu tür suistimallerin önüne geçilemeyeceğinin anlaşılması için uzunca bir sürenin geçmesi gerekmiş; 19.ve 20.yy.da kurucuların kötü niyetli davranışlarına karşı yatırımcıları korumak için mahkemelerce Case Law kuralları oluşturulmuştur. Böylece mahkemelerce bir ihtiyaca cevap verilmiş ve hukuki boşluğun doldurulması sağlanmıştır. Daha sonra ise özellikle halka açık ortaklıklar açısından yatırımcıları ve hisse senetlerini alarak ortaklığa katılacak pay sahiplerini koruyucu önlemlerin alınması ve kamuyu aydınlatıcı bir takım yazılı düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz olmuştur. Bu noktada krallık imtiyazını kaldırarak normatif sistemi getiren Companies Act 1844 ve bugünkü halka açık ortaklıkların sistemini kuran Companies Act 1862'in önemi açıkça anlaşılmaktadır.

Mahkemelerce oluşturulan Case Law kuralları günümüz İngiliz hukukunda daha çok halka açık olmayan ortaklıklar için geçerliliğini korumakta, halka açık ortaklıklar için ise, yasakoyucu tarafından oluşturulmuş Statute Law kuralları uygulanmaktadır.

İngiliz ortaklıklar hukukunda Case Law kurallarının hala geçerliliğini koruması ve kurucu tanımının açıkça ortaya konulmuş olması nedeniyle kurucunun tanımının ayrıca yazılı hukuk kurallarında yer almasına gerek duyulmamıştır. Ancak yazılı hukuk kurallarında bir tanım verilmese bile kimlerin kurucu olabileceklerinin ortaya konulması yerinde olurdu. 1985 tarihli Companies Act'te kurucunun genel bir tanımı verilmemiş olmakla birlikte, konuya izahnamedeki yanlış beyanlardan doğan sorumluluk açısından yaklaşmış, hisselerin kamuya arzı ve izahnamenin hazırlanması ve yayınlanmasına ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. 2000 tarihli Financial Services and Markets Act'te de kurucu kavramına yer verilmiş ancak bu yasada da bir tanım verilmemiştir.

Kurucuların, kurulacak olan ortaklıkla olan ilişkilerinin hukuki niteliği de yazılı hukuk kurallarında belirtilmemiştir. Case Law kurallarında ise kurucuların, kurulacak ortaklığa karşı güvene esasına dayanan bir konuma sahip oldukları ifade edilmiştir. Ancak, kurucuların kurulacak olan ortaklığın vekili olmadıkları; çünkü ortaklığın varlık kazanmadan önce bir vekile sahip olmasının mümkün olmadığı Case Law kurallarınca ortaya konulmuştur. Kurucuların güven esasına dayanan görevlerinin ortaklığa karşı yüklenildiği; güven esasına dayanan görevlerin kurucunun iyi niyetli olmasını, buna bağlı olarak kuruluşla ilgili olarak elde edilen tüm kazançların özellikle de kendisine ait malın ortaklığa satışından elde edilen kazançların açıklamasını gerektirdiği Case Law kurallarında belir-

tilmiştir. Statutue Law kurallarında ise doğrudan kurucunun görevini belirleyen bir düzenleme bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kurucu tarafından yapılacak olan açıklamanın kuruculardan veya onların temsilcilerinin belirleyeceği kişilerden oluşmayan bağımsız yönetim kuruluna veya pahasahiplerine yapılması hususu yine Case Law kurallarında açıkça ortaya konulmuştur. Kurucunun bu sığata sahip olduktan sonra, elde ettiği bir malı ortaklığa satması halinde ise, kendisine gerçekte ortaklığın vekili olmadığı halde, ortaklığın vekiliymiş gibi bakılacağı ifade edilmiştir.

Case Law ve Statutue Law kurallarına göre, görevlerini ihlal etmeleri nedeniyle, kuruculara karşı kural olarak ortaklık dava açabilecektir; ancak istisnai durumlarda yatırımcılara da ortaklık adına dava açabilme olanağı verilebilecektir. Ortaklık, kurucunun güvenden kaynaklanan görevlerini ihlal etmesi durumunda değişik yollara başvurabilecektir. Sözleşmenin iptalini isteyebilecek, kurucudan açıklanmamış kazançları isteyebilecek, uğradığı zararlardan dolayı tazminat isteyebilecek veya kurucuya ait malı gerçekte değeriyle edinebilecektir.

İngiliz Statutue Law'da kurucunun kendisine ait bir malı yeni kurulmuş olan halka açık bir ortaklığa geçirmesiyle ilgili katı kurallara yer verildiğini görölmektedir. Kurucuların ortaklığın tescilinden sonraki iki yıl içinde ortaklığın çıkarılmış sermayesinin nominal değerinin yüzde onunu aşan bir nakit dışı bir karşılıkla (örneğin pay karşılığı) kendilerine ait bir malı ortaklığın mal varlığına geçiremeyecekleri ifade edilmiştir. Bu iki yıllık sürenin dışında da malın ortaklığa geçirilmesinden önceki altı ay içinde, malın değerini gösteren ve bağımsız uzman kişilerce hazırlanmış bir raporun, ortaklığa gönderilmesi gerekeceği belirtilmiştir. Ayrıca kurucunun ortaklığa geçireceği mala ilişkin olarak ortaklıkla yapmış olduğu sözleşmenin de ortaklık genel kurulunda adi çoğunlukla onaylanması zorunluluğu ortaya konulmuştur.

Case Law kuralları, kurucuların, ortaklık adına yaptıkları kuruluş öncesi sözleşmelerin ortaklığı bağlamayacağını; bunlardan kişisel olarak kurucuların sorumlu olacağını; kurucunun, ortaklıkla arasında bir sözleşme olmadığı için kuruluşla ilgili hizmetleri nedeniyle ücret talebinde de bulunamayacağını açıkça ortaya koymaktadır.

İngiliz Statutue Law kurallarına göre, bazen bir kişinin kurucu olması mümkün olmayabilecektir. Mahkeme, ortaklığın kuruluşu ile ilgili herhangi bir suçtan dolayı mahkum olmuş olan bir kişinin, mahkemenin izni olmaksızın 15 yıl süreyle yönetici, tasfiye memuru ve kayyum olamayacağına ya da ortaklık yönetiminde yer alamayacağına karar verilebilecektir. Dolayısıyla bu kimselerin kurucu olması da mümkün olamayacaktır.

Sonuç olarak denilebilir ki, İngiliz hukukunda kurucu kavramı ve kurucuların görev ve sorumlulukları uzunca bir süre içtihat hukuku (case law) kuralları ile bir zorunluluk olarak ortaya konulmuş; daha sonraları özellikle de halka açık ortaklıklar açısından Case Law kurallarının önemi azalmıştır. Bu ortaklıklar açısından Avrupa Birliği ortaklıklar hukuku yönergeleri ile de uyumluluk gösteren Statutue Law kurallarına yer verilmiştir. Case Law kurallarının ise, daha çok halka açık olmayan ortaklıklar açısından uygulanmaya devam etmekle birlikte; kurucunun tanımı, doğrudan kurucunun görevlerinin ortaya konulması açısından hala önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Baines, Tere (1958), "Company Liability for Pre-Incorporation Contracts", Faculty of Law Review, Volume 34.
- Cheffins, Brian R. (1997), *Company Law: Theory, Structure, And Operation*, New York.
- Derek, French (1998), *Blackstone's Statutes on Company Law, 1998-9, 2nd Edition*, London.
- Dick, Robert M. (1964-1966), "A Reconsideration Of The "Justice" Exemption to The Rule In Foss v.Harbottle", *University Of British Columbia Law Review*, Volume 2
- Enrich, Manfred W. –Bunzl, Lucille C.(1928-1929), "Promoters' Contracts", *Yale Law Jurnal*, Volume. 38.
- Flores, Eddie R.(1990), "The Case For Promoter Eliminating Liability On Preincorporation Agreements", *Arizona Law Review*, Volume 32.
- Forde, Michael (1999), *Company Law, Third Edition*, Sweet & Maxwell, Dublin.
- Foster, Walter Herbert (1914-1915), "Promoters Liability to the Corporation", *Maine law Review*, Volume 8.
- Funk, John W. (1977), "A Primer For Promoters", *Symposium: Corporation Notes*, *Oklahoma Law Review*, Volume.30.
- Grier, Nicolas (1998), *UK Company Law*, England.
- Henry III, Robert L. (1940-1941), "Corporations: The Promoter's Dilemma", *Kentucky Law Journal*, Volume 29.
- Hicks, Andrew –Goo, S.H. (1997), *Cases and Materials on Company Law, Second Edition*, London.
- Isaacs, Nathan (1924-1925), "The promoter: A Legislative Problem", *Harvard Law Review*, Volume 38.
- Kenan, Denis – Biscare (2002), *Josephine, Company law, 12th Edition*, England.
- Kiernan, Joseph W. (1939-1940), "Judical and Administrative Control Over Promoters' Profits, Judicial Control", *The Georgetown Law Journal*, Volume 28.
- Linton, Ross B. (1960), "Remedies For Non-Disclosure of Promoters' Profits", *Faculty of Law Review*, Volume, 18.

- Little, Charles G.(1910-1911), “Promoters’ Fraud in The Organization of Corporations: The Old Dominion Copper Mining Cases”, *Illions Law Review*, Volume. 5.
- Lloyd, Malcolm (1897a), “The Principles of The Law Relating to Corporate Liability For Acts of Promoters, Chapter I, Who are Promoters”, *The American Law Register And Review*, Volume 45
- Lloyd, Malcolm (1897b), “The Principles of The Law Relating to Corporate Liability For Acts of Promoters, Chapter IV, Ratification”, *The American Law Register And Review*, Volume 45.
- Mayson, Stephen W. – French, Derek –Ryan, Christopher(1994), *Company Law*, 11th Edition, Blackstone Press Limited, London.
- McCrea Brian E.(1967-1969), “Disclosure of Pomoters’ Secret Profits”, *University of British Columbia Law Review*, Volume 3.
- McGovan, Carl (1936-1937), “Legal Controls of Corporate Promoters’ Profits”, *Georgetown Law Journal*, Volume 25.
- Morse, Geofrey (1999), *Charles and Morse Company Law*, Sixteenth Edition, Sweet and Maxwell, London.
- Osunbor, O.A.(1987), “A Critical Appraisal Of “The Interest Of Justice” As An Exeption To The Rule In Foss v. Harbottle, *International And Comparative Law Quarterly*, Volum 36.
- Ottley, Michael (2002), *Brifcase Company Law*, Second Edition, London.
- Pettet, Ben(2001), *Company Law*, England.
- Poroy, Reha-Tekinalp, Ünal-Çamoğlu, Ersin, *Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku*, B.8, İstanbul, (2000).
- Richards, H.S.(1905-1906), “Liability of Corporations on Contracts Made By Promoters”, *Harvard Law Review*, Volume. 19.
- Smith, Douglas (1999), *Company Law*.
- Spahr, Boyd Lee (1955), “Liabilities Under Promoters’ Contracts”, *West Virginia Law Review*, Volume 57.
- Tekil, Fahiman (1998), *Anonim Şirketler Hukuku*, B.2, İstanbul.
- Tekinalp, Güleren - Tekinalp (2000), Ünal , *Avrupa Birliği Hukuku*, B.2, İstanbul.

Walters, Adrian –Davis-White, Malcolm (1999), *Directors' Disqualification Law and Practice*, Sweet&Maxwell, London

Watkins, Boaz B.(1915-1916), "Compensation of Promoters", *St.Louis Law Review*, Volume 1.

Weston, R.D.(1916-1917), "Promoters' Liability: Old Dominion v. Bigelow", *Harward Law Review*, Volume.30.

Vilhers, Charlotte, "Harmonisation of Company Law in Europe-With an Introduction to Some Comparative Issues", *Europen Business Law, European Business Law Library*, Great Britain, (1996).

_____ *Acca Study Text, Company Law*, London, 1989.

_____ *Contracts (Rights of Third Parties) Act 1999*

<http://www.legislation.hmso.gov.uk/acts/acts1999/19990031.htm>

(erişim tarihi 21 Mayıs 2003)

_____ *Dictionary of Legal Terms*, Brockhampton Press, London, 1997.

_____ *Financial Services and Markets Act 2000*

http://www.fsa.gov.uk/fsma/data/fsma/act/act_part_vi.htm (erişim tarihi 06 Mayıs 2003)

_____ *İncolvency Act 1986*

http://www.insolvency.co.uk/legal/p04c10_1.htm#212 (erişim tarihi 26 Haziran 2003)

_____ *Misrepresentation Act 1967*

http://www.consum1.freeuk.com/Misrepresentation_Act_1967.PDF (26 Haziran 2003)

_____ *Statutory Instrument 1987 No.1991(The Companies (Mergers and Division) Regulations 1987)*

http://www.hmso.gov.uk/si/si1987/Uksi_19871991_en_1.htm (5 Kasım 2003)

_____ *Statutory Instrument 1992 No.3179 (The Oversea Companies and Financial Institutions (Branch Disclosure) Regulations 1992)*

http://www.hmso.gov.uk/si/si1992/Uksi_19923179_en_1.htm (5 Kasım 2003)

_____ *Statutory Instrument 1992 No.1699 (The Companies (Single member Private Limited Companies) Regulations 1992)*

http://www.hmso.gov.uk/si/si1992/Uksi_19921699_en_1.htm (5 Kasım 2003)

_____ "The Liability of Corporation Promoters to Account for Profits", *The American Law Register*, Volume 54, February, 1906

A Brief History of European Antiquarianism Until The 18th Century

Yrd Doç. Dr. Figen Furtuna ERDOĞDU*
Kafkas Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü

Abstract: *It has been the source of attraction as a sign of richness and power for people throughout history to own antiquities and exhibit them in convenient conditions. Today the yearning for such a collection, without losing its meaning as in the past and even with an increasing trend, still continues to keep its charm. Thus, this article not only focuses upon how this interest gained acceleration with the emergence of Enlightenment and Geographical discoveries during the period of the Middle Ages and Renaissance, but it also examines chronologically the history of collecting antiquities until the eighteenth century by giving examples.*

Key words: *treasure house, collectors, antiquities, collections, sculptures, museum, Renaissance*

Avrupada Antikacılığın 18.Yüzyıla Kadar Kısa Bir Tarihçesi

Öz: *Antik eserlere sahip olmak ve onları uygun şartlarda sergilemek, zenginlik ve güçlülüğün de bir göstergesi olarak, yüzyıllardır insanlar için oldukça cazip olmuştur. Günümüzde de koleksiyonculuk geçmişindeki anlamından fazla bir şey kaybetmeden, hatta daha da artarak, cazibesini korumaya devam etmektedir.*

Bu makalede klasik çağlardan başlayan bu ilginin Ortaçağ ve Rönesans döneminde aydınlanma çağıyla ve coğrafi keşiflerle beraber ivme kazanması irdelenerek, on sekizinci yüzyıla kadar olan dönem içerisinde antik eser koleksiyonculuğunun tarihi kronolojik olarak örneklerle değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: *Hazine binası, koleksiyoncular, antikalar, koleksiyonlar, heykeller, müze, Rönesans.*

* Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü. Kars

Since classical antiquity there has always been an interest in curiosities, both natural and artefactual. It has been known that collecting antiquities and other artefacts attracted enormous attention over the centuries and till now. There are many private collections, collectors and public museums in the world trying to enrich their collections. This subject is chosen with the idea in mind that it might have popularity today as in the ancient times. It is for this reason that the history of collecting antiquities and other artefacts since classical times may be still the concern of some people. In the following paragraphs the history of collecting classical antiquities will be dealt chronologically and briefly.

The dedications in the ancient Greek temples formed the first well-known collections, in which public treasures, votive offerings, statues, spoils of war, gifts and curiosities were kept. This tradition of collecting was followed by the Romans on a prodigious scale. The conquest of Greece and Asia Minor brought many works of art to Rome. For example Sulla had a huge collection from the plunder of Delos and Corinth. Cicero owned eighteen villas filled with works of art (Wittlin, 1949: 15). Sulla's example was followed by many of the Roman emperors, and antiquities were transported to Rome from all round the Empire.

During the Middle Ages in the princely courts of European interest in antiquities, past relics, and curiosities was aroused. Numbers of collections were gathered by princes and aristocrats in order to embellish their palaces. However, a fundamental change in impetus came with the Renaissance. From the fifteenth century onwards, the numbers of classical and curiosity collections also, with natural and artificial objects, increased in Italy and all round Europe. Increased building activity in Rome in the late fifteenth and sixteenth centuries resulted in much ground being opened up, revealing antiquities. This in turn stimulated interest in the ancient past. For example, Cardinal Domenico Grimani possessed a great number of sculptures and other antiquities recovered from the foundation of his palace in Rome, reported by a contemporary author in 1505 (Wittlin, 1949: 104). Throughout the sixteenth, seventeenth and especially the eighteenth centuries the collecting habit peaked, particularly in England, and during the eighteenth century many aristocratic collections were formed in England as a result of the 'Grand Tour'.

When we say 'antiquarianism' the first impression that comes to mind is the antiquities of Italy, especially Rome, then Greece, Turkey and the Levant. Prior to the sixteenth century, collections amounting to what we would now call museums were unknown. There were royal treasuries (the treasure chamber) in every country of Europe, containing regalia alongside vessels of precious metals, plate, and coins, some of which were gifts from foreign princes and dignitaries which, had they been publicly displayed, would have formed splendid exhibitions (Macgregor, 1983: 70). The idea of public exhibition was, however, as foreign to the curators of these treasure-houses as it was to those responsible for their enrichment (Macgregor, 1983: 70). But in later times the value of treasures shifted from the material to the symbolic: objects were associated with certain national events and outstanding personages of the past (Wittlin, 1949: 16).

As early as the late 8th century, Charlemagne (742-814), the ruler of the Franks in Northern Europe, sent agents to Italy in search of objects of art (Wittlin, 1949: 103-104).

There had also been medieval church collections in the Middle Ages. Greater public accessibility was afforded by other collections which grew up within certain medieval cathedrals and churches: for example, the monasteries of Saint Denis in France and San Marco at Venice were both renowned for their treasures (Macgregor, 1983: 70). Art treasures which since the Middle Ages had been accumulated in the churches of Venice were first sequestered by the Venetian Republic, then in 1657 sold to defray some of expenses of the war against the Turks (Wittlin, 1949: 102).

By the Middle Ages much of ancient Rome had fallen into ruin. In Rome, large-scale antiquarian collecting dates back at least to the 11th century, when Nicolas Crescentius had remains of ancient buildings in his house (Wittlin, 1949: 41). The oldest extensive collection known belonged to a wealthy citizen of Treviso, Oliviero Forza, who collected ancient medals, coins, marbles, and manuscripts in c. 1335. Today only a list survives in which the collector named things he wished to purchase; he also mentions other contemporary collections in Venice (Wittlin, 1949: 41).

Between the thirteenth and sixteenth centuries, the Franks and the Venetians ruled much of Greece. Ancient Greek works of art probably found their way west during that time. However, very little is known about such trade. Italian artists such as Nicola Pisano (1225-1284) and Donatello (1386-1466) might have drawn inspiration from imported antiquities, such as Greco-Italic objects excavated in Italy or Byzantine objects which were still strongly imbued with the Classical tradition (Archibald, 1991: 30). After the conquest of Constantinople in 1453, the Turks overran the Peloponnese and mainland Greece within a few years, and access to Greek antiquities remained limited until the 19th century (Archibald, 1991: 30). But the acquisition of ancient remains by travellers can be traced back to the fifteenth century, when the humanist, Ciriaco of Ancona, gathered inscriptions, statuary and coins on his journeys in Greece and the Near East (Wittlin, 1949: 104).

Jean de France, Duke of Berry (1340-1416), was one of the later medieval secular princes generally recognised as the forerunners of the great princely collectors of the Renaissance (Macgregor, 1983: 70). He possessed antique coins, sculpture, and vases obtained through agents who were sent especially for the purpose of acquiring them. While Jean de Berry's collection was accumulated with the intention that it should be observed and enjoyed, those admitted to see it must have been few (Macgregor, 1983: 70).

By the Renaissance, collecting developed as an activity for wealthy people. But patronage was more important than collecting in the early years of the fifteenth century. Later on, especially in the second half of that century, collecting was identified as a distinct activity (Hooper and Greenhill, 1992: 65). A variety of specimens, natural or artificial, and objects of art, as well as mechanical and religious idols were collected by people. By the end of the sixteenth century such collections and museums had become fairly commonplace in Europe (Hooper and Greenhill, 1992: 78). By the early part of that century the palaces of princes, wealthy merchants, and clerics in Rome, Venice and

Tuscany were filled with relics of ancient Rome - coins, medals, sculpture and inscriptions. In Florence one of the most famous merchant families were the Medici, who will be discussed briefly below. Furthermore some famous artists of the Renaissance, for example Ghiberti, Squarcione, Mantegna, Lombardi and others, assembled ancient statues in their studios and were inspired by them and by the idea of being their descendants. During the Renaissance, the word 'cabinet' came into use, for a container, generally a cupboard with drawers and shelves, used to hold a collection of small things. In Renaissance Italy, the export of works of art by foreign buyers was prohibited by a pontifical order of 1534, a ban which in practice had only limited effect (Wittlin, 1949: 41).

In Rome in the second half of the fifteenth century the collecting of antiquities was far less common than in Florence. Pietro Barbo (Pope Paul II, 1464-71) collected a large number of gems, coins and small bronzes. His successor, Sixtus IV (1471-84) showed no interest in them and allowed the antiquities to be dispersed, a large proportion being taken to Florence by Lorenzo de Medici. Sixtus IV's successor, Pius II Piccolomini, also showed an interest in Roman antiquities and collected interesting pieces. Pope Julius II (previously Cardinal Giuliano della Rovera) collected sculptures either derived from excavations or bought from existing collections. He also commissioned the architect, Bramante, to modify a villa in the Vatican Palace for the display of sculptures. The villa was known as the Belvedere. His successor, Leo X (1512-21), was more keen to increase his own collection rather than that of the Vatican. Pope Paul III (1534-49) and his nephew built up the first private collection of classical sculpture in Rome (Haskell and Penny, 1981: 8, 10, 11). Besides the Vatican, there were five other major collections belonging to noble Italian families, all of which had strong connections with the papal court: the Farnese, the Medici, the Borghese, the Ludovisi and the Barberini (Archibald, 1992: 36). The collection of Michele Mercati (1541-93) appears to be a secular collection in Rome. He was a physician and curator of the Vatican botanic garden. He formed a collection which embraced both natural rarities and antiquities, including mummies and flint implements (Macgregor, 1982: 72).

In Florence the most famous merchant family of the Renaissance were the Medici. In the fifteenth century, the Medici created a famous collection of books, icons, paintings and sculptures in Florence. It was started by the banker, Cosimo de Medici (1389-1464), and was carried on by his son Piero de Medici (1419-69) and in turn by his grandson, Lorenzo the Magnificent (1448-92) (Tait, 1989: 2). By the end of the century, the Medici collection was the finest in Italy, and included coins, gems, glass and sarcophagi as well as statuary (Archibald, 1991: 32). Lorenzo appears to have used the collection of ancient marbles in his gardens mainly as a training ground for young artists; visitors were permitted to view the collections in the ducal palace as early as the sixteenth century (Wittlin, 1949: 110). Cosimo de Medici also used the word 'museum' for his private collection of codices and curiosities. In the 16th century Cosimo de Medici (1519-1574), another Medici family member, obtained South American objects, and under his sons, Francesco and Ferdinand, the collection was also augmented by material from Africa, India, China and Japan. Natural history specimens and antiquities were added. When the Treasure-House or *ceimeliarcha* was visited by the diarist John Evelyn in 1644, its

character was predominantly that of an art-historical collection. Evelyn wrote that "...hundreds of admirable Antiquities, Statues of Marble & Mettal, Vasas of porphyry... Pictures... of the famous persons & Illustrious men, whither excelling in Arts or Armes to the number of 300..." were to be found in the collection (Macgregor, 1983: 72). The Medici Palace in Florence has been called the first museum of Europe. It was the first house in Florence to be built on what are now seen as Renaissance principles; it must have been unique at that time in its size and height, in its use of decorative motifs on the exterior walls and spaces, in the richly decorated interior spaces, and in the extensive accumulation of material goods (Hooper and Greenhill, 1992: 26). The Medici collection was also important for its arrangement of objects of art and specimens according to their artistic qualities. In the Palazzo Pitti in Florence statues were placed in the 'Galleria' which was especially built for the purpose by Vasari (1511-1574) (Wittlin, 1949: 88).

In France, François I developed an intense interest in classical statuary shortly before the 1540s. The initial stimulus probably came from the Italians. Around 1518-19 the King owned no marble sculpture, ancient or modern. François' court artist, Primaticcio, convinced the King to send him to Italy in order to draw antiquities and to give advice on possible purchases. He carried out both of these tasks along with taking moulds from the most famous antique statues in the city and sending them to France. Taking plaster casts from original pieces was an expensive operation in the middle of the sixteenth century, but it was an essential step in spreading a wider appreciation of the most esteemed antique sculptures. Primaticcio along with the casts of famous sculptures managed to obtain about 125 marbles for the king (Haskell and Penny, 1981: 2-4). Two of the later rulers of France, Louis XIV and then Napoleon, were to try and emulate François' example and to transfer the prestige of Rome to France by transferring the former's ancient monuments (Haskell and Penny, 1981: 5).

The sixteenth and seventeenth century saw greater interest in encyclopedic learning, and the creation of collections of 'Naturalia' and 'Artificialia' which contained an almost unlimited variety of specimens of nature, objects of art, mechanical inventions and religious idols (Wittlin, 1949: 3). Collections were opened up in many parts of Europe gathering together many varieties of natural life, rarities and antiquities from all around the world. In Austria under the Hapsburg dynasty, the imperial family founded several collections. The Hapsburgs were as important to the development of collecting in Austria as the Medici were in Italy. In Germany, in Munich, Duke Albrecht V of Bavaria (1528-79) centred on antiquities, including bronzes and busts; in Prague Rudolph II (1552-1612) established at the Hradschin Palace one of the most impressive artistic centres of his time; and in Heidelberg the elector Karl Ludwig (1632-80) developed a cabinet with coins and other antiquities from Italy. Although these collections contained mainly rarities and natural objects, they also accommodated antiquities. Many other collections of this type were formed in Holland, Denmark, France and England (Macgregor, 1983: 70-97). Voyages of acquisition were made to the Americas and to the Far East, and to China and Japan and to Africa. The methods of acquisition were mainly personal contact with ambassadors and overseas merchants, sometimes via missionary priests as well as by gifts and exchanges between collectors, by written appeals and the foreign travel of

individuals. Furthermore, shops sprang up in the course of the seventeenth century to cater for this developing market. Evelyn (1645) records that purchases were made by collectors in Pozzuoli and in the Piazza Navona in Rome, the latter crowded with merchants selling antiquities, medals and other curiosities (Macgregor, 1983: 90).

In the sixteenth and seventeenth centuries many collections were also founded by scientists satisfying curiosity and scientific investigation. But none of these early continental collections have survived intact; most were dispersed completely, although fragments of a few were incorporated into later collections (Wittlin, 1949: 65). The traveller-collector was a well-known figure in the sixteenth and seventeenth centuries. Students of medicine and natural history in particular collected a variety of archaeological and ethnographical material, as well as specimens of botanical interest and of minerals. Travellers and explorers bought back many items, including specimens from Africa, South America, China, Japan and the Pacific Islands. Likewise botanists and zoologists shipped their finds back to their home countries (Hudson, 1975: 53). Later on many such collections were sold to other students or persons of a high social rank. In England the origins of the main museums lie with the collections of scientists and travellers, in other words, with private collections. However, the situation is different in Continental Europe; the majority of the great museums represent the transformation of the former collections of kings and princes. Especially during the second half of the 19th century, wealthy men started to bequeath their collections, usually to their local town, and with the instructions that these collections should be used for 'educational' and 'scientific' purposes (Hudson, 1975: 55).

The most important French collector of the early seventeenth century was Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580-1637). He was a councillor in the Parliament of Aix-en-Provence and one of the great scholar-collectors of natural history, astronomy, antiquities, numismatics and linguistics. He enjoyed presenting his antiquities, specimens of nature and books to other students and collectors. One of his agents, a man named Samson, was sent out to search for antiquities and curiosities in Turkey. He unearthed many Greek marbles, these were eventually bought for the Earl of Arundel, and became part of the 'Arundel Marbles' noted below (Macgregor, 1983: 82). Another remarkable French collection was made by M. le Comte de Caylus, the eighteenth century scholar and traveller, who collected many specimens of classical archaeology during excavations in Asia Minor (Greenfield, 1989: 249).

As mentioned above, in a time when there were limited facilities for travel, ambassadors abroad often acted as agents in acquiring specimens. For example, the Earl of Arundel, Charles I's emissary to the continent in 1636, sent paintings home from Vienna, the Netherlands and other places (Wittlin, 1949: 96). The earliest European public or 'national' collection of antiquities all date from the early seventeenth century. This was the time when royal emissaries were employed by the English and French courts (Bahn, 1996: 34). Sir Thomas Roe, British ambassador at Istanbul from 1621 to 1628, acted as agent for two great English collectors, the Duke of Buckingham and Thomas Howard (1585-1646), the second Earl of Arundel. In England, collecting classical sculpture starts with Thomas Howard. He was one of the earliest collectors and the first person to bring

inscribed Greek marbles from Italy to England. When he was in Rome who acquired permission from the papal authorities to conduct excavations and discovered a buried room containing Roman portrait sculptures (Bahn, 1996: 34). But his collection also increased with purchases, gifts from other collectors and copies of ancient works of art. To house his growing collection, Howard added a long sculpture gallery to Arundel House in London (Bahn, 1996: 34). Furthermore, as mentioned, he commissioned Sir Thomas Roe, who was then the ambassador to the Sublime Porte (the Ottoman Court at Istanbul), to collect sculpture on his behalf. Later on he also sent his Chaplain, William Petty, to Istanbul. Petty visited Izmir where he bought a substitute collection that was originally intended for the connoisseur, Nicolas-Claude Fabri de Peiresc. Arundel's 'Marbles' consisted of 250 inscriptions, 37 statues, 28 busts and miscellaneous items such as sarcophagi and altars. Among these were parts of the Hellenistic Gigantomachy relief from the Great Altar at Pergamon (Bahn, 1996: 34). While Thomas Howard is remembered for his outstanding collections of statuary, engraved gems, paintings and manuscripts, he showed no recorded interest in rarities (Macgregor, 1983: 84).

England was famous in the seventeenth century for another important collection, the 'Musaeum Tradescantianum'. The word 'musaeum' first entered the English language in 1656 with the collection of 'John Tradescant's Musaeum Tradescantianum' which later became the Ashmolean Museum in Oxford. Tradescant was a diplomat and naturalist who opened the first public museum in England (Hudson, 1987: 21). The Tradescants, John Tradescant the Elder (d. 1638) and his son John the Younger (1608-1662) built up a collection during their travels in Europe, Russia, Turkey and Egypt and collected specimens of the rare and curious. It was also the first modern museum specifically designed to display its collections organized for teaching purposes (Hudson, 1987: 21). Although the collection was not the earliest one in London it was for a time the best known (Macgregor, 1983: 84).

It has been shown above that collecting antiquities and other artefacts were alluring habit that interested many levels of people since ancient times. Sometimes the objects were of curious or archaeological nature. During the Middle Ages and especially with the emergence enlightenment and geographical discoveries collecting was continued to gain more popularity than before. Renaissance was the time for learning. Many grounds were opened for antiquities. People started to show interest in the ancient past. Numerous collections were opened up throughout Europe and England. A strong interest in collecting had developed into the eighteenth century. European antiquarianism peaked in the eighteenth and nineteenth century when the trade in antiquities became a common feature throughout Europe and numerous private collections were established.

BIBLIOGRAPHY

- Archibald, Z. *Ancient Greeks*. London: Quarto, 1991.
- Bahn, P. G. (ed). *The Cambridge Illustrated History of Arhaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Greenfield, J. *The Return of Cultural Treasures*. London: Cambridge University Press, 1989.
- Haskel F., and Penny N. *Taste and the Antique. The Lure of Classical Sculpture 1500-1900*. London: Yale University Press, 1981.
- Hooper-Greenhill, E. *Museum and Shapping of Knowledge*. London: Routledge, 1992.
- Hudson, K. *Museum of Influence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Macgregor, A. Collectors and collections of rarities in the sixteenth and seventeenth centuries. In Macgregor, A.(ed.), *Tradescant's Rarities*. Oxford: Clarendon Press, 1983. 70-97.
- Tait, S. *The Places of Discovery*. London: Quiller Press, 1989.
- Wittlin, A. S. *The Museum. Its History and Its Task in Education*. London: Routledge and Kegan Paul, 1949.
- *Kafkas Universitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. Kars 36100

Thorstein B. Veblen'in İktisat Düşüncesinde Metafizik Değer Yargılarının İzleri

Dr. Ertuğrul KIZILKAYA*
İstanbul Üniversitesi
Siyasal Bilgiler
Fakültesi

Öz: Thorstein Veblen yerleşik iktisadın kabul ettiği homo economicus tipolojisini reddetmiştir. Bunun yerine, düşünce alışkanlıkları çerçevesinde davranışlar sergileyen bireyin varlığından bahsetmektedir. Bu insan tipolojisi, topluma zararlı davranışlarda bulunmaktadır. Bu bağlamda, Veblen'in düşüncesinde metafizik inançların önemli yer tuttuğu söylenebilir. Ancak, reelde yaşanan sorunların çözümünde bir kilitlenme yaşanması halinde metafizik fikirler yararlı olacaktır. Yine de metafizik fikirlerin kullanımında rasyo-nellikten uzaklaşılması gerekmektedir.

Anahtar sözcükler: Thorstein Veblen, Metafizik, Yerleşik İktisat, Homo economicus.

THE TRAITS OF METAPHYSICAL VALUE JUDGMENTS IN THORSTEIN B. VEBLEN'S ECONOMIC THOUGHT

Abstract: Thorstein Veblen rejected the mainstream economics' homo economicus typology. Instead of this, he speaks of the existence of an individual acting in the context of the habits of thought. This human typology has some harmful behaviors to the society. In this context, it could be said that metaphysical beliefs takes part in Veblen's thought. But, when there is a lack of resolution in the settlement of the problems that are experienced in real world, metaphysical ideas will be useful. However, rationalism should be the main element in using metaphysical ideas.

Key words: Thorstein Veblen, Metaphysics, Mainstream Economics, Homo economicus.

* Yazışma adresi: Ayyıldız cad. No: 3/2 Heybeliada, İstanbul.
Elektronik Posta: kkaya49@istanbul.edu.tr

1. GİRİŞ: THORSTEIN B. VEBLEN VE YERLEŞİK İKTİSAT GELENEĞİNİN ELEŞTİRİSİ

Eski Kurumcu İktisat akımının öncüsü olarak kabul edilen Thorstein B. Veblen, eserlerinde yerleşik iktisat geleneğini doğrudan hedef almış ve şiddetli bir biçimde eleştirmiştir (Veblen 1989a: 56-81; Veblen 1989b: 82-179). Veblen'in yönelttiği eleştirilerden ilk nasibini alan Fizyokrasi Okulu'dur. Bu düşüncenin esas itibarıyla iki noktada eleştirilebileceğini öne süren Veblen, öncelikle Fizyokrasi'nin yegâne verimli üretim alanı olarak tarımı kabul etmesini yadırgadığını ve bu çerçevede değerini *a priori* olarak belirlediğini vurgulamaktadır. İkincisi, Fizyokrasi düşüncesinin arka plânında, Veblen'in metafizik animizm olarak adlandırdığı bir inanç yatmaktadır. Bu normatif tavır ile fizyokratlar iktisadî olayları bireyin maddî refahını yükseltecek teleolojik gerçekleştirmeler olarak görmektedirler (Davis 1980: 103-104).

Veblen, iktisadın babası A. Smith'in görüşlerinde de örtük bir animizm bulmaktadır (Rosenberg 1956: 37). Özellikle "görünmez el" metaforu, mutlak bir yaratıcı gücün insan yararına bir nedensellik zinciri yaratmasını sembolize etmektedir. Üstelik söz konusu iktisadî yaklaşım, yine metafizik karakter taşıyan "normal denge" inancını da içinde barındırmaktadır. Bu kurgunun içine *laissez faire* yaklaşımının katılmasıyla birlikte, Veblen'in yerleşik iktisadî topyekûn reddetmesine yol açan metafizik animizm tamamlanmaktadır.

Yerleşik iktisat geleneğinin, zaman içinde animistik yapısını terk ederek, hedonistik bir karakter edinmesi J. Bentham'ın faydacı felsefesinin ortaya çıkışı ile gerçekleşmiştir. T. Hobbes'tan itibaren kabul gören bireylerin kendi çıkarlarını gözettikleri ilkesi, Benthamcı felsefeden türetilen fayda maksimizasyonu kavramı ile birleştiğinde, marjinalist iktisatçılar tarafından rasyonel seçim mantığı inşa edilmiştir. Ortaya çıkan hedonist birey ve toplumun bireylerin cebirsel toplamı olduğu biçimindeki metafizik inanç ise, Veblen tarafından, insan davranışlarının toplumsal süreçten soyutlanması olarak değerlendirilmektedir (Kilpinen 1999: 35)¹. Bu çerçevede Veblen, yerleşik iktisadın kavramsallaştırdığı *homo economicus* yerine, *bir homo institutionalis*, daha doğru bir ifade ile "düşünce alışkanlıkları" ile davranan insanın tanımlanması gerektiğini ve bu suretle iktisadın daha doyurucu hale geleceğini iddia etmektedir. Böylece yerleşik iktisadın içine düştüğü, bireyi hayatın bütünlüğünden, özellikle de düşünce alışkanlıklarından soyutlayarak rasyonel insan tipolojisine ulaştığı yönündeki yanlış inançtan kurtulunabilecektir.

Bu noktada, Veblen'in yerleşik iktisat geleneğini radikal bir biçimde eleştiren K. Marx'ın görüşlerine de katılmadığı vurgulanmalıdır (Veblen 1989c: 387-408; Veblen 1989d: 409-456). Veblen, emek değer yaklaşımını metafizik niteliği haiz bir tür "doğal hak" teorisi olarak görmektedir. Ancak, onun düşüncesinde emek bireysel mülkiyet çerçevesinde ele alınmamıştır. Dolayısıyla, Veblen için Marx'ın artık değer veya emeğin sömürülmesi kavramları anlamlı değildir. Bunun yerine Veblen, bireyin "çalışma içgüdü-

¹ Veblen bireyciliği toplumsal gelişmenin bir aşaması olarak görmektedir. Ancak, toplumu sadece bireylerin toplamı olarak anlama tavrını da kıyasıya eleştirmektedir. Dolayısıyla Veblen eski hiyerarşik düzenlere dönüşü kesinlikle önermemekte, tam tersine "eşitlikçi" bir üretim toplumuna ulaşmayı arzulamaktadır [Tilman 2002a: 1106-1107].

sü” çerçevesindeki toplum yararına yönelik davranışlarının önünde beliren engelleri ele almayı yeğlemiştir (Veblen 1964: 33-34). Toplumsal anlamdaki refahı maddî üretimin artması biçiminde tanımlayan Veblen açısından, ne zaman çalışma içgüdüsü bastırılırsa, o zaman barbar bir dönem yaşanmaktadır. Bu çerçevede çıkış yolu, çalışma içgüdüsüne hayat alanı bırakmak, teknolojinin ve onun ustalarının toplumdaki yerlerini yükseltmek biçiminde tanımlanmaktadır.

2. VEBLLEN'İN DÜŞÜNCESİNDE TOPLUMSAL YARAR İNANCI

Veblen eserlerinde üretim sürecinde örtük bir değer bulunduğunu ifade etmektedir. Söz konusu değer yerleşik iktisadın fiyat ya da verimlilik kavramları ile ölçülemez. Esas itibarıyla emeğe dayanan bu değer, Veblen tarafından, toplumsal yarar bağlamında ele alınmıştır. Bu görüşü ile Veblen, emek değer teorisinin metafizik inançlarından bağımsız bir biçimde, ancak kendine özgü metafizik inançlar çerçevesinde emek ile ilgili yaklaşımını sergilemektedir (Goldstene 1993: 511-512; Tilman 1972: 307-317). Veblen'in vahşi toplumda çalışma içgüdüsünü ele alışı, toplumsal yarar ile emeği nasıl bağdaştırdığı konusunda örnek olarak verilebilir. Söz konusu toplumsal ortamda çalışma içgüdüsü, insanlar arasında statüleri belirleyen bir “kısıtlayıcı karşılaştırma” unsuru olarak ele alınmaktadır. Toplumsal konumlarını yükseltmek isteyen bireyler daha fazla çalışmaya ve üretmeye yönelmektedirler. Ancak, üretim sürecinde var olan iş bölümü nedeniyle bireyler arasında bir çatışmadan ziyade iş birliği yaygın olarak görülmektedir. Dolayısıyla, toplumsal evrimin bu aşamasında söz konusu dayanışmanın mevcudiyeti toplum yararının ön plâna çıkmasına neden olmaktadır.

Ancak, Veblen'e göre tarihsel perspektifte olaylar her zaman bu şekilde bir seyir izlememiştir. Modern zamanların ifadesi niteliğindeki makine çağına, geçerli olan kısıtlayıcı karşılaştırma unsuru çalışma içgüdüsü değil, “göstermelik tüketim”dir. Test edilemeyen ve sayısallaştırılmayan bir nitelik arz eden göstermelik tüketim kavramı, “müreffeh sınıf”ın topluma zararlı davranışlarını sembolize etmektedir.

3. ENDÜSTRİ İŞ ALEMİ AYRIMI

Veblen'e göre, çalışma içgüdüsünün egemen olduğu “elişçiliği çağı”nın sona ermesi ile birlikte, zaman içinde, teknolojik gelişme makine çağına geçilmesini sağlamıştır. Her ne kadar bu dönem elişçiliği döneminin doğrudan ürünü olmasa da, elişçiliği çağının olgunluk döneminde tarih sahnesine çıkan fiyat kavramı, muhasebe uygulaması ve doğal haklar felsefesi bu süreçte etkin birer rol oynamışlardır. Veblen açısından bu dönüşümün öne mi toplum yararının geri plâna itilmesi bağlamındadır. “Endüstri-İş Alemi” ayrımı olarak formüle edilen bu ikilem, üretim ile para kazanmak arasındaki ilişkinin zayıflaması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Çevresi üzerinde olumlu bir etki bırakmak isteyen insan için, para kazanmak veya onun satın alabildikleri, çok hızlı ve etkili bir biçimde, bir statü ve üstünlük duygusu sağlayabilmektedir (Schneider 1948: 189).

Veblen bu süreci, “Elişçiliği döneminin disiplini ile şekillenen mülkiyetin kurumsallığı, çalışan insana ürettiği malın mülkiyetini vermektedir. Bu terimlerin tersine çevrilmesi ile birlikte, söz konusu metafizik ilke, sonraki rekabetçi girişimci tarafından zenginliği üretmekte kullanılan mülke sahip olmaya dönüştürülmüştür.” cümleleri ile özetlemektedir (Veblen 1958: 349). Bu dönemde “endüstrinin kaptanları”, isimlerinin çağrıştırdığının aksine, iş aleminin liderleri konumundadırlar ve özellikle finansal yapıların gelişmesi ile güçlenmişlerdir. Yine bu dönemde, mülkiyet hakları çalışanlara özgürlük alanı bırakmamakta, sendikalaşma ve sosyalist tepkiler doğal haklar felsefesinin uzantısı olduğundan toplum yararına bir özgürlük ortamı oluşmamaktadır (Saram 1992: 244-245).

4. CHREMATISTİKE OIKONOMİKE KARŞITLIĞI

Veblen, modern ekonomik yapının iş alemi olarak tanımlanmasından sonra, bu yapıda fiyat kavramının oynadığı role dikkat çekmektedir. Fiyat ya da bir diğer ifade ile parasal ölçüler, malların, kültürel unsurların ve hatta bireylerin değerlendirilmesinde dahi kullanılmaktadır. Dolayısıyla, para toplum açısından belirleyici bir rol üstlenmiştir (Schneider 1948: 62-63). Bu nedenle para bir kurum niteliğini taşımaktadır ve Veblen, paranın insan davranışlarını etkilemesi üzerinde önemle durmaktadır. Daha önce vurguladığımız gibi, üretim sürecinin parasal olarak ifade edilmesinde, Veblen’e göre, para kazanmak öncelikli hedefdir ve toplum yararı ikinci plâna itilmiştir (Dillard 1987: 1623-1647; Mouhammed 1999a: 594-609; Mouhammed 1999b: 169-186). Üstelik para hem üretim sürecine katılanların davranışlarını yönetmekte hem de toplumun çıkarlarına aykırı bir biçimde üretim sürecinin kontrolüne olanak tanımaktadır (Foster ve Ranson 1987: 221-228). Burada Veblen’in kapitalizme yöneltilen tekelleşme ve verimsizlik eleştirilerine bir oranda katıldığını, ancak tavrının kesinlikle metafizik olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Veblen’in eserlerinde yer alan ve paranın toplum üzerindeki rolü hakkındaki fikirler, onun Aristo’dan beri bilinen bir ayrımı önemseydiğini göstermektedir. Aslında bu pek de şaşırtıcı değildir, çünkü K. Marx, M. Weber ve K. Polanyi gibi önemli isimler de eserlerinde bu ayrımı konu edinmişlerdir². Bahsettiğimiz ayrım, Aristo tarafından, *Politika* başlıklı kitabında bahsedilen *oikonomike* ile *chrematistike* ayrımıdır. Buna göre, *oikonomike*, kültürel vb. ihtiyaçlarla biçimlendirilen sınırlara tabi olan bir para kazanma olayıdır. Bunun günümüz yerleşik iktisadının kökeni olduğuna şüphe yoktur. Birey ihtiyaçlarının tatmini amacıyla iktisadî faaliyetlere girişmektedir. *Chrematistike* ise, kültürel veya geleneksel ihtiyaçların sınırlamalarına tabi olmadan para elde etme faali-

² Bu yazarların önemli eserlerinde [Bkz., Aristotle, *Politics*, I; Karl Marx, *Capital*, I; Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, II; Karl Polanyi, *The Great Transformation*] *chrematistike* kavramı yer almaktadır Aristo, *Politika*’da, I. Kitap, 8. ilâ 11. bölümlerde, hem iktisadî hem de servet edinmeyi ele almaktadır. Aristo, eserinde mülkiyet ve para kavramlarının bu davranışın ortaya çıkışında oynadığı rolü de tartışmıştır. M. Weber ise yukarıda adı geçen eserinde, *Bedarfsdeckungsprinzip* [göreceli olarak sınırlı ihtiyaçların tatmini] ilkesinden, *Erwerbsprinzip* [sınırsız sahip olma ilkesi] ilkesine doğru gerçekleşen bir değişimi ele almıştır. Weber bu yeni ahlakî ilkenin modern dünyanın ruhunda kendine yer bulduğunu, dünyevileşmenin de geleneksel değerlerin etkisinin kaybolmasında etkili olduğunu ve bir kere yaşam alanı bulduğunda, diğer normları da, Darwinci anlamda, uyumlanmaya veya yok olmaya zorladığını söylemektedir [Gagnon: 2001].

yetinin gerçekleştirildiği bir iktisadî sistemdir. Bir defa, para herhangi bir ihtiyaca bağlı olmadan kazanılmaya başlanırsa, onu kazanmanın bir sınırı yoktur, hatta sadece daha fazlasını kazanmak için elde etmek dahi mümkündür.

Dolayısıyla Veblen'in, modern kapitalizmde aktivitelerin *chrematistike* bağlamında gerçekleştiğine inandığına hükmedebiliriz. Zira makine çağında zenginlik arayışı daha iyi yaşam amacından farklılaşmıştır. Veblen bu olguyu; "Biriktirme isteği, fiziksel konfor isteği olduğunda, endüstriyel verimlilikteki ilerleme ile bir noktada nihai iktisadî istekler karşılanabilir; ama zararlı karşılaştırma temelindeki mücadele bir saygınlık yarışı olduğunda, belirleyici bir açıklama yapmak imkan dahilinde değildir" cümlesi ile vurgulamaktadır (Veblen 1934: 32).

Tarihsel olarak, para kazanmanın önündeki sınırlamaların kalkması sadece Batı kültüründe ortaya çıkmamıştır. Ancak, Weber'in ortaya koyduğu protestan değişim gerçekleşene kadar, Batı'da da paraya karşı tutum doğal olarak farklıydı. Bu dönemde var olan gelenekçilik, para kazanmayı *oikonomike* terimi çerçevesinde mümkün kılıyordu. Ancak zaman içinde, üç farklı aşamada kapitalizm öncesi gelenekçilikten kopuş gerçekleşti. Bunlardan birincisi, geleneklere bağlı maddi bir ekonomi, ikincisi para kazanmanın kültürel değerle sınırlandırıldığı gelenekçi olmayan bir ekonomi ve son olarak paranın üzerinde herhangi bir gücün olmadığı gelenekçi olmayan ekonomidir. Açık ki, Veblen eserlerinde söz konusu üçüncü tip bir ekonomiyi konu edinmekte ve eleştirmektedir. Veblen'e göre müreffeh sınıf tarihte birçok toplumda görülmektedir ve temel özelliği parasal kurumların oluşmadığı dönemde üretici faaliyetlerden uzak olmasıdır. Ancak, para bir kurum olarak tarih sahnesine çıktığından bu yana, müreffeh sınıfın geleneksel işaretlerinin yerine yenileri konmuştur (Schneider 1948: 186-188). Para göstermelik biçimde sınıfı temsil eden simgeleri ortaya çıkartmıştır. Parasal göstergeler tüm değer yargılarını, estetik normları vb. biçimlendirmiş, son kertede tüm kriterler parasallaşmıştır. Örnek vermek gerekirse, Veblen malların parasal değerlerinin, onların estetiğini nasıl bozduğunu ve parasal güzellik nasıl yaratıldığını incelemiştir (Thomson 1999: 3-16).

5. EDWARD BELLAMY'NİN ÜTOPYASI VE VEBLLEN

Veblen'in iktisat düşüncesinde metafizik değer yargılarını ele alırken, kapitalizm eleştirisinin yanı sıra, özellikle geleceğe yönelik bir ütopyik vizyonun varlığından da bahsedilebilir. Bu bağlamda, E. Bellamy ile Veblen arasında düşünce bazında paralellik olduğu vurgulanmalıdır. Özellikle Veblen'in kapitalizm eleştirisi Bellamy'nin görüşlerinden etkilenmiştir veya en azından ciddi biçimde benzeşmektedir. Üstelik Veblen'in müreffeh sınıf eleştirisi bağlamında getirdiği kimi çözümlerde de ütopyik nitelikler bulunabilir. Bir ütopyanın sübjektif bilgiler içerme düzeyi yüksek olabileceğinden hem Veblen, hem de Bellamy'nin fikirleri normatif fikirlerin açlığını çekenler için önem kazanmaktadır.

Veblen ile Bellamy arasındaki entelektüel bağlantının elimizdeki en önemli kanıtını J. Dorfman vermektedir (Dorfman 1972: 68). Üstelik Veblen üzerine esaslı bir biyografi kaleme alan Dorfman, onun Bellamy'nin romanını okuduktan sonra felsefeden uzaklaştığını ve sadece iktisadî problemlerle ilgilendiğini, dolayısıyla temel fikirlerini değiştirmedeği yorumunu yapmaktadır (Dorfman 1972: 68-72). Bellamy *Looking Backward ve Equality* romanlarında, daha iyi bir iktisadî ve toplumsal düzenin nasıl oluşturulabileceğini kurgulamak suretiyle bir ütopya yaratmaya çalışmıştır. Veblen'in üzerinde sık sık durduğu üretim kavramı, esas itibarıyla toplum yararını öne çıkartmaya çalışmaktadır. Bu açıdan Veblen ile Bellamy'nin fikirleri benzeşmektedir.

Veblen'in parasal yaşam biçimini eleştirmesine benzer bir biçimde Bellamy de ütopyik sisteminde paraya yer vermemiştir. Dolayısıyla para, alım-satım, özel mülkiyet, yasalar ve hatta hukukçulara da ihtiyaç kalmayacaktır (Holbrook 1997: 145-151). Bellamy ütopyasında, 20. yüzyıl Amerika'sının, 19. yüzyıl Amerika'sının bireyciliğinden kurtulmuş olacağını söylemektedir. Dolayısıyla, mevcut düzenin bireysel çıkar ve bencillik öğelerini eleştirirken, diğer yandan da insanın içgüdülerinin "gerçek bir bireysel çıkarı, rasyonel bir bireyci olmama" durumu ile sağlayacağını iddia etmektedir. Bellamy için bu değişim barbar bir toplumdan medenî bir topluma geçiş anlamına gelmektedir (Edgell ve Tilman 1989: 1011). Bu toplumda ortak çıkarları gözeten bir kurum barışçı bir düzeni yaratacaktır. Mevcut sistemin yıkıcı alışkanlıklarının, herkesin çıkarına olan bir yardımlaşmaya dönüşeceğini iddia etmektedir.

Bellamy'nin fikirlerinin bir çoğunu, parasal yaşam biçiminin zararları, barbar toplum yapısı, tüketim ve israfın etkileri, yepyeni bir düzen ihtiyacı, teknik bilginin ve bu bağlamda mühendislerin önemsenmesini Veblen'de de bulmak mümkündür. Bellamy ve Veblen'in ortak noktalarından bir diğeri de Hıristiyanlık ile ilgili olarak taşıdıkları olumsuz bakış açılarıdır. Dinin, toplumun üst sınıfları tarafından, kendi amaçları için kullanıldığı fikri hem Veblen'de, hem de Bellamy'de bulunabilir. Dindar biri sayılamayacak olan Veblen'e göre din, önerdiği toplum yararına yönelik ahlakî ilkelere hizmet edebilmesi dışında zararlıdır ve olmaya da devam edecektir (Tilman 1985: 880-881).

6. HOMO ECONOMICUS YERİNE HOMO DUPLEX

Veblen'in bir başka metafizik tavrına bireyin rasyonelliği konusunda rastlamaktayız. Yerleşik iktisadın ele aldığı *homo economicus* kavramını kıyasıya eleştirse de, Veblen'in düşüncesinde de bir rasyonel birey fikri vardır. Ancak, burada test edilebilir bir yaklaşımdan ziyade metafizik bir inanç ile Veblen, makine sürecinin insanda rasyonellik yaratacağını düşünmektedir. Makine çağında oluşan alışkanlıklar, insanda bir tür entelektüel gelişim oluşturabilecektir. Bu süreç çalışanın maddî olgular ve neden-sonuç ilişkileri bağlamında düşünme alışkanlığı kazanması ile somutlaşmaktadır. İşte metafizik boyut bu

noktada karşımıza çıkmaktadır. Çalışanın rasyonelleşmesi onu akan-zaman içinde (gelecekte) giderek bir müreffeh sınıf veya iş alemi karşıtı haline getirecektir.³

Ancak, Veblen'in farklı bir *homo economicus* ya da rasyonel birey fikri oluşturmaya çalıştığını iddia edemeyiz. Daha önce vurguladığımız, *homo institutionalis* tipolojisi tek bir evrensel insan davranışı kalıbı yaratılamayacağını vurgulamaktadır. Ancak, bunu somutlaştırmak gerekirse, Veblen daha ziyade bir *homo duplex*'in varlığından bahsetmektedir (Tilman 2002b: 107-129). Buna göre, makine çağında yaşayan insan, hem eliştiriliği döneminin olumlu özelliklerine hem de barbar dönemin yıkıcılığına sahiptir. Bu noktada yöntem itibarıyla, Veblen'in kendi entelektüel gelişiminde önemli bir rol oynamış olan Kant'ın düalistik bölünmelerinden etkilendiği vurgulanmalıdır. Ancak Veblen, Kant'ın rasyonel sorumluluklar tarafından düzenlenen toplum görüşünden ziyade, Schopenhauer'in, insanların birbirleriyle sevgi bağına dayanan ilişkiler kurduğu bir toplumsal yapının olabilirliliği, düşüncesinden etkilendiğini vurgulamamız gerekmektedir. Dolayısıyla insan, iyi ve kötü ya da başka bir ifade ile yıkıcı ve yaratıcı özellikleri arasında karar vermek zorundadır (Mestrovic 1993: 247). Bilindiği gibi, Schopenhauer, Durkheim, Freud ve benzerleri gibi düşünce tarihinin bir çok önemli ismi, "iyi" ile "kötü" arasındaki mücadelede, nihayetinde "iyi"nin kazanacağına yönelik inançlar taşımaktadırlar. Veblen de toplum yararını ön plâna çıkaracak olumlu insanî özelliklerin bu mücadeleden galip çıkacağına dair metafizik bir inanca sahiptir.

Bu noktada, Veblen ile yerleşik iktisat düşüncesi arasındaki temel farklılıklardan birini çözümleme noktasına ulaşmaktayız. Yerleşik iktisat geleneği, bireylerin toplamı niteliğindeki toplumun kendiliğinden oluşan düzenini ve kontrol mekanizmalarını sorgulamaktadır. Aydınlanma felsefesi çerçevesinde, tarihin akışında ortaya çıkan bilimsel gelişmeler, teknolojik uygulamalar ve sanatsal ürünler doğal sonuçlar olarak kabul edilmektedirler. K. Polanyi'nin ifadesiyle, liberal felsefe "kendiliğindenliğe olan duygusal inancın aleviyle, ekonomik ilerlemenin sonuçlarını, ne olurlarsa olsunlar, oldukları gibi kabul etmeye hazır bir mistik tavır" içindedir (Polanyi 2000:73). Üstelik söz konusu düşünce çizgisinde, insanın yıkıcı özelliklerinin ilerleme (modernite) kavramı çerçevesinde terbiye edileceği, eğitimli insanın daha iyi bir toplumu kurabileceği öngörülmektedir. İnsanın içgüdülerinden bazılarının zaman içinde etkinliklerini kaybedeceğine duyulan bu inanç Veblen tarafından paylaşılmamaktadır. Veblen, daha ziyade Freud'un "Ego" ile "İd" ya da Eflâtun'un "Beden" ile "Ruh" arasında yaşanan mücadele fikrine yakın görünmektedir (Mestrovic 1993: 141)⁴. Ona göre, Aydınlanma süreci çerçevesinde ortaya konulan tüm ilerlemelere rağmen, insan prestij ve statü peşinde koşmakta, bir başka ifade ile

³ R. Tilman'a göre, Veblen sadece bir ahlakî rönesans yaşanacağını ve toplum yararının bu zemin üzerinde öneminin artacağını düşünmemektedir. Ona göre Veblen, özellikle makine sürecinin yarattığı rasyonelleşme ve teknisyenlerin üretim bağlamında üstlenebilecekleri rol ile, bir toplumsal yeniden yapılanma yaratılabileceğini düşünmektedir [Tilman 1992: 183, 188, 196, 209, 229]. Veblen'in teknokrazi ile kültürel bir özgürleşme yaşanacağına dair görüşü ile J. Habermas'ın meşruiyet krizine ilişkin geliştirdiği tez arasında bir benzerlik bulunmaktadır [Walton 1979: 432-438].

⁴ Pareto, Freud ve diğer bazı düşünürler gibi Veblen de, biyolojik olmaktan ziyade, efsanevî niteliği haiz içgüdülere atıf yapmaktadır [Mestrovic 1993: 141].

“Beden”in arzularının esiri olmaktadır. İşte Veblen’in rasyonellik ile ilgili tavrı bu noktada farklılaşmaktadır. Veblen açısından esas rasyonel ya da iyi tavır “Ruh”un isteklerine, insanın olumlu içgüdülerine uygun zemin yaratmaktır. Burada sözü edilen karşıtlık, Nietzsche’nin “güç iradesi” karşısında, Schopenhauer’in “yaşam iradesi” kavramını ile ri sürmesiyle örneklendirilebilir (Mestrovic 1992: 37)⁵. Nietzsche’nin tanımlamasıyla güç iradesi, insanda bireyciliği, gücün elde edilmesi için duyulan içgüdüğü sembolize etmektedir. Bu çerçevede birey, hayatta kalma ve değişen çevresine uyum sağlama mücadelesinde bilgiyi, yani aklını kullanarak güce yönelmektedir. Bilindiği gibi, Kant’ın *no-umenon* ile *phenomenon* arasındaki ayrıma işaret etmesindeki maksat, araştırmacı aklın ve bilimin sadece *phenomenon*’a yoğunlaşmasını sağlayabilmektir. İşte bireyci ve bilime önem veren insan tipinin bu gelişme çizgisinde güce sahip olması şaşırtıcı değildir. Nietzsche Kant’tan gelen bu geleneğin bir anlamda izleyicisi olma konumunda iken, Schopenhauer insanın hayatta kalma mücadelesinin üreme içgüdüğü ile ilişkili olduğunu, dolayısıyla da insanın özgürlük ve mutluluk peşinde koşan bir idealizme sahip olduğunu iddia etmektedir. Buradaki karşıtlığı Veblen’in düşüncesi bağlamında ele alırsak, başlangıçta vurguladığımız gibi, çalışan bireyin rasyonelleşmesi, onu Schopenhauer’in terminolojisi ile üreme-özgürlük-mutluluk-yaşam çizgisine çekecektir. Tabii ki bu birey bir idealizme yönelecek ve Nietzsche’nin güce tapınan bireyci insanının düşmanı haline gelecektir. Bu karşıtlığın metafizik boyutu ise, burada bahsedilen yaşam iradesinin noumenon’a dayanmasıdır. Bu bağlamda, çalışma içgüdüğü, toplum yararı, eşitlikçi bir düzen ile özgürlük gibi fikirlerin insan aklının kurguladığı sübjektif bilgi küresinde yer alacağı ve objektif bilgi ile elde edilen güç ne derece yüksek olursa olsun varlığını sürdüreceği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, Schopenhauer’in Aydınlanma karşıtı fikirlerinin benzerlerinin Veblen’in düşüncesinde de var olduğunu kabul edersek, söz konusu durumun Veblen’in metafizik dünyasının önemli yapı taşlarından biri olduğunu iddia edebiliriz.

7. METAFİZİK DEĞER YARGILARININ KULLANIMI VE İKTİSATTA YÖNTEM

K. R. Popper reeldeki sorunların çözümünde bir kilitleme olması halinde metafiziğe bir kapı açmanın zorunluluğundan söz etmiştir⁶. Burada bahsettiğimiz olgu, bir metafizik dışsal şok yardımıyla, bilimin pozitif yöntemi ile kavramsallaştıramadığımız, bilemediğimiz olguları ancak tahmin edebilmemizdir. Popper’e göre, bu tarz tahminler, keşfedemediğimiz ancak varlığına inandığımız düzenliliklere yönelik, bilimsel olmayan, metafizik

⁵ S. Mestrovic, Durkheim’in homo duplex’i, insan doğasında egoizm (bencilik) ile altruizm (kendinden önce başkalarını düşünme)’in bir arada bulunması olarak tanımladığını söylemektedir [Mestrovic 1992: 148]. Bu ikili yapının düşünsel temelleri ise Schopenhauer’in ortaya koyduğu “irade” ile “fikir” arasındaki karşıtlıkta bulunmaktadır [Mestrovic 1993: 168].

⁶ Popper kitabının İngilizce baskısına yazdığı önsözde, metafizik fikirlerin öneminden bahsederek, [çıkış] yolunu gösterdiklerini vurgulamıştır [Popper 1961: 19].

inançlarımız tarafından yönlendirilmektedir. Bilindiği gibi metafizik, algılanamayan, teste tabi tutulamayan, duyular üstü bir kavramdır ve gerçek üstü nesnelere bilgisi anlamına gelmektedir.

Metafizik bilgiler, Popper tarafından yanlışlanabilir olmamaları nedeniyle, bilimin kavramsal çerçevesinden dışlanmıştır. Pozitivist bilim anlayışının doğrulanabilirlik kistasına şiddetle itiraz eden Popper, yanlışlanabilirlik kistası ile bilgi içeriği yüksek önermeler geliştirilmesinin zorunlu olacağını ve bu nedenle, bilimsel olan ile olmayanı birbirinden ayırmakta kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla fizik çerçevede bilim, teste tabi tutulacak önermeleri nokta-zamanlı objektif bilgiler haline getirecektir. Ancak, bu önermeler aynı zamanda yanlışlanabilir de olmalıdırlar. Testten geçemeyen, dolayısıyla tüm zaman ve mekânların bilgi alanına, nokta-zamanın objektif bilgisine dönüşemeyen fikirler, metafizik alanın sübjektif bilgisi haline gelirler ve kendilerine yaşam alanı olarak da akan-zamanı benimserler. Akan-zamanda yer alan insan-insan ilişkileri ve bir çok kurumsal faktörün bir arada değerlendirilmesinin imkânsızlığı ise, araştırmacıları yeni arayışlara sürüklemekte, onları normatif olmaya mecbur kılmaktadır. Ancak, Popper'in tanımlamasıyla, düşüncelerde yer alan bu tarz metafizik fikirler yanlışlanabilir nitelikte değildirler, dolayısıyla mevcudiyetlerini sürdüreceklerdir.⁷ Ayrıca bunlar izah edilebilir niteliğe de sahip olmadıklarından, ancak *geisteswissenschaften'* in anlama yöntemi ile ortaya konmaları mümkündür.

Yerleşik iktisat geleneği ise, bir model çerçevesinde ele alamadığı, test edemediği kavramsal çerçeveleri dışlama eğilimindedir ki, bu durum iktisadî analizin ilgi alanını daraltmaktadır. Rasyonel insanın, seçimleri sonrasında gerçekleşen, davranışlarını incelemek, akan-zamanın insanı için doyurucu olmaktan uzaktır. İktisadî analizin ulaşmaya çalıştığı objektif bilgi ve bu yolda kullandığı hipotetik-dedüktif yöntem, aşırı derecede soyutlanmış matematiksel (formalist) modeller yaratma eğilimindedirler ki, bunların yaygınlık kazanma düzeyi akademik çevrelerden çok da öteye gidememektedir. Oysa insanoğlu, objektif bilginin hemen yanına sübjektif bilgiyi ekleme eğilimindedir. Dolayısıyla her zaman farklı arayışlar ortaya çıkacak, sübjektif bilgileri sunmakta maharet sahibi metafizik kimlikler insanları cezbedecektir.

⁷ Popper'in metafiziğin düşüncelerin oluşturulma sürecindeki yerini nasıl tespit ettiğini, B. Magee açık bir biçimde ortaya koymaktadır: "Metafizik bir kuram yalnızca anlamlı olabilmekle kalmaz, gerçekten doğru da olabilir; fakat onu sınamamızın bir yolu yoksa, destekleyecek deneysel tanıtı da yok demektir; dolayısıyla bilimsel olduğu ileri sürülemez. Böyle olmakla birlikte, deneysel olarak sınamayacak kuramlar, yine de eleştirel olarak tartışılabilirler, onlardan yana ve onlara karşı savlar birbirleriyle karşılaştırılabilir ve bunun sonucunda, aralarından biri ötekilere yeğ tutulabilir. Metafiziği saçma saymak şöyle dursun, Popper kendisinin metafizik inançlar beslediğini her zaman söylemiştir." [Magee 1990: 44].

8. SONUÇ

Daha önce vurguladığımız gibi, akan-zaman için kullanılabilir bir yöntem olan verstehen, aynı zamanda Veblen gibi düşünürleri kavramakta da önemli bir araç olabilir. Veblen'in fikirlerini ortaya atarken bir model geliştirmemiş olması, çok farklı düşünsel kaynakların etkilerini izah etmemizi olanaksız kılmaktadır. Dolayısıyla, *naturewissenschaften*'in açıklamaya dayanan ve objektif bilgiyi hedefleyen yönteminin bu bağlamdaki yetersizliği, sübjektif bilgiyi anlamaya çalışan yöntem ile ikame edilmelidir. Bu çerçevede, metafizik bir tavır ile Veblen'in fikirlerini izlemek, savunmak veya geliştirmeye çalışmak yerine, onun fikirlerinin hangi bağlamlarda anlamlı olabileceğini düşünmek daha yararlı olacaktır. Unutmamak gerekir ki, metafizik tavır insan düşüncesinin kaçınılmaz bir görünümüdür. Ve insan ancak basit (irrasyonel, hurafeye dayanan) metafizik ile sofistike (rasyonalize edilmiş) metafizik arasında seçim yapabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Davis, Arthur K. (1980).** *Thorstein Veblen's Social Theory*. New York, ARNO Press.
- Dillard, D. (1987).** Money as an Institution of Capitalism. *Journal of Economic Issues*, 21, (4), 1623-1647.
- Dorfman, Joseph. (1972).** *Thorstein Veblen and His America*. Clifton, Augustus M. Kelley.
- Edgell, Stephen; Tilman, Rick. (1989).** The Intellectual Antecedents of Thorstein Veblen: A Reappraisal. *Journal of Economic Issues*, 23, (4), 1003-1026.
- Foster, G. P.; Ranson, B. (1987).** Thorstein Veblen on Money and Production. *Economies et Societes*, (9), 221-228.
- Gagnon, Michael. (2001).** Discussion: Defining Capitalism. <http://list.gatech.edu/archives/sip/old/0025.html> , (erişim tarihi 15 Ağustos 2001).
- Goldstene, Paul N. (1993).** Veblen's Theory of Value and the Problem of Revolution. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 6, (4), 507-520.
- Holbrook, Morris B. (1997).** Looking Back on Looking Backward: A Retrospective Review of Edward Bellamy's Macromarketing Classic. *Journal of Macromarketing, Spring*, 145-151.
- Kilpinen, Erkki. (1999).** The Pragmatic Foundations of the Institutionalistic Method: Veblen's Preconceptions and their Relation to Peirce and Dewey. *Institutionalist Method and Value: Essays in Honour of Paul Dale Bush*, ed. by Sasan Fayazmanesh, Marc R. Tool, 1, Cheltenham, Edward Elgar, 28-36.

- Magee, Bryan. (1990).** *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı.* İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Mestrovic, Stjepan G. (1992).** *Durkheim and Postmodern Culture.* New York, Aldine de Gruyter.
- Mestrovic, Stjepan G. (1993).** *The Barbarian Temperament: Toward a Postmodern Critical Theory.* London, Routledge.
- Mouhammed, H. Adil. (1999a).** Veblen and Keynes: On the Economic Theory of the Capitalist Economy. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 155, (4), 594-609.
- Mouhammed, H. Adil. (1999b).** Veblen and Keynes. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 13, (2), 169-186.
- Polanyi, Karl. (2000).** *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri,* İstanbul, İletişim Yayınları.
- Popper, Karl R. (1961).** *The Logic of Scientific Discovery.* New York, Science Editions.
- Rosenberg, Bernard. (1956).** *The Values of Veblen: A Critical Appraisal.* Washington, Public Affairs Press.
- Saram, Paul A. (1992).** Veblen and Weber, on the Spirit of Capitalism. *Journal of Historical Sociology*, 5, (2), 234-252.
- Schneider, Louis. (1948).** *The Freudian Psychology and Veblen's Social Theory.* New York, King's Crown Press.
- Thomson, Ellen M. (1999).** Thorstein Veblen at the University of Chicago and the Socialization of *Aesthetics.* *Design Issues*, 15, (1), 3-16.
- Tilman, Rick. (1972).** Veblen's Ideal Political Economy and Its Critics. *American Journal of Economics and Sociology*, 31, 307-317.
- Tilman, Rick. (1985).** The Utopian Vision of Edward Bellamy and Thorstein Veblen. *Journal of Economic Issues*, 29, (4), 879-898.
- Tilman, Rick. (1992).** Thorstein Veblen and His Critics, 1891-1963 Conservative, *Liberal and Radical Perspectives.* New Jersey, Princeton University Press.
- Tilman, Rick. (2002a).** Durkheim and Veblen on the Social Nature of Individualism. *Journal of Economic Issues*, 36, (4), 1104-1111.

- Tilman, Rick. (2002b).** Thorstein Veblen and Western Thought Fin de Siecle: A Recent Interpretation. *Journal of Economic Issues*, 36, (1), 107-129.
- Veblen, Thorstein B. (1934).** *Essays in Our Changing Order*. New York, Viking Press.
- Veblen, Thorstein B. (1958).** *The Theory of Business Enterprise*. New York, Mentor Books.
- Veblen, Thorstein B. (1964).** *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts*. New York, Norton Editions.
- Veblen, Thorstein B. (1989a).** Why is Economics not an Evolutionary Science. *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, New Brunswick, Transaction Publishers, 56-81.
- Veblen, Thorstein B. (1989b).** The Preconceptions of Economic Science. *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, New Brunswick, Transaction Publishers, 82-179.
- Veblen, Thorstein B. (1989c).** Some Neglected Points in the Theory of Socialism. *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, New Brunswick, Transaction Publishers, 387-408.
- Veblen, Thorstein B. (1989d).** The Socialist Economics of Karl Marx. *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, New Brunswick, Transaction Publishers, 409-456.
- Walton, J. (1979).** The Sociological Imagination of Thorstein Veblen. *Social Science Quarterly*, 60, (3), 432-438.

Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ACAR*
Kırıkkale Üniversitesi
İİBF, İktisat Bölümü

Öz: Bu makalede dünyada tarımsal destekleme politikalarında yeni arayışlar ele alınmakta, Uruguay Turu sonrası dönemde fiyat desteğinden doğrudan desteğe yönelim biçiminde somutlaşan destek politikaları irdelenmektedir. İlk olarak dünyada tarımsal destek politikaları gözden geçirilmektedir. Daha sonra Uruguay Turu anlaşmasında tarımsal ürünlerin üretim ve ticareti konusunda getirilen düzenlemeler tartışılmaktadır. Son olarak tarımsal destekleme politikalarının geleceği konusundaki yeni arayışlara değinilerek, özellikle ABD ve AB olmak üzere çeşitli ülkelerin tarımsal destek programları değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Tarım, tarımsal destek politikaları, doğrudan ödeme sistemi.

From Price Support to Direct Payments: New Tendencies in Agricultural Support Policies in the World

Abstract: This article discusses the new tendencies in agricultural support policies in the world in the aftermath of the Uruguay Round. First, it reviews agricultural support policies in the world with a special focus on the US and EU support programs. Then it highlights new regulations brought about by the Uruguay Round regarding production and exchange of agricultural products. Lastly, the article evaluates the efforts for switching from price support to direct payments in agricultural support policies in recent years.

Key words: Agriculture, agricultural support policies, direct payments system.

* Yazışma Adresi: Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, 71100 Kırıkkale.Tel: 0533-632 4766 Faks: 0312-433 1112, Elektronik Posta: acar@ttnet.net.tr

1. GİRİŞ

Tarım insanoğlunun yeryüzü macerasında esaslı bir yer işgal eden bir faaliyettir. Avcılık ve toplayıcılık döneminde doğada hazır bulduğu yiyeceklerle yaşamını sürdüren insanoğlu tarımla birlikte toprağı işlemeye başlamış, bu sayede doğada hazır olarak emrine sunulmuş olmayan gıda maddelerini de elde edebilme, kendini daha çeşitli ve daha bol miktarda yiyecek türleriyle besleme olanağına kavuşmuştur. Yerleşik hayata geçilmesiyle gerek insan soyunun devamı, gerekse zenginlik yaratmada en esaslı iktisadi etkinlik haline gelen tarım, toplumların hayatındaki merkezi konumunu ticari faaliyetlerin öne çıktığı merkantilist döneme kadar sürdürmüştür. Ardından gelen Sanayi Devrimiyle birlikte tarım ekonomik gelişmenin motor gücü olmaktan çıkmış, buna paralel olarak milli gelire tarımın katkısı giderek gerilemiştir. O kadar ki, tarımın GSMH'daki payının görece düşüklüğü ile tarımsal istihdamın toplam istihdamdaki payının küçüklüğü modern dünyada gelişmişlik düzeyinin göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Tüm bu gelişmelere rağmen tarım, hiç bir zaman bir kenara bırakılmamış, hemen hemen tüm dünyada daima özel önem verilen bir sektör olma özelliğini korumuştur. Ülkenin sahip olduğu nüfusun doyurulması gibi stratejik bir işlevinin yanı sıra, ulusal gelir ve istihdamda, ihracata ve nihayet girdi-çıkıtı bağlantılarıyla çeşitli sanayi kollarına katkısı gibi nedenlerle tarım bütün devletler için gerek ekonomik, gerekse sosyal yönden istisnai bir sektör olma konumunu sürdürmüştür.

İzleyen bölümde daha ayrıntılı biçimde üzerinde durulacağı gibi, ulusal gelire katkısı açısından görece önemi giderek zayıflasa da tarım her dönemde politika yapıcıların üzerinde hassasiyetle durdukları bir sektör olmuştur. Her ne kadar tarımsal üretimde önemli artışlar sağlanmış olsa da, ticaret hadlerinin zamanla tarım ürünleri aleyhine gelişmesine¹, gıda maddeleri talebinin fiyat esnekliğinin oldukça düşük düzeylerde seyretmesine ve sanayi ve hizmetler sektörlerinde sağlanan hızlı gelişmelere bağlı olarak, tarım sektörü görece olarak küçüldükçe tarımın daha fazla korunması gereği ortaya çıkmıştır. Gelişmiş olsun az gelişmiş olsun bütün ülkeler, fiyat desteğinden girdi sübvansiyonlarına kadar bir dizi araçla tarım sektörünü destekleme ve dış rekabete karşı koruma yoluna gitmiştir. Özel koruma araçlarıyla yaratılan ihtiyaç fazlası tarımsal ürünlerin değerlendirilmesi, bu amaçla sübvansiyonlar yoluyla fiyatları düşürülen ürünlerin dış dünyaya satılması girişimleri tarımsal ticaret açısından dünyanın önde gelen ülkeleri arasında zaman zaman ticaret savaşlarına neden olmuştur².

Ne var ki, her şeyin bir bedeli, iktisatta yaygın olarak kullanılan deyimiyile, bir alternatif maliyeti vardır. Tarımsal destekleme politikalarının da bir alternatif maliyetinin olması

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü.

¹ Dünyada 1980'li yıllarda tarım ürünü fiyatları ciddi biçimde düşmüştür. Bir fikir vermek bakımından örneğin, 1979 yılında sabit fiyatlarla 100 dolar olan tarım ürünleri fiyatı 1985'de 61 dolara, 1986'da 55 dolara, 1987'de ise 50 dolara gerilemiştir (İktisat Dergisi, 1987: 78).

² Gerek dünya siyasetinin gerekse dünya ticaretinin iki büyük aktörü olarak Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği arasında, özellikle tarım alanında, dünya pazarlarının paylaşımı konusunda zamana zaman ciddi sürtüşmeler yaşandığına tanık olunmaktadır. Bu bağlamda 1970'li ve 80'li yıllarda dünya tarım pazarlarının paylaşılması konusunda ABD-AB arasındaki ticaret savaşıyla ilgili olarak, örneğin, bkz. Şahinöz (1992).

kaçınılmazdı. Nitekim uzun yıllar, hatta onyıllar boyunca süren yoğun desteklerden sonra son yıllarda başta gelişmiş ülkeler olmak üzere tüm dünyada yeni tarımsal politika arayışları dikkati çekmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında tarımsal destek programlarının hükümetlerin bütçesi üzerine yüklediği yükün giderek sürdürülemez bir hal alması ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) şemsiyesi altında yürütülen dünya ticaretini serbestleştirme amaçlı çok taraflı ticaret müzakerelerinin tarımı da içine alan bir sürece girmesi sayılabilir.

Bu çerçeve içinde bu çalışmada dünyada tarımsal destekleme politikalarında son zamanlarda hızlanan yeni arayışlar ele alınmakta, Uruguay Turu sonrası dönemde fiyat desteğinden doğrudan desteğe yönelim biçiminde somutlaşan destek politikaları irdelenmektedir. İzleyen bölümde tarımsal destek politikalarının gerekçelerine kısaca gözatılmaktadır. Ardından dünyada tarımsal destek politikaları gözden geçirilmekte, bu bağlamda özellikle ABD ve AB gibi tarımda dünyanın önde gelen bölgeleri olmak üzere, çeşitli ülkelerin tarımsal destek programlarına değinilmektedir. Daha sonra Uruguay Turu anlaşmasında tarımsal ürünlerin üretim ve ticareti konusunda getirilen düzenlemeler tartışılmaktadır. Son olarak tarımsal destekleme politikalarının geleceği konusundaki yeni arayışlar değerlendirilmektedir.

2. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ GEREKÇELERİ

2.1. Nüfusun Beslenmesi

Tarımsal destek programlarının en başta gelen gerekçesi nüfusun beslenmesidir. Kadınlardaki analık dürtüsü hariç tutulursa, öteki tüm canlılarda olduğu gibi insanlarda da en güçlü dürtü açlık dürtüsüdür. Açlık hissini tatmin edilmesi ya da karın doyurma ihtiyacının karşılanması hayatta kalma mücadelesiyle doğrudan ilgili olduğundan, bir toplumun en öncelikli sorunu nüfusun beslenmesi sorunudur. Güvenlik, sağlık, eğitim, kültür ve eğlence gibi ihtiyaçlar ancak beslenme meselesinin halledilmesinden sonra gündeme gelmektedir. Yaşamın devamı için beslenmenin zorunlu olması, beslenmeyi mümkün kılan gıda maddelerini üreten tarım sektörünü stratejik bir konuma oturtmakta, bu amaçla tarım sektörü gerektiğinde büyük miktarda kaynak aktarmak suretiyle destekleme yoluna gidilmektedir.

2.2. Gıda Güvenliği ve Kendine Yeterlik

Tarımsal destek programlarının ikinci önemli gerekçesi tarımsal üretim açısından kendine yeterlik ve olağanüstü durumlarda zorda kalmamak için gıda güvenliğinin sağlanmasıdır. Tüketicilere uygun fiyatla yeterli miktarda ürün arzının garanti edilmesi hedefi (ÖİK, 2000: 53) devleti tarım sektörüne müdahaleye yöneltmektedir. Aslında nüfusun beslenmesi sorunu yerli üretim yerine, gıda ürünleri ithalatı yoluyla da çözülebilir. Ancak insan toplulukları veya ülkeler arasındaki ilişkilerin bozulması ve aradaki gerginli-

ğın zaman zaman savaşa dönüşebilmesi gerçeği karşısında ülkeler genellikle tarımsal açıdan yabancı devletlere bağımlı olmayı arzu etmemektedirler. Bu nedenle kıtlık, doğal felaket ve savaş gibi olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyabilecekleri gıda stoklarını hazır durumda bulundurmaya istemekteyiz. Bu da ihtiyaç fazlası ürün üretme gereğini doğurmakta, böylece tarımsal açıdan kendine yeterli olma ve gıda güvenliğini garantiye alma ihtiyacı tarım sektörünün desteklenmesine güçlü bir gerekçe oluşturmaktadır.

2.3. Gelir Dağılımındaki Dengesizliğin Giderilmesi

Tarımsal destek programlarının üçüncü yaygın gerekçesi tarım kesimi ile öteki kesimler arasındaki gelir dengesizliğinin giderilmesidir. Tarım sektöründe verimliliğin ve gelir yaratma imkânlarının sanayi ve hizmetler gibi sektörlerle göre daha geride olduğu bilinen bir gerçektir. Bunun doğal sonucu olarak, devletin yeniden dağıtımcı bir rol üstlenerek müdahale etmemesi halinde tarımla uğraşan kesim ulusal gelirden çok daha düşük oranlarda pay alabilmektedir. Bu şekilde gelir dağılımının bozulması bu kez tersinden toplumsal barış ve huzuru olumsuz etkilemekte, istikrarsızlığa yolaçmakta, dolayısıyla bütün bir ekonominin daha verimsiz hale gelmesine neden olabilmektedir. Bu tür istenmeyen durumların önüne geçebilmek için, gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltarak, toplumun farklı kesimlerinin ulusal gelirden daha dengeli bir pay alabilmesini sağlamak üzere tarım kesimi desteklenmektedir.

Yukarıda sayılan üç temel neden dışında tarım kesiminin desteklenmesinin başka nedenleri de olabilir. Bunlar arasında ekonomik bir temele dayananları olabileceği gibi, daha çok siyasal bir temele dayanan nedenler de olabilir. Fiyat istikrarının sağlanması, fiyatlardaki oynamaya bağlı olarak tarımsal üretimde yıldan yıla meydana gelebilecek büyük dalgalanmaların önlenmesi ve tarımsal kalkınmanın sağlanması veya sanayileşme sürecine tarımın katkısının artırılması³ gibi nedenler ekonomik rasyoneli olan nedenler arasında sayılabilir. Bunların yanında, seçimlerde kırsal kesimden oy almayı hedefleyen popülist politikalar ile, özellikle gelişmiş ülkelerde siyasi karar alma mekanizmaları üzerinde iyi örgütlenmiş tarım lobilerinin kurduğu baskı gibi, daha çok siyasal içerikli olan nedenleri de zikretmek gerekir. Kısaca birçok nedenle dünyanın hemen her yerinde devlet tarıma yoğun müdahalelerde bulunmaktadır. İzleyen bölümde dünyada tarımsal destek politikalarına yakından gözatılmaktadır.

3. DÜNYADA TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI

Dünya tarımının en önde gelen aktörleri ABD ve AB'dir. Bu iki ülke⁴ hem tarımsal üretimin yüksekliği, hem de dünya siyasetindeki ağırlıklı rolleri nedeniyle dünya tarımsal ticaretinde de baş rolü oynamaktadırlar. Her iki ülke de korumacı tarımsal politikalar uy-

³ Tarımsal kalkınma ve sanayileşme sürecine tarımın katkısı konuları kalkınma iktisadının önemli konuları olup başlı başına ayrı bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş kapsamlıdır. Bu konudaki başlıca kuramlar ve ampirik çalışmalar konusunda bkz. Hayami ve Ruttan (1991) ve Eicher ve Staatz (1990).

⁴ Her ne kadar Avrupa Birliği şu anda tek bir ülke olmaktan çok 15 üye ülkeden oluşan bir bölgesel bütünleşme projesi olsa da, üye ülkeler tarımsal alanda Ortak Tarım Politikası (OTP) çerçevesinde birlikte hareket ettiklerinden, AB'nin tek bir ülke olarak kabul edilmesinde bir sakınca görülmemiştir.

gulama ve çiftçilerine büyük meblağlarda gelir transferi yapma bakımından öteki ülkelere geride bırakılmaktadırlar. ABD ve AB bugüne kadar yürütülen çok taraflı ticaret görüşmelerinde belirleyici bir rol üstlenmişler, bir çok kez gelişmekte olan ülkeleri kendi şartlarını kabule zorlamışlardır. Yine bu iki ülkenin tercihleri doğrultusunda tarım Uruguay Turu'na (UT) kadar ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla yürütülen görüşmelerinin kapsamı dışında kalmayı başarmıştır. Ancak UT'de tarım da görüşmelerin kapsamına dahil edilmiş, bunun sonucunda her iki ülkede de tarımsal reform ve tarımın bütçe üzerindeki yükünü azaltma arayışları hızlanmıştır. Aşağıda önce ABD, sonra da AB'de tarımsal destek programlarının tarihsel seyri özetlenmektedir.

3.1. ABD'de Tarımsal Destekleme Politikaları

ABD'de tarımsal destekleme faaliyetleri 1933 yılında kurulan ve 1948 yılından itibaren Tarım Bakanlığı'na bağlı federal bir kuruluş olarak faaliyette bulunan, Ürün Kredi Şirketi (CCC) tarafından gerçekleştirilmektedir. CCC, krediler, satın almalar, ödemeler ve diğer faaliyetler yoluyla tarım ürünlerinin fiyatlarını desteklemek, üretim ve pazarlama konusunda çeşitli imkanlar sağlamak, tarım ürünlerini iç ve dış piyasalarda değerlendirmek, gerektiğinde gıda yardımlarında bulunmak ve tarım ürünleri fazlası için yeni dış pazarlar bulmak gibi görevler üstlenmiştir.

Zaman içinde çeşitli değişimlerden geçen ABD tarım politikası 1995 yılına kadar, 1990 yılında yürürlüğe girmiş olan Gıda, Tarım, Muhafaza ve Ticaret Kanunu (FACT Act) uyarınca, amaç ve koruma yöntemleri değişmemek üzere, "Gıda Güvenliği Sözleşmesi" olarak tanımlanan çok yıllık programlar çerçevesinde uygulanmıştır. 1993 sonlarında UT müzakerelerinin tamamlanıp 1994 yılında UT Nihai Senedi'nin imzalanmasından yaklaşık iki yıl sonra ABD, 1996 yılında tarımsal destek programlarında yeni düzenlemeler yapmıştır.

1995 yılına kadar yürürlükte kalmış olan Gıda, Tarım, Muhafaza ve Ticaret Kanununda öngörülen tarımsal destek programında destekleme kapsamına alınmış olan başlıca ürünler buğday, arpa, yulaf, mısır, sorgum, çeltik ve pamuktur. Buna göre hasat döneminden önce, ortalama ABD fiyatları esas alınarak, *hedef fiyat ve taban fiyat* olmak üzere iki fiyat açıklanmaktadır. Hedef fiyat, çiftçi gelirlerinde istikrarı koruyacak düzeyde üreticiye gelir sağlayan fiyat; buna karşılık taban fiyat ise, çiftçilerin işletmelerinde tarımsal üretime devam etmelerine olanak sağlayacak düzeyde gelir sağlayan minimum fiyattır. 1982 yılı öncesinde bazı yıllarda hedef fiyatın piyasa fiyatının altında kalması üzerine, 1982 yılında getirilen bir düzenleme ile bu fiyatın piyasa fiyatının altında kalmaması kararlaştırılmıştır.

Ancak, 1985 Gıda Güvenliği Sözleşmesi ile bu politikadan bir sapma ortaya çıkmış ve hedef fiyatın iki yıl süre ile sabit tutulması, daha sonraki yıllarda da düşürülmesi öngörülmüştür. Esas itibarıyla fiyat sistemi, çiftçilerin ürünlerini pazarda satmaları ile oluşan, piyasa fiyatına göre işlemiştir. Piyasa fiyatının hedef fiyatın altında oluşması durumunda aradaki fark *fark ödemesi* adı altında çiftçiye ödenmiş; piyasa fiyatının hedef fiyatın üzerinde oluşması halinde herhangi bir işlem yapılmamıştır. Bu dönemde çiftçiler ayrıca, ürünlerini taban fiyat düzeyinde devlete satmak, veya pazar fiyatlarının yükselmesini

beklemek üzere ürünlerini rehin olarak bırakıp, belirli bir faiz karşılığında ve genellikle 9 aya kadar vadelerle kredi kullanma imkanına sahip olmuşlardır.

UT anlaşması yürürlüğe girdikten sonra ABD tarımsal destek programlarını gözden geçirmiş ve önemli bazı değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler UT sonrası dönemde tarımsal destek programlarında yeni yönelimlerin ele alındığı bölüm 4.2’de değinilmiştir.

3.2. Avrupa Birliği’nde (AB) Tarımsal Destekleme Politikaları

Temelde destekleyici ve koruyucu bir tarım politikası olan AB Ortak Tarım Politikası (OTP) dünyada halen yürürlükte olan en kapsamlı, karmaşık ve en korumacı tarımsal destekleme politikası olarak nitelendirilebilir.

OTP çerçevesinde uygulanmakta olan ortak piyasa düzenleri, iç ve dış piyasada uygulanan düzenlemeler olarak ikiye ayrılabilir. Söz konusu düzenlemeler kendi içinde birbirleriyle de bağlantılıdır. İç piyasada uygulanan düzenlemelerin temel referansları gerçekleşmesi beklenen fiyatlar ve iç destekleme fiyatlarıdır. Gerçekleşmesi beklenen fiyatlar kapsamında yer alan fiyatlar üreticinin eline geçmesi istenen fiyatlar olup, benzer işlevler görmekle birlikte uygulandıkları ürün veya ürün grubuna göre farklı (*hedef fiyat, yönlendirme fiyatı, norm fiyat ve temel fiyat gibi*) isimler alabilmektedirler. İç piyasada uygulanan destekleme araçları ise, *müdahale fiyatı, geri çekme fiyatı, satın alma fiyatı, minimum fiyat, üretim yardımları ve fark ödemeleridir*. Öte yandan dış ticarete uygulanan fiyat destekleri ithalatta uygulanan destekler ve ihracatta uygulanan destekler olarak iki grup altında toplanabilir. İthalatta en önemli koruma aracı tarifeler, ihracatta uygulanan destekleme aracı ise ihracat sübvansiyonlarıdır. OTP çerçevesinde uygulanan diğer pazar ve fiyat düzenlemeleri imalâtçılara verilen sübvansiyonlar, *tüketici yardımları, üretici kotaları, ortak sorumluluk vergisi ve ihracat vergileridir*.

OTP gerek AB içi ve gerekse AB dışı çevrelerce çeşitli yönleriyle uzun süredir eleştirilmektedir. Bazı çevrelerce AB’nin gelişim sürecinde olumlu rol oynamış önemli unsurlardan biri olarak tanımlanan, bazı çevrelerce ise tam aksine ekonomik rasyonellikten uzak, AB’li vergi mükelleflerini cezalandıran bir uygulama olarak görülen OTP, iç ve dış faktörlerin zorlamasıyla sürekli bir değişim ve yenilenme süreci içerisinde. Özellikle 1967, 1985, 1992 ve 1998 OTP’ye yeni bir biçim verme arayışlarının öne çıktığı yıllar olarak nitelenebilir.

1967’de ortaya konan *Manshold Planı* ile fiyat desteklerinden çok arazi toplulaştırması başta olmak üzere, çeşitli önlemlerle kırsal ve tarımsal alt yapının ve tarım işletmelerinin yapısının iyileştirilmesi öngörülmüştür. *Yeşil Kitap* (1985) ile üretimin ve tarımsal harcamaların kısılması, piyasa ekonomisine geçiş, ürün kalitesinin iyileştirilmesi, kırsal kalkınmaya ve çevrenin korunmasına ağırlık verilmesi amaçlanmıştır. Diğer bir reform girişimi, UT görüşmeleri ile aynı dönemde denk gelen MacSharry reformudur (1992). MacSharry reformu ile çiftçiye sağlanan destekler, fiyat desteklerinden çok, çiftçinin mevcut gelir düzeyini sürdürmesine imkan sağlayacak doğrudan destekler, çevrenin korunması ile ilgili ödemeler, kırsal kalkınma teşvikleri ve geçiş dönemi düzenleme yardımları şeklinde gerçekleşmiştir.

OTP'yi konu alan reformlar sürecinde gündeme gelen çeşitli düzenlemeler arasında şunlar önemli bir yere sahiptir: 1) dengeleyiciler⁵, 2) üretimden vazgeçme⁶, 3) yayma⁷, 4) erken emeklilik⁸, 5) üretim kotaları, 6) kaliteye öncelik, 7) tarımsal ürünler için yeni kullanım alanları bulunması (çeşitlendirme), 8) bölgesel politikalarda, kalkınmada öncelikli yörelere yardım, 9) yapısal politikalarda, küçük aile işletmelerinin topluluk tercihleri doğrultusunda alternatif üretim kollarına yönlendirilmesi, 10) üretimden vazgeçilen alanların ormanlaştırılması veya tatil kampları, dinlenme parkları, golf sahaları gibi amaçlar için kullanılarak ek gelir faaliyetlerinin desteklenmesi, 11) genç üreticilere ek finansman sağlanması ve 12) çevre korumasına katkıda bulunacak tarım işletmelerine destek sağlanması.

Doğrudan gelir ödemeleri, bölgesel bazda geçmiş yıllardaki verimler esas alınarak, belirli bir alanı boş bırakan işletmelere, hektar başına ödenmektedir. Sığır ve koyun etinde ise hayvan başına belirli bir ödeme yapılmaktadır.⁹

ABD gibi AB de UT sonrası dönemde tarım politikalarına yeni bir biçim verme arayışlarına girmiş, bu çerçevede OTP'de bazı değişiklikler yapma yönünde girişimler başlamıştır. Sözkonusu girişimlere bölüm 4.2'de değinilmiştir.

4. GATT-URUGUAY TURU MÜZAKERELERİ VE SONRASINDA TARIM

4.1. Uruguay Turu (UT) Anlaşmasında Tarım

UT'nin en önemli sonuçlarından birinin tarımsal ticaretin de öteki ürünlerin ticareti gibi çoktarafli ticaretin serbestleştirilmesi görüşmelerinin kapsamına alınmış olmasıdır. Anlaşmayla tarım doğrudan görüşme sürecine dahil edilmiş ve tarımsal ürünlerde daha ileri düzeyde liberalizasyon için kapı aralanmıştır. Kısaca UT anlaşması pazara giriş, ihracat ve iç pazar desteği konularında değişen oranlarda serbestleştirme öngörmüş, gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkeler için sınır engellerinin yanı sıra üretim aşama-

⁵ Dengeleyiciler (stabilisers) uygulaması çerçevesinde tahıl, şeker, yağlı tohumlar, proteinli bitkiler, zeytinyağı, şarap, tütün, pamuk, meyve-sebze, işlenmiş meyve-sebze, süt ve sığır-dana eti gibi ürünler için maksimum garanti miktarları olarak tanımlanan ve yıllara göre değişen üretim eşikleri belirlenmekte, üretimin bu miktarları aşması durumunda ürüne göre çeşitli şekillerde hesaplanan ortak sorumluluk vergisi üreticiden alınmaktadır.

⁶ Çiftçilere çeşitli kriterlere göre belirlenmiş prim veya vergi muafiyetleri şeklindeki destekler karşılığında tarım alanlarının bir kısmında üretimden vazgeçme (set-aside).

⁷ Bütün ürünleri kapsamakta olan yayma veya yaygın tarım (extensification) uygulaması, öteki ürünlerde her hangi bir üretim artışına neden olmaksızın, üretimin yüzde 20 oranında ve en az 5 yıl süre ile azaltılmasını öngörmektedir. Bunun karşılığında üreticiye belirli destekler sağlanmaktadır.

⁸ Erken emekli olarak üretimden vazgeçen ve sahip olduğu tarım alanını ormanlaştırma, kamp yeri, spor alanı gibi başka amaçlara tahsis eden çiftçilere emeklilik maaşı, toplu ödeme gibi çeşitli ödemeler yapılmaktadır.

⁹ OTP konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ertuğrul (1992), Paarlberg (1993), Eraktan (1997), Karluk (1998).

sında sağlanan desteklere de çeşitli kısıtlamalar getirmiştir (Acar, 2001). UT anlaşmasının tarımsal ticaret için getirdiği düzenlemeler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Uruguay Turu Anlaşmasında Tarım

	Kural	Liberalizasyon*	İstisna veya Özel Durumlar
Pazara giriş	<ul style="list-style-type: none"> Tarife-dışı engellerin tarifeye dönüştürülmesi Tarife-oranı kotaları konulması Tüm tarifelerin bağlanması 	<ul style="list-style-type: none"> GÜ: 6 yılda %36, her kaleme %15 tarife indirimi AGÜ: 10 yılda %24, her kaleme %10 tarife indirimi 	<ul style="list-style-type: none"> Tarife-oranı kotaları yoluyla ihracatçılara pazara giriş garantisi İthalatçılar için özel koruma önlemleri
İhracat	<ul style="list-style-type: none"> Mevcut ihracat sübvansiyonlarına limit konulması Yeni sübvansiyonların yasaklanması 	<ul style="list-style-type: none"> GÜ: 6 yılda değer bazında %36, hacim bazında %21 azaltma AGÜ: 10 yılda GÜ’lerin 2/3ü oranında azaltma 	<ul style="list-style-type: none"> Gıda yardımı kurallarına uyum İhracat kredileri için sonraki bir tarihte görüşme
İç Pazar Desteği	<ul style="list-style-type: none"> İzin verilen sübvansiyonlar için “yeşil kutu” tanımlaması 	<ul style="list-style-type: none"> GÜ: 6 yılda toplam destek ölçüsünde %20 azaltma AGÜ: 10 yılda %13.3 azaltma 	<ul style="list-style-type: none"> Bazı AGÜ sübvansiyonlarına istisna Üretim sınırlama desteklerine istisna

Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere UT anlaşmasında, anlaşmaya imza atan ülkelerin tarımsal ticarete uyguladıkları tarife dışı engelleri tarifeye dönüştürmeleri, mevcut tarifeleri yükseltmemeleri ve varolan engelleri belirli süreler içinde belirli oranlarda azaltmaları öngörülmektedir. Gelişmiş ülkeler için tarife indirim oranları 6 yıl içinde %36, gelişmekte olan ülkeler içinse 10 yıl içinde %24 olarak belirlenmiştir. Ayrıca her bir ürün kaleminde gelişmiş ülkeler için en az %15, gelişmekte olan ülkeler içinse %10 indirim sözkonusudur (GATT 1994). Üyeler ayrıca tarihsel olarak ulaştıkları ticaret düzeylerini tutturabilmek ve yüksek oranda korunan pazarlarda yeni ticaret olanakları yaratabilmek için tarife oranı kotaları (TRQs) koyabileceklerdir (ERS, 1998). Tarife oranı kotasına göre bir ülke belirli bir kota düzeyine kadar düşük tarifeden ithalat yapacak, bu düzeyi aşan ithalata daha yüksek tarife uygulayabilecekti. Birçok durumda hesaplanan tarife karşılıkları ticareti büsbütün engelleyici düzeylerde olduğundan, bir pazarın en az %3-5’lik bir dışa açıklık oranı tutturması için minimum giriş taahhütleri konmuştur (GATT 1994, USDA 1994).

Özetle 1940'lı yılların ikinci yarısında başlamış olan GATT gözetimi altındaki çoktarafli ticaret müzakerelerinde 1990'lı yılların ortalarına kadar ikinci planda kalmış olan tarım, Uruguay Turu Nihai Senedi ile GATT¹⁰ disiplini altına alınmış ve tarımsal alanda liberalizasyon çok daha ciddi biçimde ülkelerin gündeminde yerini almış bulunmaktadır.

Uygulamada başta *kirli tarifelendirme*¹¹ olmak üzere çeşitli sorunlarla karşılaşılsa da, bir nokta açıktır: Bundan sonra tarım UT'ye kadar sahip olduğu ayrıcalıklı konuma sahip olmayacak, çoktarafli ticaret görüşmelerine konu olacak ve tarımsal ürünler ticaretinin serbestleştirilmesi yönündeki baskılar sürecektir. Nitekim gerek AB, gerekse ABD tarımsal destek programlarını revize etme ihtiyacı duymuşlar, bu yönde bazı somut adımlar da atmışlardır.

4.2. Tarımsal Destek Programlarında Yeni Yönelimler

Dünyada son yıllarda tarımsal destek politikalarında ciddi arayışlar ve tarımsal desteğin kamu maliyesi üzerindeki yükünü azaltmaya yönelik girişimler dikkati çekmektedir. Bir yandan bütçe disiplini sağlama ve kamu finansman açıklarını azaltma çabaları, bir yandan da UT anlaşmasında mutabakata varılan yükümlülüklerin yerine getirilmesi gereği ülkeleri yeni politika arayışlarına sevk etmektedir. Tarım alanında dünyanın en büyük iki ülkesi AB ve ABD'de başlayan arayışlar dalga dalga öteki ülkelere de yayılmaktadır. Aşağıda sırasıyla bunlara değinilmektedir.

4.2.1. ABD'de Yeni Politika Arayışları

ABD'de Tarımsal ticaretin de serbestleştirme kapsamına alınmasını öngören UT anlaşmasının devreye girmesinin ardından, hatta daha henüz UT görüşmelerine devam edildiği bir sırada¹² gündeme gelen reform arayışları sonucunda 1996 yılında yürürlüğe konan Federal Tarımsal Gelişme ve Reform Yasası (FAIR Act) ile *üretimle bağlantılı* doğrudan ödeme özelliğinde olan *fark ödemesinden* vazgeçilerek, yerine, *üretimden bağımsız doğrudan ödeme sistemine* geçilmiştir. Bu uygulama ile birlikte daha önce uygulanmakta olan üretim kontrol uygulamalarına da son verilmiştir.

Böyle bir uygulamaya geçilmesinin en önemli iki gerekçesinden ilki, destekleme harcamalarının miktarının önceden belirlenerek bütçeye konması; ikincisi ise, üretici gelirleri-

¹⁰ GATT 1 Ocak 1995'den itibaren yerini Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) bırakmıştır.

¹¹ Kirli tarifelendirme: İndirimin üzerinden yapılacağı baz tarife oranını yüksek tutmak suretiyle fiilen herhangi bir indirim yapma zorunluluğundan kurtulmak. UT sonrasında birçok ülke bu yola başvurmuş, dolayısıyla tarımsal ürün ticaretinde umulan serbestleştirme gerçekleşmemiştir. Örneğin, AB'nin kirli tarife oranları, Ingco'nun hesaplamalarına göre buğdayda 64.0, şekerde 56.7, ette 62.9 ve sütte 111.5 puandı (Ingco, 1994: 12).

¹² Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri esasen Reagan yönetimi tarafından daha Uruguay müzakereleri sürerken gündeme getirilmiştir. Bu sistemi önermenin gerekçeleri arasında bütçe harcamalarını azaltmak, üretici gelirlerini korurken piyasa güçlerinin üretim ve ticaretteki etkisini artırmak, üretim üzerindeki kontrol gereğini azaltmak ve Amerikan tarım ürünlerinin rekabet gücü ve ihracat düzeyini artırmak bulunmaktadır (Babacan, 2000: 5).

ni korurken, üretim ve ticarete piyasa güçlerinin rolünün artırılarak tarımın rekabet gücünün ve verimliliğinin yükseltilmesidir.

Uygulama, Üretim Esnekliği Sözleşme Ödemeleri olarak anılan ve bazı temel tarım ürünlerini yetiştiren üreticiler ile bir defaya mahsus olmak üzere yapılan sözleşmeler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Doğrudan destekleme programı çerçevesinde harcamalar yıllara ve ürünlere göre önceden belirlenmiştir. Doğrudan ödemelere ait program maliyetinin belirlenmesi için 1990-1995 yılları arasındaki fark ödeme sistemindeki harcama miktarı temel alınmış ve uygulama dönemi (1996-2002) sonuna kadar bu miktarın aşamalı olarak azaltılması kararlaştırılmıştır. Buna göre 1996 yılından başlayarak 2002 sonuna kadar toplam 35.6 milyar dolarlık kaynağın 1996'daki 5.6 milyar dolardan, 2002'de 4 milyar dolara çekilmesi öngörülmüştür. Ödemeler hektar başına ve 1996 yılındaki üretim alanları ve önceden belirlenmiş verimleri esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Ancak, işletme başına 40 bin dolarlık bir üst sınır konularak olabilecek en yüksek ödeme miktarı sınırlanmıştır. Üreticilere doğrudan gelir desteği yanında doğal afet ödemeleri ve pazarlama kredi programı kapsamında düşük faizli kredi desteği de sağlanmaktadır (*Agricultural Outlook*, 1996).

ABD tarafından uygulanan doğrudan gelir desteği, bütçeden tarımsal destek için yapılan harcamaları azaltırken, üretici gelirlerini koruyarak ve piyasa güçlerinin üretim ve ticaretteki etkisini artırarak, Amerikan tarım ürünlerinin rekabet gücünü ve ihracat düzeyini yükseltmiştir. Ancak, ödemeler hektar başına yapıldığından, arazi değerlerinde artış görülmüştür (Ertuğrul, 1998b).

Bu arada belirtmek gerekir ki, planlanan esnek üretim sözleşme ödemeleri ile gerçekleşen bütçe harcamaları her zaman birbirini tutmamaktadır. Örneğin 1998 yılı için öngörülen ödemelere ek olarak 2.9 milyar dolar tutarında "pazar kayıpları yardımı" sağlanmış, bunun sonucu olarak planlanan bütçe %36 oranında aşılmıştır. Ayrıca, doğal afetler nedeniyle yine 1998 yılında 1.5 milyar dolarlık acil yardım ödemesi yapılmıştır (OECD, 1999). Halihazırda işbaşında olan ABD yönetimi de çiftçilere yapılacak yardımların artırılmasını öngören bir karar tasarısını 2002 yılında onaylamıştır.

4.2.2. AB'de Yeni Politika Arayışları

ABD gibi AB de son yıllarda tarımsal destek politikalarına yeni bir biçim verme çabasıdadır. Bütçe disiplini sağlamak amacıyla fiyat desteklerinin azaltılması konusunda esaslı bazı değişiklikler yapılması çabalarının bir bölümü UT görüşmeleri devam ederken sonuç vermiş, 1992'de OTP'de gerçekleştirilen reform ile çoğu üründe (tahıl, yağlı tohumlar, baklagiller, keten tohumu gibi) müdahale fiyatı uygulaması ve doğrudan yardımlar daha etkili bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır¹³. Hedef fiyat ve eşik fiyatı uygulamaları özellikle UT sonrasında gerçekleşen tarifeleştirme sonucunda önemini büyük ölçü-

¹³ 1992'deki tarım reformu henüz UT sonuçlanmadan önce yürürlüğe girdiğinden, yağlı tohumlarda doğrudan gelir ödemeleri uygulamasıyla ilgili sorunların GATT kuralları dahilinde çözümü için ABD ve AB arasında Kasım 1992'de Blair House Anlaşması yapılmış, bu anlaşmadan sonra UT görüşmeleri de hızlanmıştır (European Commission, 1996).

de kaybetmiştir. Hatta bu ürünlerde hedef fiyat ve eşik fiyatı ilan bile edilmemektedir. Sığır ve dana etinde piyasa, ürüne göre değişmekle beraber; temel fiyat, müdahale fiyatı, piyasa desteği ve özellikle prim uygulamaları (erkek sığır için özel prim, buzağı primi, kasaplık primi gibi) ile düzenlenmektedir. Sütçülükte ise müdahale fiyatı, doğrudan yardım ve kota uygulamaları görülmektedir. Yeni uygulamada müdahale fiyatı dünya fiyatlarına yakın bir düzeyde belirlenmekte olup, destekleme fiyat sisteminin denge fiyatları üzerinde oluşmasıyla ortaya çıkan kaynakların verimsiz kullanımı ve üretim fazlalıkları sorunundan uzaklaşmak amaçlanmaktadır. Müdahale fiyatlarının düşürülmesinden dolayı çiftçi gelirlerinde ortaya çıkan azalma doğrudan yardımlar ile belirli ölçüde telafi edilmektedir.

Halen ekilen ürünlerde iç piyasada sadece *müdahale fiyatı* uygulanmakta, ayrıca, büyük işletmelerde alanın belirli bir yüzdesinin üretim dışı bırakılması karşılığında, telafi ödemesi yapılmaktadır. Örneğin, tahıllarda, 1998-2000 yıllarında müdahale fiyatı 119,19 euro/t, doğrudan yardım 54,34 euro/t (toplam: 173,53 euro/t), 2001-2006 yılları için ise müdahale fiyatı 101,31 euro/t, doğrudan yardım 63,00 euro/t (toplam: 164,31 euro/t) olarak belirlenmiştir. Telafi ödemesi üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemesi niteliğindedir. Sözkonusu ödeme miktarı ortalama bir rakam olup, üye ülkelerin bölgelerine göre geçmiş yılların ortalama verimleri esas alınarak hektar başına yapılan bir ödeme niteliğindedir (TÜGİAD 2000).

Topluluk ayrıca, çeşitli kırsal ve çevresel programlar çerçevesinde çok çeşitli doğrudan yardımlar gerçekleştirmektedir. Bunlar genellikle üretimden bağımsız doğrudan ödemeler niteliğindedir. Bu ödemelerde temel amaç, tarım ürünlerinin fiyatlarının oluşumunda piyasa güçlerinin etkili olarak işlemlerini sağlarken, yeşil kutu¹⁴ kapsamında olan kırsal ve çevresel ödemeler ile WTO engeline takılmadan, çiftçilerin gelir kayıplarını telafi etmektir¹⁵.

OTP'de yeni reformlar öneren *Gündem 2000*'in amaçları arasında, AB içi ve AB dışı piyasalarda rekabet gücünün geliştirilmesi için daha düşük düzeyde kurumsal fiyatların uygulanması, tarımda çalışan nüfusa adil bir yaşam standardının sağlanması ve AB'nin uluslararası ticaretteki konumunun güçlendirilmesi, bu çerçevede rekabete uyumlu piyasa yapısının oluşturulması ile AB'nin yeni WTO görüşmelerinde daha güçlü bir konuma taşınması da yer almaktadır (*Agenda 2000, 1997 ve 1998*). Bu amaçların gerçekleştirilmesinde doğrudan gelir desteği uygulaması geçmiş uygulamalara oranla daha da önemli bir destekleme aracı olarak öne çıkmaktadır.

¹⁴ Üretim ve araştırma-geliştirme desteği gibi, UT Anlaşmasında izin verilen destekleme araçlarını içeren kategori.

¹⁵ AB bütçesinin yaklaşık yarısını tüketen OTP, gerek AB'li tüketiciler ve vergi mükellefleri üzerine yüklediği yük, gerekse üçüncü dünya ülkelerine verdiği zarar açısından giderek daha ciddi eleştirilere konu olmaktadır. OTP halihazırda gıda maddeleri üzerine konan kotalar ve yüzde 100'e, hatta et ürünlerinde olduğu gibi yüzde 100'ün birkaç katına, varan tarifeler içermektedir (Norberg, 2001). Anderson, Hoekman ve Strutt'un (1999) belirttiğine göre OTP'nin gelişmekte olan ülkeler için her yıl 20 milyar dolar dolayında bir refah kaybına neden olduğu tahmin edilmektedir, ki bu rakam Kenya'nın toplam milli gelirinin 2 katıdır.

4.2.3. Diğer Ülkelerde Yeni Tarımsal Destekleme Politikası Arayışları

Finansman sıkıntısı, bütçe üzerinde yarattığı baskılar ve WTO görüşmelerinin öne çıkarıldığı talepler sonucu son yıllarda sadece ABD ve AB değil, dünyada bir çok başka ülke de tarımsal destekleme politikalarını gözden geçirmek zorunda kalmışlardır. Bu ülkeler arasında Amerika kıtasından Kanada ve Avrupa kıtasından Norveç ve İsviçre gibi gelişmiş ülkeler olduğu gibi, Meksika ve Sovyet blokunun dağılmasından sonra piyasa ekonomisine yönelen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkeler de yer almaktadır. Türkiye de yine son yıllarda tarımsal desteklemede yeni model arayışına girmiş ülkeler arasındadır.¹⁶

Meksika'nın Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması NAFTA'ya katılması sonucu, dokuz üründe¹⁷ destekleme fiyatlarının üç yıl içerisinde aşamalı olarak azaltılması nedeniyle üretici gelirlerinde meydana gelecek düşüşü telafi etmek amacıyla, 1994 yılından itibaren Kırsal Alan Doğrudan Ödemeler Programı uygulanmaya başlanmıştır. Program ödemelerin verimden bağımsız olarak hektar başına yapılmasını ve yıllara göre aşamalı olarak azaltılmasını öngörmektedir. İşletme başına maksimum 100 hektar için, yılda 6700 dolar civarında ödeme yapılmaktadır. 1994 yılında yaklaşık 3 milyon çiftçi ve 13.6 milyon hektarlık tarım alanı için toplam 1.4 milyar dolar dolayında bir ödeme yapılmıştır. 1995 yılında ise 13.3 milyon hektar tarım alanında 2.9 milyar çiftçiye 0.9 milyar dolarlık ödeme yapılmıştır (OECD, 1997).

Norveç'te 1993 yılında yürürlüğe giren Tarım Yasası ile üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri uygulamasına geçilmiştir.

Romanya'da, Komünist rejimden sonra piyasa ekonomisine geçiş yönündeki çabalar çerçevesinde 1997 yılından itibaren bütün destekleme fiyatları ve ihracat sübvansiyonları kaldırılmış, yerine, hektar bazında doğrudan gelir desteği uygulaması başlatılmıştır. Bu program çerçevesinde ayrıca girdi desteği de sağlanmaktadır.

Bulgaristan'da, önceki dönemden gelen maliyete dayalı olarak belirlenen destekleme fiyatları yoluyla tarımsal destek sağlama politikası uygulamasından 1997 yılında vazgeçilmiş, bunun yerine tarımsal politikalarda piyasa fiyatlarını esas alan reformlar başlatılmıştır.

Kanada'da, 1988'den sonra üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri sistemi ve Net Gelir İstikrar Hesabı adıyla hedeflenmiş güvenlik ağı programlarına geçilmiştir (Babacan, 2000: 15).

İsviçre, Kore ve Japonya gibi ülkelerde de doğrudan gelir desteği farklı şekillerde uygulanmaya başlanmıştır.

¹⁶ Doğrudan gelir ödeme sistemine geçişle sonuçlanan Türkiye'de yeni model arayışları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Çakmak vd. (2000), TÜGİAD (2000) ve Ertuğrul (1998a).

¹⁷ Buğday, arpa, sorgum, mısır, pirinç, soya fasulyesi, pamuk, baklagiller ve aspir.

5. SONUÇ

Bu yazıda dünyada tarımsal destekleme politikalarında yeni arayışlar, Uruguay Turu sonrası dönemde fiyat desteğinden doğrudan desteğe yönelim biçiminde somutlaşan destek politikaları ele alınmıştır. Bu çerçevede dünyada tarımsal destek politikaları gözden geçirilmiş, Uruguay Turu anlaşmasında tarımsal ürünlerin üretim ve ticareti konusunda getirilen düzenlemeler tartışılmış, tarımsal destekleme politikalarının geleceği konusundaki yeni arayışlar değerlendirilmiştir.

Tarımsal destek politikalarının yeniden gözden geçirilmesi yalnızca bütçeye getirdiği yükler nedeniyle değil, aynı zamanda uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerin bir parçası olarak da gündeme gelmektedir. GATT'ın kurulduğu ve çoktarafli ticaret görüşmelerinin başladığı 1940'lı yılların ikinci yarısından UT anlaşmasının imzalandığı 1994 yılına kadar yaklaşık 50 yıl ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuş olan tarım UT anlaşmasıyla bu görüşmelerin kapsamına alınmıştır. Anlaşmada gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkeler için tarımsal ürünlerin üretim ve ticaretine verdikleri desteği azaltmaları yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Tarımın serbest ticaret görüşmelerinin kapsamına alınmasının nedenleri arasında, hemen bütün ülkelerde tarıma verilen aşırı desteğin kamu maliyesi üzerinde yarattığı baskılar, sonuçta ortaya çıkan fazla ürün stoklarının eritilmesi için girişilen sübvansiyonlu ihracatın pazar kapma savaşına dönüşmesi, bunun da tarımda büyük aktörler arasındaki ilişkileri gerginleştirmesi sayılabilir.

UT müzakereleri sırasında ve hemen sonrasında başta AB ve ABD olmak üzere pekçok ülke tarımda yeni politika arayışlarına girmiş, veya daha önceden başlatmış olduğu arayışları hızlandırmıştır. ABD 1996 yılında yeni bir tarımsal destek programı yürürlüğe koyarak üretimden bağımsız doğrudan ödemeleri temel destek aracı haline getirmiştir. AB de 1992 yılında yapmış olduğu reformla yetinmemiş, *Gündem 2000* raporuyla tarımsal desteğin bütçe üzerindeki yükünün azaltılması için birtakım tedbirler alınmasını öngörmüştür. Yeni politika arayışları Türkiye'de de gündeme gelmiş, bu arayışlar sonucunda Dünya Bankasının da desteğiyle 2001 yılından itibaren doğrudan destek ödemesi sistemi yürürlüğe konmuştur. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Kanada ve Meksika gibi Kuzey Amerika ülkeleri de benzer girişimler başlatmışlardır.

Tarımsal ürün ticareti ve tarımsal destek konusu bundan sonra da dünya gündemindeki yerini koruyacaktır. Nitekim 2001 yılının Kasım ayında Katar'ın Daho kentinde başlamış olan ve *Milenyum Turu adı* verilen yeni çoktarafli ticaret müzakerelerinde ana gündem maddeleri arasında tarımsal ticaretin liberalizasyonu yer almaktadır (*The Economist*, 2.2.2002). Uzun yıllar süren aşırı destek programlarından, bu yönde oluşmuş birikmiş çıkarlar ve güçlü lobilerin varlığında tarımsal ticaretin kısa sürede büsbütün serbestleştirilmesini beklemek herhalde aşırı iyimserlik olur. Ancak, bundan sonra geri dönüşü zor bir yola girilmiş bulunmaktadır¹⁸.

Son bir noktanın altını çizerek yazıyı noktalayalım. Gelişmekte olan ülkelerin geleneksel karşılaştırmalı üstünlük alanının tarım olduğu dikkate alınrsa, tarımda aşırı korumacılığı kolay kolay bırakmak istemeyen veya serbestleştirme sürecini tamamen kendi kontrollerinde yürüt-

¹⁸ Bu arada, son aylarda Irak savaşı konusunda ABD ile AB arasında giderek kendini hissettiren görüş ayrılığı ve siyasi gerginliğin yeniden bir ticaret savaşı ve korumacılık sürecini tetikleyebileceği de ihtimal dahilindedir.

mek isteyen ABD ve AB gibi büyük aktörlere karşı gelişmekte olan ülkelerin WTO Milenyum Görüşmelerinde tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi konusunda birlikte hareket etmeleri kendi yararlarına olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2001). "Seattle Dünya Ticaret Görüşmelerinin Sonu mu?" *Ekonomik Yaklaşım*, Bahar 2001, 12(40), 29-43.
- Agenda 2000 For A Stronger and Wider Union (1997), Bulletin of the European Union, Supplement 5/97, European Communities, Belgium.
- Agenda 2000 *The Future for European Agriculture* (1998), European Commission, Directorate-General for Agriculture (DG VI).
- Agricultural Outlook, Special Supplement, Provisions of the 1996 Farm Bill*, Economic Research Service, United States Department of Agriculture (USDA), April 1996, AGO-961.
- Çakmak, E., H. Kasnakoğlu ve H. Akder (2000), "Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye," TÜSİAD Raporu, İstanbul: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği.
- Eicher, C.K. ve Staatz J.M. (1990). *Agricultural Development in the Third World*, eds., Second Edition, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- ERS (1998). *Agriculture in the WTO*, Economic Research Service, US Department of Agriculture, WRS-98-4, December 1998.
- Eraktan, G. (1997). *Ortak Tarım Politikası*, Ankara: Ankara Üniv. Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Ertuğrul, C. (1992). "Türk Tarımının AT Ortak Tarım Politikasına Uyumu," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Ertuğrul, C. (1998a). "Türk Tarım Politikası ve Tarımsal Destekleme için Yeni Bir Model," Türkiye Sorunlarına Çözüm Konferansı-II, Ankara.
- Ertuğrul, C. (1998b). "Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında Gelişmeler ve Türkiye," ERC/ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi II'de Sunulmuş Tebliğ, Ankara: Eylül 1998.
- European Commission (1996), *GATT and European Agriculture*, Working Notes.

- GATT (1994). *Developing Countries and the Uruguay Round: An Overview*, Note by the GATT Secretariat - 10 November 1994, <http://redem.buap.mx/rm12.htm>
- Hayami, Y. ve Ruttan V.W. (1991). *Agricultural Development An International Perspective*, Second Edition, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Ingco, M. D. (1994). "How Much Agricultural Liberalization Was Achieved in the Uruguay Round?" Paper Prepared for Presentation to the Annual Conference of the International Agricultural Trade Research Consortium, Washington D.C., December 15-16.
- İktisat Dergisi*. Avrupa Topluluğu ve Türkiye Özel Sayısı, Haziran-Temmuz 1987, Sayı 271-272.
- Karlık, R.S. (1998). *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 5. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Norberg, J. (2001). *In Defence of Global Capitalism*, Timbro.
- OECD (1997). *Review of Agricultural Policies in Mexico*, Paris: OECD.
- OECD (1999). *Agricultural Policies in OECD Countries*, Paris: OECD.
- ÖİK (2000). *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler*, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT Yayın No: 2516-ÖİK: 534, Ankara.
- Paarlberg, P.L. (1993). "The Common Agricultural Policy of the European Community and Its Evolution," Dep. of Agr. Economics, Agr. Research Center Bulletin No. 673. Purdue University, IN, USA.
- Şahinöz, A. (1992). "ABD-AT Ticaret Savaşı ve Paylaşılamayan Dünya Tarım Pazarları," *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, 9-16.
- Tangermann, S. (1994). *An Assessment of the Uruguay Round Agreement on Agriculture*, Institute of Agricultural Economics, University of Gottingen.
- The Economist*, "Is It At Risk?" Special Report on Globalization, 2 Şubat 2002.
- TÜGİAD (2000). *Tarım Raporu: Tarımda Yeniden Yapılanma*, Ankara: Türkiye Genç İşadamları Derneği.
- USDA (1994). *Agricultural Provision of the Uruguay Round*, Washington D.C.

Satış Özendirmede Etkili Bir Araç Olarak Insert ve Hiper/Süpermarket Müşterileri Üzerinde Bir Uygulama

Yrd.Doç.Dr. Mehmet TIĞLI
M.Ü. İ.İ.B.F.*

Yrd.Doç.Dr. Serdar PİRTİNİ
M.Ü. İ.İ.B.F.*

Öz: Son yıllarda firmaların satış özendirme faaliyetlerini tüketicilere duyurmada alternatif bir medya olarak görülen insert'ten yoğun bir şekilde yararlanılmaktadır. Bu medyanın tüketicilere ulaşımı diğer reklam araçlarına göre daha kolay ve ucuz olduğu için hem üretici, hem de aracı firmalar tarafından tercih edilmektedir. Bu makalede satış özendirme, fiyat indirimi ve insert kavramlarına yer verildikten sonra, bir araştırma ile hiper/süpermarket müşterilerinin insert'e ilişkin yargıları belirlenmeye çalışılmıştır

Anahtar sözcükler: Satış Özendirme, Parasal Satış Özendirme, Fiyat Özendiricileri, Fiyat İndirimleri, Insert.

FREE STANDING INSERT AS AN EFFECTIVE MEDIA IN SALES PROMOTION AND A STUDY ON THE HYPER/SUPERMARKET CUSTOMERS

Abstract: In recent years the free standing insert has been intensely used since it seems to be an alternative media in communicating firms' sales promotion to customers. It is preferred by the manufacturers and by the intermediate firms because communication of this media to consumers is relatively easier and cheaper compared to other advertising tools. In this study, the concepts of "sales promotion, price discount and free standing insert" are described and a research is conducted to determine the decision of hyper/supermarket customers about the free standing insert.

Key words: : Sales Promotion, Monetary Sales Promotion, Price Promotion, Price Discount, Price-Off, Free Standing Insert (FSI).

* Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü Ressam Namık İsmail Sok. No:1/A Blok Bahçelievler/İSTANBUL 34590.

Fax: (0212) 575 43 64

Elektronik Posta: mehtig@yahoo.com

Elektronik Posta: serdarpirtini@superonline.com

** Çalışmanın araştırma kısmının yürütülmesi aşamasında gerekli ortam ve koşullar Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği (AMPD) tarafından oluşturulmuş ve desteklenmiştir.

1. GİRİŞ

Günümüzde giderek artan rekabet, işletmeleri pazarlamada yeni arayışlara yöneltmektedir. Bu süreçte, pazarlama bileşeni olan tutundurma karması içindeki her bir faaliyetin önemi oldukça artmakta, işletmeler pazar paylarını yükseltmek için bu özendirici çalışmaların duyurulmasına da ayrı bir çaba harcamaktadırlar. Yapılan bir sponsorluk anlaşması, yeni çıkan bir ürünün lansman çalışmaları, yenilenen marka imajı, gerçekleştirilen fiyat indirimleri gibi faaliyetler hedef kitle olan müşterilere duyurulmadıkça etkin olmaları mümkün olamayacaktır. Öte yandan, pazarların hızla globalleştiği yeni dünya ekonomisinde iletişim bombardımanına tutulmuş tüketicilerin zihninde yer edinebilmek de zorlaşmaktadır. Böylece amaç, kişiyi mümkün olduğunca en kısa sürede ve en etkin şekilde etkilemektir. İşte bu gelişmeler ışığında, okunması kolay, dikkat çekici, her an tüketicinin karşısına çıkması mümkün, onu ilgilendiren bir broşür veya kitapçık olan insert bu yarıştta öne çıkmaktadır.

Özellikle Türkiye’de perakendecilik alanında satış özendirme amaçlı fiyat indirimlerini duyurmaya odaklanmış olan insert günümüzde global hipermarketlerden küçük marketlere kadar bir çok perakende işletme tarafından tercih edilmektedir. Bu aracı, toptan satış yapan dağıtım firmalarının da tercih ettiği bilinmektedir. Ancak daha çok son tüketiciye satış yapan perakendeciler için insert, kaçınılmaz bir duyurum aracıdır. Özellikle de Türkiye gibi ekonomik açıdan zayıf tüketici kitlelerinin bulunduğu toplumlarda, fiyata karşı duyarlılığın yüksek olduğu düşünülürse, bu tip araçların belli bir cazibe sunduğu söylenebilir. Ayrıca, kimi tüketicilerin satın alma kararını anlık vermemekte olduğu ve karar sürecinin araştırma aşamasında insert gibi araçlardan yararlandıkları da bilinmektedir.

Bu makalede kısaca satış özendirmeye ve satış özendirme türü olan ve Türkiye’deki insert’lerin içerik olarak neredeyse tamamını oluşturan fiyat indirimlerine yer verdikten sonra, insert hakkında genel bir bilginin ardından, perakende işletme müşterilerini kapsayan bir uygulama ile konunun önemi vurgulanacaktır. Uygulama ise, bu konuda daha önce yazılmış yerli bir eser bulunamadığından, ayrıca temin edilen tek yabancı makalenin konuya çok farklı bir açıdan yaklaşmasından dolayı, bu çalışmaya özgü olarak tasarlanmıştır. Uygulamada tüketicinin insert’e ilişkin tutum ve yargılarını tespit etmek amaçlanmıştır.

Makalede fiyat indirimleri dışındaki diğer parasal satış özendirme faaliyetleri olan kuponlara ve para iadelerine yer verilmemiştir. Bunun nedeni Türkiye’deki insert’lerin düz fiyat indirimine ve bonus ambalaj indirimine daha çok yer vermeleridir.

Bu makalede insert teriminin kullanılmasının nedeni, sözcüğün aynı franchising örneğinde olduğu gibi, tam bir Türkçe karşılığının bulunamamasıdır. Sözcüğün yabancı literatürdeki tam adı “free standing insert” olup, Türkiye’deki perakendecilik sektöründe de insert terimi kullanılmaktadır. Ayrıca bu çalışma, Türkiye’de gerçekleştirilen ilk akademik yayın olduğu için kavramsal olarak destek sağlayabilecek herhangi bir örnekten de yararlanılamamıştır.

2. SATIŞ ÖZENDİRME

Bilindiği üzere satış özendirme kavramı; pazarlamanın tutundurma bileşeni içerisinde yer alan, hemen hemen tüm sektörlerde farklı şekillerde uygulanma olanağına sahip, kısa dönemli ve satış üzerinde doğrudan etkisi olan faaliyetleri içermektedir. Adına da yansıtıldığı gibi satışlara etkisi reklam ya da halkla ilişkilere göre daha hızlı gerçekleşen ve etkinliği daha kolay ölçümlenebilen özendirici faaliyetlerden oluşmaktadır. Satış özendirme nin amacı, satın alma kararını yönlendirerek ve bu sürece hız katarak satışlarda geçici bir artış yaratmaktır (Blythe, 2001:211). Satış özendirme faaliyetleri bu amacıyla ilişkili olarak kısa dönemli karlara odaklanmıştır. Bu nedenle, satış özendirme nin diğer promosyon faaliyetlerinin yanında destek görevi taşıdığı söylenebilir. Satış özendirme faaliyetleri tüketicilere, dağıtım kanalı üyelerine ve firmanın satış elemanlarına yönelik olarak hedeflenebilir (Thomas, 2003: 4).

Satış özendirme nin avantaj ve dezavantajları ise şu şekilde özetlenebilir:

Avantajlar

- Satın alma kararını hızlandırır. Özellikle yeni bir ürünün deneme satın alımlarında oldukça etkilidir. Reklamın harekete geçirmede başarısız olduğu durumlarda tüketiciyi harekete geçirir (Kocabaş ve diğerleri, 2000:55).
- Satış elemanları ve araçlara dönük olduğunda, onları daha fazla satış çabası göstermeye özendirir. Perakendecileri daha fazla raf ayırmaya yönlendirir (Schoell ve Guiltingan, 1995: 523).
- Etkinliğinin ölçümü oldukça kolaydır. Örneğin, verilen eşantıyon sayısı ya da çekilişe giren kupon sayısı kaç kişiye ulaşıldığını net olarak gösterebilir.
- Bir kerede satın alma miktarını artırabilir. Satış promosyonu belirli bir süreyi kapsadığı için, tüketici bu teşvikten maksimum derecede yararlanmayı arzular.
- Marka bağlılığının dönüşmesini, eşdeyişle marka bağlılığının başka bir markaya geçmesini ve bunun yanında da mevsimlik satış düşmelerini engeller (Schoell ve Guiltingan, 1995: 523), (Peattie ve Peattie, 1995: 23).
- Firmanın stok eritme politikasının bir aracı olabilir. Firmaların bazen stok fazlası ürünlerini bu şekilde erittiği bilinmektedir. Özellikle yeni bir ürün piyasaya sunulacağı zaman, mevcut ürünler satış özendirme ile elden çıkartılabilir.
- Satıcı egemenliğinden dolayı firmanın kampanyayı kontrolü daha kolaydır (Tek, 1999: 782).
- Takvim, açacak, t-shirt gibi hediye malzemelerle anımsatıcı etki yaratır. Örneğin tüketici, takvime her baktığında firma ve markanın ismine ister istemez maruz kalacaktır.
- Yarışma ya da çekiliş gibi faaliyetlerle firmaya ve markaya olan ilgiyi sürekli tutar. Ayrıca müşteriye eğlence ve heyecan gibi hedonizme dayalı etkiler yaratır (Kwok ve Uncles, 2002:2).

- Başka bir ürünü doğrudan ya da çekilişle hediye verme gibi satış özendirme faaliyetleri, sözkonusu hediye edilen markaya da destek sağlar. Örneğin; Coco Cola'nın yanında hediye edilen Sensun gazozları global markanın prestijinden yararlanabilmektedir. Hediye edilen ürünün aynı ürün kategorisinde olması da zorunlu değildir (d'As-tous ve Jacob, 2002: 1270).
- Kupon ya da indirim gibi özendiriciler, tüketicide kazançlı çıkma duygusu yaratarak mutlu olmalarını sağlar (Green, 1996, 16-17)
- Hedef kitleye dönük postalama listesi oluşturmada büyük yarar sağlar (Schoell ve Gultinan, 1995: 523).
- Satış özendirme faaliyetlerinin birim maliyetleri kısmen düşüktür. Genellikle reklam gibi daha geniş kitlelere ulaşabilen pazarlama iletişimi faaliyetleri daha pahalıdır.

Dezavantajlar

- Yanlış ürün seçimi firmanın imajına zarar verebilir. Örneğin bir lüks tüketim ürünü markasının, içerisinde kolayda bir ürünün bulunduğu satış özendirme tekniğine başvurulması prestij kaybına neden olabilir. Ayrıca kalitesi düşük ya da cazibesi düşük bir ürünün özendirici olarak verilmesi firma için olumsuz sonuç doğurabilir (d' Astous ve Jacob, 2002: 1271).
- Zayıf bir ürün ya da kötü bir dağıtımın olduğu durumlarda satış özendirme kurtarıcı değildir (Srinivasan ve Anderson, 1998: 415).
- Bazı durumlarda satış özendirme faaliyeti ürün ya da markanın önüne geçebilmektedir.
- Satış özendirme faaliyetleri, sınırlı bir zaman periyodu için gerçekleştirilir. Bu da müşterinin beklentilerine ters düşebilir. Örneğin, müşteri yapılan bir indirimin daha uzun süreli ya da sürekli olmasını talep edebilir.
- Reklamla karşılaştırıldığında geniş kitlelere ulaşma olanağı kısıtlıdır (Kinne-ar ve diğerleri, 1995: 529).

Satış özendirme türleri tüketici ve ticari yönlü olarak iki ana grupta sınıflandırılabilir. Bunun yanında farklı bir gruplandırma türünün de parasal ya da parasal olmayan teknikler şeklinde yapıldığı bilinmektedir.

Tüketici yönlü satış özendirme teknikleri; örnek (eşantıyon) verme, kuponlar, hediyeler, fiyat indirimleri, para iadeleri, sık kullanıcı programları, çekilişler, yarışmalar şeklinde gruplanırken, ticari yönlü satış özendirme teknikleri ise; indirimler, P.O.P. (point of purchase-satış noktası reklamı) malzeme desteği, eğitim programları, ticari teşhir olanakları, yarışmalar, bayi-satış toplantıları, ortaklaşa reklam şeklinde sınıflanabilmektedir (Kinne-ar ve diğerleri, 1995: 529-530, Srinivasan ve Anderson, 1998: 410).

Satış özendirme teknikleri parasal ya da parasal olmayan şeklinde de sınıflandırılmaktadır (Kwok ve Uncles, 2002: 2). İndirimler, kuponlar, bonus ambalajlar, para iadeleri parasal özendiriciler içinde yer alırken, örnek, çekiliş, yarışma ve hediyeler ise parasal olmayan özendiriciler olarak adlandırılmıştır.

3. SATIŞ ÖZENDİRME TEKNİKLERİNDEN FİYAT İNDİRİMLERİ

Satış özendirme faaliyetlerinin tutundurma çabası içindeki önemi daha önce belirtilmiştir. Bu aşamada fiyat indirimini esas alan satış özendirme faaliyetine yer verilecektir. Burada fiyat indirimine odaklanılmasının nedeni, Türkiye’deki insert içeriklerinin fiyat indirimi ağırlıklı bir şekilde hazırlanmasıdır.

Bir parasal satış özendirme tekniği olarak da bilinen fiyat indirimleri, bir markanın fiyatındaki eksiltmeye dayanmaktadır (Laroche ve diğerleri, 2001: 252). Bu indirim yüzdelik (% 10) olabileceği gibi para birimi (5.000.000 TL) şeklinde de ifade edilebilir (Chen ve diğerleri, 1998: 354). Bazen de ürünün miktarı artırılarak, aynı satış fiyatında pazara sunulur ki, bu da bir tür indirimdir (Raghubir ve Corfman, 1999: 211). Ancak “aynı fiyata daha fazlası” gibi sloganlarla sunulan bu tarz indirimleri bir satış özendirme türü olan bonus ambalaj (bonus pack) içinde değerlendirenler ağırlıktadır. Para iadeleri de bir indirim gibi görünmekle birlikte, literatürde ayrı olarak değerlendirilen, parasal bir satış özendirme faaliyetidir.

Satış özendirme faaliyetleri içinde belki de tüketiciyi en çok memnun eden fiyat indirimleridir. Çünkü fiyat indirimleri, tüketici açısından özendirme öncesiyile özendirme sonrasını karşılaştırmada daha basit bir tekniktir. Ürünün fiyatında doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan iskontolara dayanan bir teknik olan fiyat indirimleri, firmalar tarafından da uygulanması daha kolay ve karışık olmayan bir seçenektir. Yapılan araştırmalar fiyat indirimleri ile kuponların firmalar tarafından en çok tercih edilen satış özendirme teknikleri olduğunu göstermiştir (Gilbert ve Jackaria, 2002: 315). Hatta İngiltere’de yapılan 2002 yılı tarihli bir araştırmanın sonuçları da tüketici tarafından en fazla önemsenen özendirme tekniğinin fiyat indirimi olduğunu büyük oranda kanıtlamıştır (Gilbert ve Jackaria, 2002: 315). Bu sonucun en önemli nedenlerinden birisi tüketicinin fiyata karşı duyarlılığı olabilmektedir.

İşletmelerin fiyat indirimine bağlı satış özendirmeye yönelmelerinin en önemli nedeni, farklı ürün ya da markaya dayalı SİB’ler (Stratejik İş Birimleri) için hazırlanan satış tahminleri doğrultusunda satış kotalarını tutturabilmektir (Kumar ve diğerleri, 2002: 1). Başka bir görüşe göre, fiyat yönlü satış özendirme faaliyetlerinin perakendeci açısından amacı ise, perakende satışları artırarak stokları azaltmaktır (Walters, 1991: 17).

Fiyat indirimlerinin belirlenmesinde sektör ve firmanın özellikleri ile rekabetsel ve talepsel özellikler büyük rol oynamaktadır (Voss ve Seiders, 2003:38). Bazı firmalar taleple ilişkili olarak, tüketicilerin içsel referans fiyatı denilen tüketicinin aklındaki fiyatı tespit ederek indirim oranlarını buna göre belirlerler. Çünkü müşteri, satın alma kararını verirken içsel referans fiyatı ile indirimli fiyatı karşılaştırabilmektedir.

Fiyat indirimleri hergün düşük fiyat (everyday low pricing-EDLP) kavramıyla karıştırılmamalıdır. EDLP bir fiyatlandırma politikası olarak süreklilik gösterirken, fiyat indirimleri geçicidir.

Fiyat indirimleri farklı şekillerde uygulanabilmektedir. Üç tip fiyat indiriminden bahsedilebilir (Smith ve Sinha, 2000: 83). Düz fiyat indirim, extra ürün ya da miktar indirim (bonus ambalaj dahil), karma indirim:

- **Düz fiyat indirim**, bir ürünün fiyatında tutar (1.000.000 TL gibi) ya da yüzde (% 30 gibi) olarak uygulanan eksiltmelerdir. Bu konu raf fiyatı indirim olarak da bilinmektedir (Banks ve Moorthy, 1999: 372).
- **Extra ürün ya da miktar indirim**, iki şekilde olabilir. Bunlardan bir tanesi bir alana diğeri bedava ya da bir alana diğeri bir ürün bedava şeklinde olabilmektedir. Bunlar bonus ambalaj olarak görülse de özünde bir indirim sözkonusudur.
- **Karma indirim**, ise bir alana ikincisi %50 indirimli ya da başka bir ürün %50 indirimli şeklinde gerçekleştirilmektedir.

Bazı firmaların başvurduğu, önce ürünün fiyatını yükseltip daha sonra indirmek, kesinlikle kaçınılması gereken, pazarlama etiğine ters bir uygulamadır (Chen ve diğerleri: 1998: 359). Bilinçli tüketicilerin bu tür tuzaklara düşmeyeceği de hiçbir zaman unutulmamalıdır.

4. FİYAT İNDİRİMLERİNİN DU YURULMASINDA INSERT'LERİN ÖNEMİ

Insert'ler özellikle perakendecilik alanında kullanılan bir duyuru aracıdır. Insert bir reklam medyası olarak da değerlendirilebilmektedir. Direkt postaya daha yakın duran insert'ler, aslında daha çok fiyat indirimlerini duyurmada kullanılan basılı bir medyadır. Insert'ler çeşitli şekillerde hedef kitlesine ulaştırılmaktadır. Bunlar; gazete ya da dergi gibi başka bir basılı medyanın arasında ek olarak, bir P.O.P. reklam (satış noktası reklamı) malzemesi olarak mağaza içerisinde ya da vitrininde yer alarak, apartman, işyeri gibi binaların girişlerine bırakılarak ya da postalanarak tüketicilere ulaştırma şeklinde sıralanabilmektedir. Insert'ler haftalık olabileceği gibi, 15 günlük, 3 haftalık ya da aylık olabilmektedir.

Insert'ler A.B.D.'de ağırlıklı olarak kuponların dağıtımını amacıyla tercih edilirken -1993 yılında kuponların %88'i insert kanalıyla dağıtılmıştır-, Türkiye'de daha çok fiyat indirimlerini duyurmak için tercih edilmektedir (Banks ve Moorthy, 1999:373). Bunun da en önemli nedeni, Türkiye'de firmaların genellikle kupon verme yoluna gitmemeleridir. Ayrıca A.B.D.'de insert'ler daha çok gazetelerin hafta sonu baskılarında dağıtılırken, Türkiye'de gazete okuma oranının düşüklüğü nedeniyle, hanelerin girişlerine bırakılarak desteklenmektedir.

Insert'ler reklama göre daha düşük maliyetli; ancak ulaşma açısından daha sınırlı bir seçenektir. Insert'in bir başka yönü de, bu medya üzerinde üretici ya da aracının gerek biçim, gerekse içerik açısından inisiyatif ve kontrolünün daha fazla olabilmesidir. Ayrıca,

insert zaman zaman reklamla birlikte kullanıldığında (özellikle one-shot- tek çekimlik reklamlarla) daha etkili olabilmektedir. Tüm bunlara karşın, insert'ler fiyat indirimi yoluyla satış artırmaya odaklandığından, ürün hakkında detaylı tanıtıma yer vermemektedir. Genellikle pack-shot (ambalaj çekimi) ile ürünün ağırlık-hacim bilgisi ve indirim öncesi-sonrası fiyatı belirtilir. Insert'lerin baskı kalitesi çoğu zaman gazetenin baskı kalitesinden üstündür. Renk, ebat ve kurgu, etkinlik için çok önemlidir. Kitapçık şeklinde olabileceği gibi tek yapraklık olanlarına da rastlanmaktadır.

Insert'lerin içeriği üretici ya da perakendeci firmanın isteklerine göre farklılık gösterebilmektedir. Bazı insert'lerde ürünler kategorilerine göre sıralanıp, indirimleri duyurulurken, bazılarında indirim kuponu yerleştirilir. Insert'ler bazen de bir haber bülteni gibi firma, mağaza ve ürünleri hakkında genel bilgi sağlarken; yarışma, çekiliş gibi diğer satış özendirme etkinliklerini duyurabilmektedir. Zaman zaman da, indirime giren ürüne ilişkin bir reklam metni, insert formatına göre uyarlanarak insertin bir köşesinde yer alabilmektedir. A.B.D.'de bazı insert'lere şampuan, krem gibi deneme ürünlerinin iliştilendiği de bilinmektedir. İşte bu kullanım nedenlerinden dolayı insert'i daha çok bir satış özendirme medyası olarak görmek mümkündür.

Insert'te yer alacak ürünlerin hangileri olacağına karar genellikle üretici firmalar tarafından, zaman zaman da araçlarla ortaklaşa verilmektedir. Türkiye'de üretici firmanın bu karardaki gücü daha fazla olabilmektedir.

Insert'lere müşteri açısından bakıldığında ise tüketicinin insert'leri inceleyerek alışveriş tercihlerini belirlediği söylenebilir. Insert'ler tüketiciye bir şekilde ulaştırılırken, bu tüketicilerin cazip fiyatlar sunan sözkonusu basılı malzemelere kayıtsız kalacağını düşünmek yanlış olacaktır. Özellikle "pazar mavenizmi" olarak adlandırılan bilinçli bir tüketicinin diğer tüketicileri etkileyebilmesinde, insertlerin payı gözardı edilemez (Laroche ve diğerleri, 2001: 254). Hatta günümüzde bazı alışveriş uzmanlarının, gazetelerde tüketicilere alışverişle ilgili önerilerde bulunurken, perakende zincirlerinin fiyatlarını karşılaştırmalı biçimde sunduklarında insert'lerden yararlandığı açıkça görülmektedir. Ayrıca günümüzün yüksek gelire sahip kimi tüketicilerinin, artık alışverişlerinde 'vekil tüketici-surrogate consumer' denilen profesyonellerden yararlandığı da bilinmektedir (Hanna ve Wozniak, 2001).

5. INSERT'E İLİŞKİN TEMEL TÜKETİCİ YARGILARININ BELİRLENMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

5.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Kısıtları

Insert'e ilişkin temel tüketici yargılarının belirlenmesi ve bu süreçte alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerin insert'e yönelik stratejilerinin ortaya konulması bu araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla, Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği'nin (AMPD) üyesi olan ve aynı zamanda alışveriş

merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketler üzerinde araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmada alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerin insert'e yönelik stratejileri için iyileştirici önerilerin geliştirilmesi de amaçlar arasında ele alınmaktadır.

Bu araştırmanın bulgularından yararlanırken bazı kısıtların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Araştırmanın yeri ve bulguların kaynağını Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği'nin (AMPD) üyesi olan ve aynı zamanda alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerde alışveriş yapan tüketiciler oluşturmaktadır. Araştırma 23-29 Haziran 2003 tarihleri arasında İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde yer alan CarrefourSa, Real, Gima ve Tansaş hipermarket ve süpermarketlerinde gerçekleştirilmiştir. Insert'e ilişkin temel tüketici yargılarının belirlenmesi üzerine yürütülen çalışmada, anakütlenin büyüklüğü ve İstanbul'da bulunan hipermarket ve süpermarket mağaza sayısının yoğunluğu gözönüne alındığında, araştırmanın yürütülebilirliği için alışveriş merkezleri dışındaki hipermarket ve süpermarketler kapsam dışında bırakılmıştır.

5.2. Araştırmanın Türü

Bu çalışmada kullanılan araştırma türü insert'e ilişkin temel tüketici yargılarının belirlenmesine yönelik bir tanımlayıcı (betimlemesal) araştırma (**descriptive research**) modeli grubuna girmektedir. Böyle bir çalışmada tanımlayıcı araştırma modelinin seçilmesinin önemli bir başka nedeni de alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerin insert'e yönelik stratejilerinin ortaya konulmasının amaçlanmasıdır. Bu bağlamda, araştırma kapsamını oluşturan temel sorular şunlardır:

- Insert'e ilişkin olarak tüketicilerin algılamaları ve bunun sonucunda oluşan beklentileri ve temel yargıları nelerdir?
- Alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerin insert'e yönelik stratejileri ne olmalıdır?

5.3. Araştırma Yöntemi

5.3.1. Ana Kütlenin Belirlenmesi

Araştırmanın ana kütlesini Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği'nin (AMPD) üyesi olan ve aynı zamanda alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerde alışveriş yapan tüketiciler oluşturmaktadır. Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği'nin (AMPD) üyesi olan ve aynı zamanda İstanbul'daki alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerin tamamı CarrefourSa, Real, Gima ve Tansaş hipermarket ve süpermarket mağazalarından meydana geldiği için ve başka bir markada mağaza olmadığı için bu dört marka mağaza araştırma içine dahil edil-

miştir. Araştırma Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği (AMPD) üyesi olan Anadolu ve Avrupa yakalarındaki alışveriş merkezlerinde yer alan CarrefourSa, Real, Gima ve Tansaş hipermarket ve süpermarketlerinin tamamında yapılmıştır.

5.3.2. Anket Sorularının Hazırlanması

Makalenin uygulama bölümündeki anket sorularını oluşturabilmek için, 15 firmanın (CarrefourSA, Migros, Gima, Tansaş, Real, Bim, DiaSA, ChampionSA, Uğur, Çağrı, Maxi, Kiler, MacroCenter, PM, Çetinkaya) insert'leri içerik analizine tabi tutulmuş, soru tasarımında bu bilgilerden yararlanılmıştır. Insert'lerin incelenmesiyle şu sonuçlar elde edilmiştir:

- Insert'ler öncelikle fiyat indirimine odaklanmıştır. Insert'lerin birkaçında, indirimli fiyatlar eski fiyatlarıyla birlikte verilirken, birçoğunda sadece ürünün indirimli fiyatı yer almaktadır. Bu da tüketicide soru işareti uyandırabilecek hatalı bir uygulamadır. Fiyat indirim, bazı insert'lerde ikincisi veya üçüncüsü bedava ya da ikincisi % 50 indirimli, aynı kategoriden başka bir ürün bedava gibi farklı şekillerde yer almaktadır. Bu indirimlerin birçoğu, marketlerin kendi alışveriş kartları (MigrosClub kart vb.) aracılığıyla müşterilere sağlanmaktadır.
- Insert'lerin bazılarında satış özendiriminin diğer faaliyetlerinden kupon yer alırken, bazılarında çekiliş, bazılarında ise belli bir satın alma kotasının doldurulması durumunda alışveriş çeki kazanılması yer almaktadır.
- Bazı firmalar nedene dayalı pazarlama (satın alınan ürünün bedelinin bir kısmının bir yardım kuruluşuna bağışlanması vb.) faaliyetlerine de insert'te yer vermektedir.
- Bazı insert'lerde üretici firmaların yeni ürün lansmanları çerçevesinde deneme fiyatı gibi uygulamalara yer verilmiştir.
- Insert'lerde üretici ya da aracı firma hakkında haberlere de yer verilebilmektedir. Örneğin yeni açılan bir market ya da bir şarap firmasının uluslararası yarışmada aldığı madalya haberi gibi. Bazı insert'lerde yemek tarifi ve beslenme bilgilerine de yer verilmektedir. Hemen hemen bütün insert'lerde firmanın kimlik bilgisi ve konuşulduğu mağazalara ilişkin veriler yer alırken, bir bölümünde ücretsiz ya da ücretli tüketici danışma hattı numarası veya internet alışveriş sitesi adresleri de bulunmaktadır.
- Insertler çoğunlukla 15 günlük, bazılarında 3 haftalık, bir örneğinde ise 3 aylık süreyi kapsamaktadır. Ancak 3 aylık insert, hergün düşük fiyat (EDLP) politikasını uygulayan bir indirim marketine aittir.
- Bir insert'te müşterilere o marketin bir sonraki insert'inde hangi ürünün indirime girmesini istedikleri sorulmuştur.
- Insert'ler genellikle gıdada yoğunlaşmış, bunu temizlik ve kişisel bakım ürünleri izlemiştir. Tekstil, ev eşyaları, elektronik ise ikinci planda yer almıştır.
- Insert farklı marketler tarafından kapakta, "İndirim Postası", "İndirim Rehberi", "Avantajlı Ürünler Dergisi", "Cep Dostu Alışveriş Rehberi", "İndirimdekiler Kazançlı Alışveriş Rehberi", "Süper Vizyon" gibi çeşitli başlıklarla yer almıştır.

- Insert'ler genellikle 16-24 sayfa arasında değişirken 2 ya da 30 sayfalık sıradışı insertlere de rastlanmıştır. Genellikle A4 kağıt boyutunda yoğunlaşmıştır.
- Insert'lerin tamamı mağaza girişinde bulundurulmaktadır. Bazı marketler gazetelerin hafta sonu eki olarak, bazıları ise kapı önlerine dağıtarak tüketicilere ulaşma yolunu tercih etmektedir.
- Sadece bir market zincirinin insert'inde "basım hataları firmamızı bağlayıcı değildir" ya da "kampanyaya ait ürünler stoklarımızla sınırlıdır" gibi tüketici aleyhinde olabilen ifadelere yer verilmemiş, tam aksine müşteri yönlü bir politika izlenmiştir.

Verilerin toplanmasında 28 sorudan oluşan bir anket formu kullanılmıştır. Anket formu üç bölümden oluşmuştur. Anketin birinci bölümünde insertlere ilişkin çoktan seçmeli sorular, ikinci bölümünde insertlere ilişkin beşli likert ölçekli (2=Tamamen önemli / Kesinlikle katılıyorum, 1=Önemli / Katılıyorum, 0=Kararsızım, -1=Önemli değil / Katılmıyorum, -2=Hiç önemli değil / Kesinlikle Katılmıyorum) önem ve katılım soruları, üçüncü bölümünde ise demografik sorular yer almaktadır. Anket formunun nihai olarak hazırlanmasından önce sorulardaki eksiklik ya da hataların belirlenebilmesi için anket formu taslağı ana kütleyi temsil eden tüketicilerin bir bölümünde uygulanarak sınanmıştır. Yapılan ön anket çalışması neticesinde yeteri kadar anlaşılmayan, birbirine benzer nitelikte bulunan sorularda gerekli düzeltmeler yapılarak ön çalışmada yer almayan bazı soruların eklenmesiyle ankete son şekli verilmiştir.

5.3.3. Örnekleme Süreci ve Veri Toplama Yöntemi

Insert'e ilişkin temel tüketici yargılarının belirlenmesi ve bu süreçte alışveriş merkezleri içerisinde yer alan hipermarket ve süpermarketlerin insert'e yönelik stratejilerinin ortaya konulması amaçlı çalışmada, İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde yer alan CarrefourSa, Real, Gima ve Tansaş hipermarket ve süpermarketlerinde basit tesadüfi örnekleme yönteminin kuralları dikkate alınarak ve rastsal olarak seçilen 650 tüketici (%5 hata payı) ile yüz yüze anket yapılmıştır. Anketler gerekli eğitim verilerek, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü son sınıf öğrencileri tarafından 23-29 Haziran 2003 tarihleri arasında İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde yer alan CarrefourSa, Real, Gima ve Tansaş hipermarket ve süpermarketlerindeki tüketicilere 10:00-18:00 saatleri arasında hafta içi ve hafta sonu dahil edilmek suretiyle uygulanmıştır. Insert'lerin zamanlamasına ilişkin olarak bir kısıt oluşturmamak amacıyla, tüketiciler için farklı insert örneklerinden oluşan bir örnek seti oluşturulmuş ve bu gösterilen insert örnekleri üzerinden tüketicilerin görüşleri alınmıştır. Veriler SPSS 9.0 programı aracılığı ile analiz edilmiştir.

5.3.4. Araştırmanın Hipotezleri

H₁: Insert'i alışverişlerinde önemseyen tüketiciler ile önemsemeyen tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₂: Insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelen tüketiciler ile yönelmeyen tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₃: Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketiciler ile alışverişe çıkmayan tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₄: Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketiciler ile alışverişe çıkmayan tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₅: Insert'lerin tüketiciye yarar sağlamak için çıkarıldığını düşünen tüketiciler ile düşünmeyen tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₆: Insert'lerin fiyat indirimlerinin duyurulması için çıkarıldığını düşünen tüketiciler ile düşünmeyen tüketicilerin "İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer almasını" önemli bulmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₇: Insert'lerin fiyat indirimlerinin duyurulması için çıkarıldığını düşünen tüketiciler ile düşünmeyen tüketicilerin "Insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olmasını" önemli bulmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

5.4. Araştırma Bulguları ve Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

5.4.1. Araştırma Verilerinin Analizi

5.4.1.1. Araştırmanın Güvenilirliği

Çalışmanın istatistiksel güvenilirliği (içsel tutarlılığı), Cronbach Alpha yöntemi ile sınımlanmıştır ve Alpha değeri olarak 0,6285 elde edilmiştir. Araştırmadaki 0,6285'lik Alpha değeri oldukça yüksek bir güvenilirliğin olduğunu göstermektedir.

5.4.1.2. Frekans Analizleri

5.4.1.2.1. Demografik Özelliklerin Frekans Analizleri

Tablo 1. Demografik Özellikler

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Yaş	Frekans	Yüzde
Bay	219	%34	20 yaş ve altı	48	%7
Bayan	431	%66	21 – 30 yaş arası	220	%34
			31 – 40 yaş arası	193	%30
			41 – 50 yaş arası	113	%17
			51 – 60 yaş arası	56	%9
			61 – 70 yaş arası	14	%2
			70 yaş ve üzeri	6	%0,9
Gelir Düzeyi	Frekans	Yüzde	Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
125 milyon ve altı	23	%4	İlköğretim	113	%17
250 – 500 milyon arası	83	%15	Lise	246	%38
500 - 750 milyon arası	101	%18	Yüksek okul	58	%9
675 – 750 milyon arası	101	%18	Üniversite	215	%33
1 - 1,5 milyar arası	95	%17	Yüksek lisans	14	%2
1,5 - 2 milyar arası	65	%12	Doktora	3	%0,5
2 - 2,5 milyar arası	46	%8			
2,5 - 3 milyar arası	26	%5			
3 milyar ve üzeri	20	%4			

5.4.1.2.2. İnternet'e İlişkin Düşüncelerin Frekans Analizleri

Tablo 2. İnternet'in Alışverişlerde Önemsizlik Düzeyi

İnternet'i alışverişlerinizde önemsizlik ediyor musunuz?	Frekans	Yüzde
Evet	561	%86
Hayır	88	%14

Tablo 3. İnternet'teki Ürünleri Gördükten Sonra Alışverişe Yönelme Düzeyi

İnternet'teki ürünleri gördükten sonra hiç alışverişe yöneldiniz mi?	Frekans	Yüzde
Evet	536	%83
Hayır	111	%17

Tablo 4. Insert'leri İnceledikten Sonra Alışverişe Çıkma Düzeyi

<i>Insert'i inceleyerek alışverişe çıkar mısınız?</i>	Frekans	Yüzde
Evet	536	%83
Hayır	111	%17

Tablo 5. Insert'lerin Dağıtım Kanal Tercihleri

<i>Mağaza içinde</i>	Frekans	Yüzde	<i>Apartman girişinde</i>	Frekans	Yüzde
Evet	238	%37	Evet	265	%41
Hayır	412	%63	Hayır	385	%59
<i>Gazete/Dergi ekinde</i>	Frekans	Yüzde	<i>Posta yolu ile</i>	Frekans	Yüzde
Evet	305	%47	Evet	127	%20
Hayır	345	%53	Hayır	523	%80

Tablo 6. Insert'lerin Hazırlanma Sıklığı

<i>Insertler hangi zaman aralıklarında hazırlanmalıdır?</i>	Frekans	Yüzde
Haftalık	273	%42
Onbeş günlük	270	%42
Aylık	97	%15
Diğer	9	%1

Tablo 7. Insert'lerin Çıkarılma Amacı

<i>Satışları arttırmak için?</i>	Frekans	Yüzde
Evet	397	%61
Hayır	252	%39
<i>Tüketiciye yarar sağlamak için?</i>	Frekans	Yüzde
Evet	168	%26
Hayır	491	%74
<i>Fiyat indirimlerini duyurmak için?</i>	Frekans	Yüzde
Evet	376	%58
Hayır	273	%42

Tablo 8. *Insert'te Tercih Edilen Ürün Segmentleri*

<i>Gıda</i>	Frekans	Yüzde	<i>Giyim</i>	Frekans	Yüzde
Evet	533	%82	Evet	115	%18
Hayır	116	%18	Hayır	534	%82
<i>Temizlik</i>	Frekans	Yüzde	<i>Ev Tekstili</i>	Frekans	Yüzde
Evet	404	%62	Evet	92	%14
Hayır	245	%38	Hayır	557	%86
<i>Kişisel Bakım</i>	Frekans	Yüzde	<i>Elektronik Eşya</i>	Frekans	Yüzde
Evet	181	%28	Evet	107	%17
Hayır	468	%72	Hayır	542	%83
<i>Oyuncak</i>	Frekans	Yüzde			
Evet	64	%10			
Hayır	585	%90			

Tablo 9: *Insert'te Yer Alması İstenen Konular*

<i>İndirim kuponları</i>	Frekans	Yüzde	<i>Eğitici yazılar</i>	Frekans	Yüzde
Evet	415	%64	Evet	275	%42
Hayır	234	%36	Hayır	374	%58
<i>Diet/Beslenme bilgileri</i>	Frekans	Yüzde	<i>Yemek tarifleri</i>	Frekans	Yüzde
Evet	175	%27	Evet	147	%23
Hayır	474	%73	Hayır	502	%77
<i>Oyunlar/Bulmacalar</i>	Frekans	Yüzde			
Evet	84	%13			
Hayır	565	%87			

5.4.1.2.3. *Insert' lere İlişkin Yarguların Frekans Analizleri*

Tablo 10. *Insert'lerdeki Ürün Detayının Önemslenme Düzeyi*

<i>Insert'te yer alan ürün detayı</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	164	%25
Önemli	400	%62
Kararsızım	23	%4
Önemli değil	56	%9
Hiç önemli değil	6	%0,9

Tablo 11 . Insert'lerdeki Ürün Sayısının Önemszenmesi Düzeyi

<i>Insert'te yer alan ürün sayısı</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	57	%9
Önemli	364	%56
Kararsızım	69	%11
Önemli değil	137	%21
Hiç önemli değil	22	%3

Tablo 12. Insert'te İndirim Öncesi Ürün Fiyatlarının Önemszenme Düzeyi

<i>İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insertte yer alması</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	260	%40
Önemli	338	%52
Kararsızım	16	%3
Önemli değil	35	%5
Hiç önemli değil	1	%0,2

Tablo 13. Insert'te Gıda Ürünlerinin Önemszenme Düzeyi

<i>Insert'te daha çok gıda ürünlerinin yer alması</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	94	%15
Önemli	311	%48
Kararsızım	72	%11
Önemli değil	151	%23
Hiç önemli değil	21	%3

Tablo 14. Insert'teki İndirim Oranlarının Önemszenme Düzeyi

<i>Insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olması</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	251	%39
Önemli	297	%46
Kararsızım	29	%5
Önemli değil	64	%10
Hiç önemli değil	5	%0,8

Tablo 15. *Insert'te Ürünlerin Fiyatına Göre Sıralanmasının Önemsizlik Düzeyi*

<i>Insert'te yer alan ürünlerin fiyatına göre sıralanması</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	33	%5
Önemli	196	%30
Kararsızım	66	%10
Önemli değil	252	%39
Hiç önemli değil	99	%15

Tablo 16. *Insert'teki Ürünlerin Mağazada Bulunabilmesinin Önemsizlik Düzeyi*

<i>Insert'te yer alan ürünün mağazada her an bulunabilmesi</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	470	%73
Önemli	172	%27
Kararsızım	2	%0,3
Önemli değil	4	%0,6

Tablo 17. *Insert'teki Baskı Hatalarının Önemsizlik Düzeyi*

<i>Insert'teki baskı hataları</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	242	%37
Önemli	282	%44
Kararsızım	33	%5
Önemli değil	81	%13
Hiç önemli değil	10	%2

Tablo 18. *Insert'deki Ürün Resimlerinin Gerçeği Yansıtmasının Önemsizlik Düzeyi*

<i>Insert'teki ürün resimlerinin gerçeği yansıtması</i>	Frekans	Yüzde
Tamamen önemli	328	%51
Önemli	268	%41
Kararsızım	14	%2
Önemli değil	30	%5
Hiç önemli değil	7	%1

Tablo 19. Insert'deki Ürünlerin Kalitesiz Olduğu Fikrine Katılma Düzeyi

<i>Insert'teki ürünler kalitesizdir</i>	Frekans	Yüzde
Kesinlikle katılıyorum	5	%0,8
Katılıyorum	49	%8
Kararsızım	82	%13
Katılmıyorum	425	%65
Kesinlikle katılmıyorum	88	%14

Tablo 20. Insert'deki Ürünlerin Son Kullanma Tarihinin Yaklaşmış Olduğu Fikrine Katılma Düzeyi

<i>Insert'teki ürünlerin son kullanma tarihi yaklaşmıştır</i>	Frekans	Yüzde
Kesinlikle katılıyorum	22	%3
Katılıyorum	218	%34
Kararsızım	102	%16
Katılmıyorum	280	%43
Kesinlikle katılmıyorum	27	%4

Tablo 21. Insert'lerin Tüketici İçin Yararlı Olduğu Fikrine Katılma Düzeyi

<i>Insert tüketici için son derece yararlıdır</i>	Frekans	Yüzde
Kesinlikle katılıyorum	84	%13
Katılıyorum	455	%70
Kararsızım	72	%11
Katılmıyorum	31	%5
Kesinlikle katılmıyorum	6	%0,9

Tablo 22. Insert'teki Ürün Resimlerinin Yanıltıcı Olduğu Fikrine Katılma Düzeyi

<i>Insert'teki ürün resimleri yanıltıcıdır</i>	Frekans	Yüzde
Kesinlikle katılıyorum	31	%5
Katılıyorum	144	%22
Kararsızım	138	%21
Katılmıyorum	296	%46
Kesinlikle katılmıyorum	36	%6

Tablo 23. İntert'lerin İndirimli Ürünleri Duyurmak İçin ıkarıldığı Fikrine Katılma Düzeyi

<i>Firma indirimli ürünleri duyurmak için insert çıkarmaktadır</i>	Frekans	Yüzde
Kesinlikle katılıyorum	171	%26
Katılıyorum	425	%65
Kararsızım	20	%3
Katılmıyorum	31	%5
Kesinlikle katılmıyorum	1	%0,2

Tablo 24. İntert'lerin Tüketiciyi Mağazaya ekmek İçin ıkarıldığı Fikrine Katılma Düzeyi

<i>Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır</i>	Frekans	Yüzde
Kesinlikle katılıyorum	228	%35
Katılıyorum	360	%56
Kararsızım	20	%3
Katılmıyorum	39	%6
Kesinlikle katılmıyorum	2	%0,3

5.4.1.2.4. *İntert'lere İlişkin Yarguların Betimleyici İstatistikleri*
(Ortalama & Standart saplama)

5.4.1.3. *Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular*

Tablo 25. İntert'te İlişkin Yargularının Ortalama & Standart Sapmaları

<i>İntert'lere İlişkin Önem Yarguları</i>	Ortalama	St. Sapma
İntert'te yer alan ürünün, mağazada her an bulunabilmesi	1,71	0,500
İntert'teki ürün resimlerinin gerçeği yansıması	1,36	0,826
İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer alması	1,26	0,765
İntert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olması	1,12	0,941
İntert'teki baskı hataları	1,03	1,032
İntert'te yer alan ürün detayı	1,02	0,847
İntert'te daha çok gıda ürünlerinin yer alması	0,47	1,096
İntert'te yer alan ürün sayısı	0,46	1,025
İntert'te yer alan ürünlerin fiyatına göre sıralanması	-0,29	1,195
<i>İntert'lere İlişkin Katılım Yarguları</i>	Ortalama	St. Sapma
Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır	1,19	0,784
Firma indirimli ürünlerini duyurmak için insert çıkarmaktadır	1,13	0,695
İntert tüketici için son derece yararlıdır	0,90	0,711
İntert'teki ürünlerin son kullanma tarihi yaklaşmıştır	-0,11	1,029
İntert'teki ürün resimleri yanıltıcıdır	-0,25	1,018
İntert'teki ürünler kalitesizdir	-0,84	0,779

Tüm bu frekans analizlerine ek olarak, verilerin daha derinlemesine analizini yapabilmek için Mann – Whitney U Hipotez Testleri kullanılmıştır. Ankette yer alan likert değişkenler normal dağılıma uymadığı için parametrik testler yerine parametrik olmayan testlerden Mann – Whitney U testi tercih edilmiştir. İki bağımsız örneklemin aynı dağılıma sahip olup olmadığını tespit etmek için Mann Whitney U Testlerinden yararlanılmıştır (Orhunbilge, 1997:293). Yapılan Mann Whitney U Testleri sonucunda elde edilen değerler aşağıda gösterilmiştir.

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Tablo 26. H_1 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

H_1 HİPOTEZİ	Mann Whitney U Değeri (Z)	p	Sonuç
H_1 : Insert’i alışverişlerinde önemseyen tüketiciler ile önemsemeyen tüketicilerin “Insert tüketici için son derece yararlıdır” fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.	-5.58	0.00*	H_0 Red Anlamlı bir fark vardır.

Tablo 27. H_1 Hipotez Testinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	Insert’i alışverişlerinde önemseyenlerin ortalaması	Insert’i alışverişlerinde önemsemeyenlerin ortalaması
Insert tüketiciler için son derece yararlıdır	0.96	0.47

Insert’i alışverişlerinde önemseyen tüketicilerin “Insert tüketici için son derece yararlıdır” sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 0.96 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert’i alışverişlerinde önemsemeyen tüketicilerin “Insert tüketici için son derece yararlıdır” sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 0.47 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert’i alışverişlerinde önemseyen tüketiciler, önemsemeyen tüketicilere göre, insert’leri tüketici için daha yararlı görmektedirler.

Tablo 28. H_2 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

H_2 HİPOTEZİ	Mann Whitney U Değeri (Z)	p	Sonuç
H_2 : Insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelen tüketiciler ile yönelmeyen tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.	-4.38	0.00*	H_0 Red Anlamlı bir fark vardır.

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Tablo 29. H_2 Hipotez Testinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	Insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelenlerin ortalaması	Insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelmeyenlerin ortalaması
Insert tüketiciler için son derece yararlıdır	0.95	0.62

Insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelen tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 0.95 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelmeyen tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 0.62 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelen tüketiciler, yönelmeyen tüketicilere göre, insert'leri tüketici için daha yararlı görmektedirler.

Tablo 30. H_3 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

H_3 HİPOTEZİ	Mann Whitney U Değeri (Z)	p	Sonuç
H_3 : Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketiciler ile alışverişe çıkmayan tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.	-4.79	0.00*	H_0 Red Anlamlı bir fark vardır

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Tablo 31. H_3 Hipotez Testinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	<i>Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkanların ortalaması</i>	<i>Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkmayanların ortalaması</i>
<i>Insert tüketiciler için son derece yararlıdır</i>	1.04	0.79

Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.04 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkmayan tüketicilerin "Insert tüketici için son derece yararlıdır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 0.79 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketiciler, alışverişe çıkmayan tüketicilere göre, insert'leri tüketici için daha yararlı görmektedirler.

Tablo 32. H_4 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

<i>H₄ HİPOTEZİ</i>	<i>Mann Whitney U Değeri (Z)</i>	<i>p</i>	<i>Sonuç</i>
<i>H₄: Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketiciler ile alışverişe çıkmayan tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur</i>	-3.39	0.00*	<i>H₀ Red Anlamlı bir fark vardır</i>

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Tablo 33. H_4 Hipotez Testinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	<i>Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkanların ortalaması</i>	<i>Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkmayanların ortalaması</i>
<i>Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır</i>	1.04	1.29

Insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkan tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.04 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkmayan tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.29 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert'i inceledikten sonra alışverişe çıkmayan tüketiciler, firmaların insert'leri tüketiciyi mağazaya çekmek için çıkardığı fikrine, alışverişe çıkan tüketicilere göre daha fazla katılmaktadırlar.

Tablo 34. H_5 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

H_5 HİPOTEZİ	Mann Whitney U Değeri (Z)	p	Sonuç
H_5 : Insert'lerin tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarıldığını düşünen tüketiciler ile düşünmeyen tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" fikrine katılmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.	-2.72	0.00*	H_0 Red Anlamlı bir fark vardır

Tablo 35. H_5 Hipotez Testinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	Insert'in tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarıldığını düşünenlerin ortalaması	Insert'in tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarılmadığını düşünenlerin ortalaması
Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır	1.01	1.25

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Insert'in tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarıldığını düşünen tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.01 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert'in tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarılmadığını düşünen tüketicilerin "Firma tüketiciyi mağazaya çekmek için insert çıkarır" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.25 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert'in tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarılmadığını düşünen tüketiciler, firmaların insert'leri tüketiciyi mağazaya çekmek için çıkardığı fikrine, insert'in tüketiciyeye yarar sağlamak için çıkarıldığını düşünen tüketicilere göre daha fazla katılmaktadırlar.

Tablo 36. H_6 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

H_6 HİPOTEZİ	Mann Whitney U Değeri (Z)	p	Sonuç
H_6 : Insert'lerin fiyat indirimlerinin duyurulması için çıkarıldığını düşünen tüketiciler ile düşünmeyen tüketicilerin "İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer almasını" önemli bulmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.	-4.42	0.00*	H_0 Red Anlamlı bir fark vardır

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Tablo 37. H_6 Hipotez Testinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	Insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünenler	Insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarılmadığını düşünenler
İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer alması	1.38	1.10

Insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünen tüketicilerin "İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer alması" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.38 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarılmadığını düşünen tüketicilerin "İndirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer alması" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.10 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünen tüketiciler, insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarılmadığını düşünen tüketicilere göre, indirimli ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer almasını daha önemli görmektedirler.

Tablo 38. H_7 Hipotezinin Mann Whitney – U Testi Sonucu

H_7 HİPOTEZİ	Mann Whitney U Değeri (Z)	p	Sonuç
H_7 : Insert'lerin fiyat indirimlerinin duyurulması için çıkarıldığını düşünen tüketiciler ile düşünmeyen tüketicilerin "Insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olmasını" önemli bulmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.	-4.96	0.00*	H_0 Red Anlamlı bir fark vardır

Tablo 39. H₇ Hipotez Testlerinin Ortalamalarının Karşılaştırılması

	<i>Insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünenler</i>	<i>Insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarılmadığını düşünenler</i>
<i>Insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olması</i>	1.28	0.90

Değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünen tüketicilerin "Insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olması" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 1.28 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarılmadığını düşünen tüketicilerin "Insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olması" sorusuna verdikleri cevapların ortalaması 0.90 olarak saptanmıştır. Bu sonuçlara göre insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünen tüketiciler, insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarılmadığını düşünen tüketicilere göre, insert'te yer alan ürünlerin indirim oranlarının yüksek olmasını daha önemli görmektedirler.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Global rekabetin her geçen gün şiddetlendiği yeni ekonomi koşullarında, pazar paylarını artırmak isteyen üretici ve aracı firmaların, satış özendirme faaliyetlerini hedef kitlelerine duyurmada yararlandıkları insert'ler, makalenin çıkış noktasını oluşturmuştur. Satış özendirme türü olan fiyat indirimleri Türkiye'deki insert'lerde yurtdışındakilerin aksine daha yoğun biçimde yer aldığı için, fiyat indirim konusuna kısa bir teorik açıklama getirilmiştir. Fiyat indirimlerinin ardından insert konusuyla ilgili temel bilgilere yer verilmiştir. Insert'le ilgili teorik kaynak yetersizliğinden dolayı, hiper-süpermarketlerin insert'lerinin içerik analizine tabi tutulmasıyla konu zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Yapılan araştırmada ise tüketicinin insert medyasına olan değer yargıları, insert'lerin tüketici tercihlerindeki önemi ve tüketicinin ideal bir insert'in içerik, biçim, zamanlama vb. açısından nasıl olması gerektiğine ilişkin düşünceleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızda frekans analizlerine ve istatistiksel olarak anlamlı olan Mann – Whitney U Hipotez Test sonuçlarına göre; tüketiciler insert'lerde bulunan ürünlerin detaylı bir şekilde yer almasını ve sözkonusu ürünlerin mağazada her an bulunabilmesini önemli görmektedirler. Bunun yanında, tüketiciler insert'lerde ortaya çıkabilen baskı hatalarının önemli olduğunu da düşünmektedirler. Araştırmada verilerin analizinden elde edilen bulgular çerçevesinde, tüketiciler insert'lerde tanıtılan ürünlerin kaliteli olduğu inancındadırlar. Çalışmada elde edilen bir başka sonuca göre, tüketiciler insert'lerde gıda ürünlerine yer verilmesini istemektedirler. Ayrıca, gıda ürünlerinin yanında temiz-

lik ürünlerinin de insertlerde bulunması tüketicinin bir tercihidir. Çalışmanın bir başka önemli sonucu olarak, tüketiciler insert'teki ürünlerin gerçeğini yansıttığının çok önemli olduğunu vurgulamaktadırlar.

Yapılan analizler ışığında, tüketiciler insert'i kendileri için çok yararlı bulurken, firmaların insert'leri tüketiciye yarar sağlamak için değil, daha çok firmanın kendi satışlarını artırmak ve fiyat indirimlerini duyurmak için çıkardığı görüşündedirler. Daha açık bir ifadeyle, tüketiciler insert'i müşteri odaklı değil, firma odaklı bir pazarlama aracı olarak gördüklerini ortaya koymaktadırlar. Bu sonuca ek olarak, yapılan Mann – Whitney U Hipotez Test sonucuna göre de, insert'i alışverişlerinde önemseyen, insert'teki ürünleri gördükten sonra alışverişe yönelen ve insert'i inceledikten sonra düzenli alışverişe çıkan tüketiciler, insert'i kendileri için yararlı görmektedirler.

Araştırmadan alınan bulgular kapsamında, tüketiciler firmanın insert'i kendilerini mağazaya çekmek için çıkardığını belirtmektedirler. Yapılan Mann – Whitney U Hipotez Test sonucuna göre de, insert'i inceledikten sonra düzenli alışverişe çıkmayan ve insert'in tüketiciye yarar sağlamak için çıkarılmadığını düşünen tüketiciler, firmanın insert'i tüketiciyi mağazaya çekmek için çıkardığı fikrine daha fazla katılmaktadırlar.

İndirim konusu incelendiğinde, tüketiciler insert'teki indirim oranlarının yüksek olmasına ve insert'teki ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te bulunmasına çok fazla önem vermektedirler. Buna ek olarak, tüketiciler firmaların indirimli ürünlerini duyurmak için insert çıkardığını da düşünmektedirler. Mann – Whitney U Hipotez Test sonucuna göre de, insert'in fiyat indirimlerini duyurmak için çıkarıldığını düşünen tüketiciler, insert'teki ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te bulunmasının ve insert'teki indirim oranlarının yüksek olmasının önemli olduğu yargısına sahiptirler.

Gerçekleştirilen analiz sonuçlarından hareketle, tüketicilerin insert'leri önemsedikleri ve insert'le beraber alışverişe yöneldikleri, fakat bunu düzenli olarak yapmadıkları anlaşılmaktadır.

Insert'e ilişkin temel tüketici yargılarının belirlenmesi üzerine gerçekleştirilen araştırmamızda elde edilen verilerin analizinden alınan tüm bu bulgular çerçevesinde, insert'lerin tüketiciye ulaştırılırken gazete ve dergi eklerinde veya apartman girişlerinde dağıtılması, insert'lerin haftalık ya da on beş günlük süreler içinde hazırlanması doğru bir pazarlama stratejisi olacaktır. Ayrıca insert'lerde ürün tanıtımları yanında verilecek alışveriş indirim kuponları ve tüketiciyi eğitici yazıların bulunması da faydalı olacaktır. Çalışmada alınan bulguların ışığında geliştirilebilecek bir başka öneri de, insert'teki ürünlerin detaylı verilmesine, ürün resimlerinin gerçeği yansıttığına, indirim oranlarının yüksek olmasına, ürünlerin indirim öncesi fiyatlarının insert'te yer almasına ve baskı hatalarının yapılmamasına özellikle dikkat edilmelidir. Bu bilgilere ek olarak, insert'te tanıtılan ürünlerin mağazada her zaman bulunabilmesine ve bu ürünlerin kaliteli olmasına büyük bir özen gösterilmelidir. Sonuç olarak, yapılan tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda hazırlanacak insert'ler, tüketici nezdinde firma odaklı pazarlama aracı olmaktan çıkarılıp, müşteri odaklı bir hale getirilmiş olacaktır.

Insert konusunda sınırlı sayıda araştırmalardan biri olan böyle bir çalışmanın ileride yapılabilecek olan araştırmalar açısından çeşitli aydınlatıcı sonuçları getirmesine dönük ola-

arak araştırma önerileri geliştirilebilecektir. Insert'e ilişkin temel tüketici yargılarının belirlenmesi üzerine gerçekleştirilen bu çalışmanın sonuçlarının daha da geliştirilebilir olması için benzer araştırma modelinin mağazaların pazarlama yönetimlerine uygulanması bilimsel bakımdan tamamlayıcı bir etki gösterecektir. Çalışmada işletmelerin pazarlama faaliyetleri açısından satış özendirmede etkili bir araç olarak ele alınan insert konusu, bundan sonraki yapılacak araştırmalarda tüketici davranışları konusu dahil edilerek yeni değişkenlerle geliştirilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Banks, Jeffrey, Moorthy, Sridhar (1999)**. "A Model of Price Promotions with Consumer Search", *International Journal of Industrial Organization*, Vol. 17.
- Blythe, Jim (2001)**. Pazarlama İlkeleri, (Türkçesi: Prof.Dr. Yavuz Odabaşı), Bilim Teknik Yayınevi-Prentice Hall, İstanbul.
- Chen, Shih-Fen S., Monroe, Kent B., Lou, Yung-Chien (1998)**. "The Effects of Framing Price Promotion Messages on Consumers' Perceptions and Purchase Intentions", *Journal of Retailing*, Vol.74, No.3.
- d'Astous, Alain ve Jacob, Isabelle (2002)**. "Understanding Consumer Reactions to Premium-Based Promotional Offers", *European Journal of Marketing*, Vol. 36, No. 11/12.
- Gilbert, D.C. ve Jackaria, N. (2002)**. "The Efficacy of Sales Promotions in UK Supermarkets: A Consumer View", *International Journal of Retail&Distribution Management*, Vol.30, No.6.
- Green, Corliss L. (1996)**. "Ethnic Response to Couponing: A Motivational Perspective", *Journal of Consumer Marketing*, Vol.13, No.2.
- Hanna, Nessim ve Wozniak, Richard (2001)**. *Consumer Behavior: An Applied Approach*, Prentice Hall, U.S.A.
- Kinney, Thomas C., Bernhardt, Kenneth L. ve Krentler, Kathleen A. (1995)**. *Principles of Marketing*, Harper Collins, U.S.A.
- Kocabaş, Füsün, Elden, Müge ve Çelebi, Serra İnci (2000)**. *Marketing P.R., Media Cat Yayınları*, Ankara.
- Kumar, V., Madan, Vibhas ve Srinivasan, S. (2002)**. "Price Discounts or Coupon Promotions: Does it Matter?", *Journal of Business Research*.
- Kwok, Simon ve Uncles, Mark (2002)**. "Sales Promotion Effectiveness: The Impact of Culture at an Ethnic-Group Level", *University of New South Wales, School of Marketing Working Paper*, 02/4,

- Laroche, Michel, Pons, Frank, Zgolli, Nadia ve Kim, Chankon, (2001).** “Consumers Use of Price Promotions: A Model and its Potential Moderators”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, Vol.8.
- Orhunbilge, Neyran (1997).** Örneklemeye Yöntemleri ve Hipotez Testleri, İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayın No: 270, İşletme İktisadı Yayın No: 405, İstanbul.
- Peattie, Ken ve Peattie, Sue (1995).** “Sales Promotion- A Missed Opportunity for Service Marketers?”, *International Journal of Service Industry Management*, Vol.6, No.1.
- Raghubir, Priya, Corfman, Kim (1999).** “When Do Price Promotions Affect Pretrial Brand Evaluations?”, *Journal of Marketing Research*, May, Vol.36.
- Schoell, William F. ve Gultinan, Joseph P. (1995).** *Marketing: Contemporary and Practices*, Prentice Hall, U.S.A.
- Smith, Michael F., Sinha, Indrajit (2000).** “The Impact of Price and Extra Product Promotions on Store Preference”, *International Journal of Retail&Distribution Management*, Vol.28, No.2.
- Srinivasan, Srini S. ve Anderson, Ralph E. (1998).** “Concepts and Strategy Guidelines for Designing Value Enhancing Sales Promotions”, *Journal of Product & Brand Management*, Vol.7, No.5.
- Tek, Ömer Baybars (1999).** *Pazarlama İlkeleri: Global Yönetimsel Yaklaşım Türkiye Uygulamaları*, Beta Yayınevi, İstanbul.
- Thomas, Wayne (2003).** “An Investigation of the Influence of Sales Promotion Activity on Consumer Gambling Behavior”, *Cyber-Journal of Sport Marketing*.
- Voss, Glenn B. ve Seiders, Kathleen (2003).** “Exploring the Effect of Retail Sector and Firm Characteristics on Retail Price Promotion Strategy”, *Journal of Retailing*, Vol.79, No.1.
- Walters, Rockney G. (1991).** “Assessing the Impact of Retail Price Promotions on Product Substitution, Complementary Purchase, and Interstore Sales Displacement”, *Journal of Marketing*, April, Vol.55.

www.udel.edu/alex/chapt18, (16.06.2003)

www.btl.com.tr/03_5_satispromosyon.asp, “Satış Promosyonları”, (12.06.2003).

Présentation du système correspondant à prochain/dernier, précédent/suivant en turc

Presentation of the system corresponding to next/last, preceding/following in Turkish

Araş. Gör. Erdoğan KARTAL¹
Uludağ Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı

Abstract: *In this study, on the basis of article “ Next/last and the others. The adjectives deictic in ordeal of the space” written by A.-M. Berthonneau, who looked at how the adjectives next/last are used together with the names of time and space, we aim to present the system corresponding to next/last, preceding/following in Turkish*

Anahtar sözcükler: *Sıfat, gelecek/geçen, gösterici (deiktik), uzam, zaman*

Öz: *Bu çalışmada, Fransız dilbilimci A.-M. Berthonneau (2002)'nun “prochain /dernier” (gelecek/geçen) sıfat çifti ve onun benzeri olan “précédent/suivant” ((bir) önceki/ sonraki) çiftinin zaman ve uzam isimleriyle nasıl kullanıldığını inceleyen, “Gelecek/geçen ve diğerleri. «Gösterici» sıfatlar uzam sınavında” (Prochain/dernier et compagnie. Les adjectifs «déictiques» à l'épreuve de l'espace) adlı çalışmasından yola çıkarak Türkçe'de bu çiftlere karşılık gelen “gelecek/geçen” ve “(bir) önceki/ sonraki” sıfatlarının benzer bağlamlarda nasıl kullanıldığı incelenmiştir.*

Key words: *Adjective, next/last, deictic, space, time*

¹ Yazışma adresi: Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fransız Dili Eğitimi A.B.D. 16059 Görükle/ BUR-SA. Elektronik Posta: erdogankartal@hotmail.com

1. INTRODUCTION

Dans ce travail, tout en prenant comme base l'article intitulé "**Prochain/dernier et compagnie. Les adjectifs «déictiques» à l'épreuve de l'espace**" de A.-M. Berthonneau (2002), travail dans lequel elle traite comment les adjectifs prochain/dernier sont utilisés dans le temps, l'espace et le texte, nous nous proposons d'essayer de présenter le système correspondant à *prochain/dernier, précédent/suivant* dans la langue turque.

Pour ce faire, nous allons d'abord parler brièvement des caractères généraux de la morphologie de la langue turque afin de rendre plus claires les phrases exemplaires en turc, qui vont illustrer ce travail. Puis, nous allons essayer de montrer quels types de termes correspondent à *prochain/dernier, précédent/suivant* en turc et enfin, nous nous demanderons s'il existe deux séries différentes; déictique/ anaphorique, comme c'est le cas en français, ou d'autre système?

2. CARACTERES GENERAUX DE LA MORPHOLOGIE DE LA LANGUE TURQUE

Rappelons d'abord que la langue turque est apparentée aux langues ouralo-altaïques, qui sont parlées en Sibérie (tatar), dans l'Altaï, en Asie centrale (ouzbek, turkmène), dans la Caucase et enfin dans l'Anatolie et les Balkans (Petit Robert, 1995).

"La langue turque a pour procédé unique la suffixation (des préfixes n'apparaissent que dans les mots étrangers empruntés).

La morphologie turque ignore l'opposition des genres (il n'y a ni masculin, ni féminin, ni neutre) et celles des nombres (singulier/pluriel) n'y jouent qu'un rôle restreint. De même, l'accord morphologique des mots entre eux (en genre, nombre et cas) n'existe pas en turc: ainsi, le nom employé comme adjectif épithète ou attribut sera toujours invariable.

Il n'y a pas non plus de classes morphologiques telles que diverses déclinaisons ou conjugaisons: un suffixe unique étant affecté à une fonction grammaticale déterminée, il n'y a qu'une déclinaison et qu'une conjugaison [...].

Si l'on met à part les interjections et quelques particules diverses (dont de rares conjonctions), on observe qu'il n'y a en turc que deux grandes catégories de mots: le nom et le verbe, qui ont des systèmes de suffixation différents (en dépit de nombreux éléments communs) et qui s'expriment dans le vocabulaire par des radicaux presque toujours différents.

Les verbes turcs sont présentés dans les dictionnaires avec addition au radical du suffixe "-mek" d'infinitif: ver-mek "donner", al-mak "prendre", gör-mek "voir", konuş-mak "parler". Le radical verbal, sans addition d'aucun suffixe, a la propriété de former une 2ème personne du singulier de l'impératif: *ver!* "donne!", *al!* "prends!", *gör!* "vois!", *konuş!* "parle!". Le radical nominal, sans addition de suffixe, peut, de son côté, former le sujet ou l'attribut d'une proposition, et être employé devant un autre nom en fonction

d'épithète ; ainsi at "cheval", et *güzel* "beau, belle" dans les propositions : *at koşuyor* "le cheval court", *güzel koşuyor* "la belle court", *at güzel* "le cheval est beau" *güzel at koşuyor* "le beau cheval court". Le radical nominal fonctionne aussi, parfois, comme adverbe: *at güzel koşuyor*. "le cheval court joliment" [...].

On a pu observer ci-dessus que le même radical nominal, *güzel*, a pu être employé aussi bien comme substantif (la belle) que comme adjectif (beau) ou comme adverbe (joliment). C'est-à-dire qu'en turc la catégorie du nom forme un ensemble unique, où la différenciation en substantif, adjectif, adverbe correspond à des différences d'emploi, mais non pas de nature (le pronom n'étant lui-même qu'une variété de nom) [...]" (Bazin, 1987: 22-23).

2.1. Fonction Adjectivale du Nom

Les adjectifs sont en fait des noms exprimant des qualités, il n'y a pas à part de catégorie de mot "adjectif" en turc. Chaque adjectif est en même temps un nom. Par exemple, *kırmızı* "rouge", *büyük* "grand", *güzel* "belle" sont aussi à la catégorie de noms ainsi que *ağaç* "arbre", *ev* "maison", *çiçek* "fleur": *büyük büyüklüğünü bilmeli* "le grand doit avoir conscience", *şu güzele bir bakın* "regardez ! Quelle belle fille !", *kırmızı alıcı bir renktir* "le rouge est une couleur attirante". Mais ils sont en même temps employés comme adjectif : *güzel ev* "la belle maison", *büyük ağaç* "le grand arbre", "*kırmızı çiçek*" "la fleur rouge" (Ergin, 1990 : 292).

Par ailleurs, les noms turcs employés adjectivement sont invariables: *güzel atlar koşuyor* "les beaux chevaux courent", *güzel atları görüyor* "il voit les beaux chevaux", *güzel kızlar koşuyorlar* "les belles filles courent". Cette invariabilité de l'adjectif est une grande simplification pour l'apprentissage de la langue.

Si le nom employé adjectivement a une fonction "épithète", il se place obligatoirement avant (antéposé) le mot auquel il se rapporte (Gencan, 1992: 12): *güzel hava* "le beau temps" (*hava güzel* signifierait "le temps est beau").

Le turc n'a pas de formes de comparatif ni de superlatif. On peut toutefois préciser le sens comparatif à l'aide du mot *daha* "plus" : *Mehmet, Ahmetten daha büyük* "Mehmet est plus âgé qu'Ahmet", et le sens superlatif à l'aide du mot en "le plus": *Mehmet, çocuklardan en büyüğü* "Mehmet est le plus âgé des enfants" (avec *büyük* "grand" au sens d'"âgé").

Tout "nom-adjectif" peut être employé tel quel comme adverbe (invariable): *iyi* "bon", *iyi yaptı* "il a bien fait".

3. GELECEK/GEÇEN “PROCHAIN/DERNIER” ET BİR ÖNCEKİ/BİR SONRAKI (OU ÖNCEKİ/ SONRAKİ) “PRECEDENT/SUIVANT”

Comme c’est le cas en français, le système correspondant à “prochain/dernier, précédent/suivant” en turc comprennent aussi deux séries différentes : *gelecek/geçen* “prochain/dernier” et *bir önceki/bir sonraki* (ou *önceki/sonraki*) “précédent/suivant”. Elles ont des rôles fondamentalement différents les unes des autres.

3.1. Gelecek/Geçen “Prochain/Dernier”

La nature des mots *gelecek/geçen*, équivalents à “prochain/dernier” en français est nom-adjectif. Ils sont formés sur des verbes *gel-mek* “venir” et *geç-mek* “passer”. Ils fonctionnent comme “épithète” (qualificatif) et se placent obligatoirement avant (antéposé) le mot auquel ils se rapportent : *gelecek yıl* “l’année prochaine”, *geçen hafta* “la semaine passée”, *gelecek adam*, “l’homme qui viendra”, *geçen araba* “la voiture qui s’est passée ou la voiture qui est en train de passer à ce moment-là”.

Il nous faut préciser par ailleurs que le couple *gelecek/geçen* ne fonctionne pas avec tous les noms. Pour que n’importe quel nom se rapporte au couple *gelecek/geçen*, il faut que celui-ci désigne un être ou un objet étant capable d’accomplir des actes de *gel-mek* “venir” et de *geç-mek* “passer”. Ils ne fonctionnent donc pas avec les noms d’espace, car une “station de métro” est toujours statique dans le temps et l’espace, alors que le temps (l’année, le mois, l’heure...) coule.

Quand ils sont employés avec les noms temporels comme c’est le cas en français, ils sont dits déictiques en ce sens particulier et propre au temps qu’ils sélectionnent l’un, *gelecek* “prochain” le futur, l’autre, *geçen* “dernier” le passé :

1a. *Gelecek hafta geleceğim.*

“Je viendrai la semaine prochaine” (vs * *geldim* “je suis venu”).

1b. *Geçen hafta Fransa’yi terk etti.*

“Il a quitté la France la semaine dernière” (vs * *terk edecek* “ il quittera”).

Ils définissent des positions antagonistes: *geçen/gelecek hafta* renvoie dans l’exemple (1) à la semaine qui suit/précède celle qui inclut t° (moment d’énonciation).

Pour un emploi déictique, comme c’est le cas avec “prochain/dernier” en français, le couple *gelecek/geçen* exige que les noms temporels aux quels il se rapporte constituent avant tout une suite (une structure séquentielle). Par exemple prenons un t° (moment d’énonciation): “C’est lundi, le 24 juin 2002”;

2. *Gelecek/geçen yıl* “l’année prochaine/dernière”, *gelecek/geçen ay* “le mois prochain/dernier”, *gelecek/geçen pazartesi* “lundi prochain/dernier”, *gelecek/geçen mart* “en mars prochain/dernier”, *gelecek/geçen yaz* “l’été prochain/dernier”.

En revanche, ils ne s’appliquent pas à jour et aux noms des parties du jour (matin, midi, après-midi, soir, nuit et minuit), ainsi que aux moments, instants, etc., pour des raisons en question : le jour et ses parties échappent à la deixis adjectivale : * *geçen gün* “le jour dernier” s’appelle *dün* “hier”, * *geçen sabah* “le matin dernier” s’appelle *dün sabah* “hier matin” et les autres (minute, seconde et heure) n’ont pas de structure séquentielle (Berthonneau, 2002 : 111).

3.2. Bir Önceki/Bir Sonraki (Ou Önceki/Sonraki) “Précédent /Suivant”

Quant au couple *bir önceki/bir sonraki* (ou *önceki/sonraki*) équivalant à “précédent /suivant” en français, ils sont aussi réputés comme nom-adjectifs exprimant des ordinaux. Ils sont formés sur les noms-adverbiaux *önce* “avant” et *sonra* “puis ou après”, alors que leur équivalent *bir önceki/bir sonraki* est le cumul avec la chiffre 1 (bir).

A l’inverse du couple *gelecek /geçen*, le couple *önceki/sonraki* (ou *bir önceki/bir sonraki*) a un emploi anaphorique. Il prend appui sur un moment déjà connu. Il est compatible avec le passé ou le futur comme c’est le cas en français : “précédent /suivant”.

3a. 1999 yılının Temmuz ayında İtalya’ya gittim. Önceki/sonraki (ou *bir önceki/ sonraki*) yaz Gürcistan’daydım.

“Je suis allé en Italie en juillet 1999. L’été précédent/suivant, j’étais en Géorgie”.

3b. 2003 yılının Haziran ayında Cléo Paris’te olacak. Önceki/ sonraki ay (ou *bir önceki/bir sonraki ay*) Mısırda turnede olacak.

“Cléo sera à Paris en juin 2003. Le mois précédent/suivant, elle sera en tournée en Egypte”.

Apparemment ils ne sont pas différents les uns des autres, ils ont le même sens. Mais l’emploi, celui du cumul avec *bir* (un), *bir önceki/bir sonraki*, sert plutôt à mettre l’accent (renforcer) sur le temps de l’événement.

Cet emploi anaphorique est compatible avec tous les noms temporels, y compris le jour et ses parties :

Par exemple : prenons un moment déjà connu dans le temps : c’est samedi, le 22 juin 2002, il est 15h 45’ 13” ;

Bir önceki/sonraki (ou *önceki/sonraki*) *saniye* “seconde”, *dakika* “minute”, *saat* “heure”, *gün* “jour”, *sabah* “matin”, *öğle* “midi”, *akşam* “soir”, *gece* “nuit”, *hafta* “semaine”, *salı* “mardi”, *ay* “mois”, *yıl* “année”, *yüzyıl* “siècle”, *binyıl* “millénaire”, etc.

Bir önceki /sonraki (ou *önceki /sonraki*) ont aussi un emploi anaphorique pour l’espace comme ils en ont pour le temps (Figure 1):

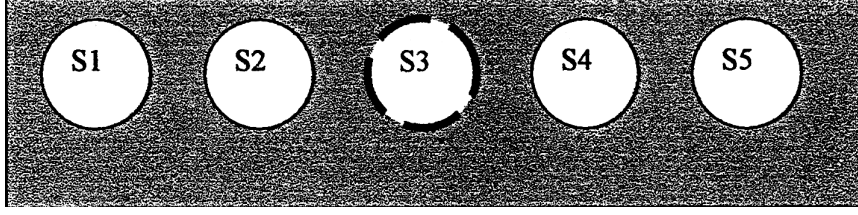

Figure 1. Stations de Métro

4a. [S3] position de locuteur : *Denetçi bir önceki (önceki) durakta [S2] indi.*

“Le contrôleur est descendu à la station précédente”.

4b. *Bir sonraki (sonraki) durakta [S4] ineceğim.*

“Je descendrai à la station prochaine [S4]”.

4. CONCLUSION

Le système correspondant à *prochain/dernier, précédent/suivant* en turc, comprend deux séries différentes : l'une, *gelecek/geçen* “prochain/dernier” qui n'a qu'un seul emploi dit déictique (temporel), alors que l'autre, *bir önceki/bir sonraki* (ou *önceki/sonraki*) “précédent/suivant”, est anaphorique pour les noms temporels et d'espace qui sont linéaires (le métro, etc.)

[Temps] *gelecek* vs *geçen* (déictique) *bir önceki* vs *bir sonraki* (ou *önceki/sonraki*) (anaphorique).

[Espace] *bir önceki* vs *bir sonraki* (ou *önceki* vs *sonraki*) (anaphorique).

BIBLIGRAPHIE

Bazin, L., (1987), *Introduction à l'étude pratique de la langue turque*, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient.

Berthonneau, A.-M., (2002), “*Prochain/dernier* et compagnie. Les adjectifs «déictiques» à l'épreuve de l'espace ou comment circuler dans le temps, l'espace, le texte” in C. Schneckeder éd., *Langue Française* 136, Paris, Larousse, pp.104-125.

Ergin, M., (1990), *Üniversiteler için Türk Dili*, İstanbul, Bayrak Basım Yayınları.

Gencan, T. N., (1992), *Dilbilgisi, Lise I, II, III*, İstanbul, Kanaat Yayınları.

Le Nouveau Petit Robert (1995).

Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804 A Study Of The European Overland Exports To The Ottoman Empire: 1795-1804

Doç. Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY*
Osmangazi Üniv. İİBF. İktisat Bölümü
Dr. Numan ELİBOL**
Osmangazi Üniv. Fen Ed. Fak. Tarih Bölümü

Öz: Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Cevdet Maliye ve Cevdet İktisat tasniflerine, ek olarak Bab-ı Defteri tasnifindeki Başmuhasebe kayıtlarına bağlı kalınarak 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk yıllarında Belgrad'dan Osmanlı topraklarına gelen kervanların tüccar, mal ve mali kompozisyonları incelenmiştir. Malların çeşitleri, mal getiren tüccarların tabiyetleri ile kervanlardan alınan vergiler söz konusu kayıtlardan derlenmek suretiyle tablolar oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular sonucunda, söz konusu dönemdeki Osmanlı-Avrupa ticaretine kara ticareti bağlamında bir ışık tutmak ve bazı araştırmacıların satır aralarında değindiği değişimi somut olarak göz önüne serek ticaretin eğilimini bulmak amaçlanmıştır. 9 adet kervan, 318 tüccar ve 1036 parça mal içeren 9 defter üzerinde yapılan inceleme sonucunda oluşturulan 3 tablodan elde edilen bulgular bu çalışmada maddeler halinde sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Ticaret, Osmanlı Ticareti, Kervan Ticareti, Dış Ticaret, Belgrad Ticareti, 18. Yüzyıl Ticareti.

Abstract: In this study, the merchants, the trade articles and the financial composition of the caravans coming from Belgrade to the interior of the Ottoman Empire at the turn of the 18th century are examined. The chief sources of the study are Cevdet Maliye, Cevdet İktisat and Bab-ı Defteri Başmuhasebe registers in the Ottoman Archives of Prime Ministry in Istanbul. In the course of the study the trade articles are categorized and together with the nationalities of merchants and taxes collected from the caravans are presented in tables. The aim of the study is to shed light on the Ottoman-European overland trade during the period under study and to show clearly the fundamental changes referred by some researches briefly as well as to determine the major tendencies of the trade. The results reached by the examination of 9 registry books (9 caravans, 318 merchants, 1036 items of goods) are presented in conclusion in separate items.

Key words: Trade, Ottoman Trade, Caravan Trade, Foreign Trade, Belgrad Trade, Trade of Eighteenth Century.

* OGU. İİBF. İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, Meşelik Kampüsü/ESKİŞEHİR.
Elektronik Posta: amesud@ogu.edu.tr, Faks: 0 222 2292527.

** OGU. FEF. Tarih Bölümü Öğretim Elemanı, Meşelik Kampüsü/ESKİŞEHİR.
Elektronik Posta: nelibol@ogu.edu.tr, Faks: 0 222 2393578.

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu gibi geleneksel ekonomilerde, coğrafi sınırlılıklar, iklim koşulları, bugüne kıyasla varolan teknolojik gerilik ve devletin temel gelir kaynağını oluşturan mali unsurlardaki sınırlılık nedeniyle, ticaretin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Nitekim geleneksel ekonomilerde ticaret, vergilendirilebilir bir kaynak olarak merkezi yönetimlerin ihtiyaç duydukları gelirin sağlanmasında önemli bir role sahipken, diğer yandan ülkelerin ihtiyaç duydukları tüketim mallarının ülke içinde yeter miktarda bulunmasını sağlayan bir unsurdur. Ticaretin bu iki temel getirisine, ülke içinde üretilme imkanı olmayan malların tedarik edilmesi, kıtlık, çekirge salgını, yangın gibi üretimi olumsuz etkileyen afetlerin toplumun refahı üzerindeki kötü etkisinin en aza indirgenmesi ve ticaret yoluyla geleneksel ekonomilerin kendi medeniyet havzalarını canlı tutmayı hedeflemesi de eklenebilir. Osmanlı İmparatorluğu da tüm bunlardan hareketle ticari sektöre çağının gerektirdiği özeni göstermeye çalışmış ve ticaret noktasında politikalar geliştirmiştir. Ulaşım sisteminin ve güvenliğinin geliştirilmesi, gümrük politikaları oluşturulması, ticari anlaşmaların yapılması bu politikalarından en önemlileri olarak belirtilebilir. Bu politikaların coğrafya ve dönem bağlamında başarısı/başarısızlığı ayrıca incelenmesi gereken bir konudur.

Osmanlı benzeri geleneksel ekonomilerin bir diğer önemli özelliği ekonomilerin yükseliş ve düşüş trendine girmelerinde ticaretin oynadığı roldür. Bugün Büyük Roma İmparatorluğu'nun çöküşünde ithal eğilimli dışa bağımlı ticari yapısının rolü bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde ise 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonrasındaki ticari oluşumların etkisini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Ticaretin bu öneminden hareketle bu çalışmada 1795-1804 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kara yolu ile yaptığı ithalat (ya da Avrupa'nın yaptığı ihracat) arşiv belgelerine bağlı kalınarak analiz edilmiştir ve bunun sonucunda söz konusu dönemin dış ticari yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

18. yüzyıl, en genel anlamda, Osmanlı ticaret tarihine ilişkin olarak yapılan araştırmalarda bir dönüşüm yüzyılı olarak ifade edilmektedir. Bu dönüşüm ana hatlarıyla, ticari partnerlerin değişerek Orta Avrupa devletlerinin bu ticaretteki rollerinin artması, Karadeniz ticaretinde yeni ulusların ortaya çıkması, Osmanlı'nın tarımsal ürün ihracatının belirginleşmesi, ticarete konu olan metallerin değişimi, ticaretin coğrafi değişimi, kapitülasyonların süreklilik kazanması, taşımacılıkta Avrupalı ulusların artan faaliyetleri, Osmanlı ticaretinde azınlıkların boy göstermeye başlaması, Osmanlı topraklarında yeni elçiliklerin kurulması, Osmanlı'nın sınıai anlamda yenileşme faaliyetlerine girişmesi ve ilk kez olarak Avrupa'ya elçi göndermesi, hammadde ihracatının artması ve ticaret hacminin artması gibi dönüşümleri içermektedir. (Bkz.: PASKALEVA, 1967; MCGOWAN, 1994; PANZAC, 1992; GENÇ, 2000; PANZAC, 1989; ISSAWI, 1982; CEZAR, 1991).

18. yüzyılda batı pek çok alanda gelişmesini tamamlamış, merkantilist politikalar ekseninde ulusal dış ticaret avantajı sağlamak için ticaretin önemini kavramış ve sonuçta bu olgunlaşmayı pratiğe yansıtmıştır. Dünya coğrafyasının etkin ticari merkezleri ve rotalarının değişmesinin sonuçları artık net olarak hissedilmektedir. Düşünsel, dinsel, kurumsal ve demografik alandaki dönüşümler üretime ve zenginliğe olan ilginin artması sonu-

cunda talebi, talep artışı ise üretim, ticaret ve teknolojik gelişmeleri kamçulamış ve sonuçta feodal kurumlar yerini kapitalist kurumlara terk etmeye başlamışlardır. Dünyanın klasik imparatorlukları artık kabuk değiştirmektedirler. Bu anlamda 18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde Osmanlıya mal satan ülkelerin ve ticarete konu olan malların farklılaşarak ağırlıklarının değiştiği, Osmanlı iktisadiyatının 17. yüzyılın başlarından itibaren karşı karşıya kaldığı mali sorunlarla boğuştuğu, 18. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in bir iç deniz olma kimliğinin yok olarak ticari anlamda Osmanlı kontrolünden çıktığı, taşımacılıkta git-tikçe Osmanlı dışı ulusların egemen olduğu, Batı Anadolu'da yeni limanların ve dış ticarete yeni etnik grupların ağırlığının hissedildiği, ülke içinde batılı ulusların ekonomik nüfuzlarının arttığı, dış ticaretin hacminde bir değişimin gözlemlendiği ve tüm bunları defetmek için Osmanlı'da yenileşme/sanayileşme çabalarının başladığı bir yüzyıl olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada 18. yüzyıl Osmanlı dış ticareti ile ilgili olarak bu yargıların doğruluğu/yanlışlığı bir çeşit teste tabi tutulacaktır.

V. Paskaleva 18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin, Orta Avrupa devletlerinin ticaretteki ağırlıklarının artması, Rusya'nın Karadeniz havzasında güçlenmesi, etnik grupların dış ticaretteki aracılık faaliyetlerinin artması ve tarımsal ürün ihracı gibi dört belirleyici unsur tarafından kuşatıldığını ifade etmektedir (PASKALEVA, 1967, s. 47). B. McGowan ise 18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde genellikle anıldığı şekliyle üç trendden bahsetmenin olanaklı olduğunu belirtir. Dış ticaretin ticari metaller itibarıyla bileşiminde değişiklik; dış ticaretin coğrafi dağılımında değişiklik; dış ticari ortakların göreceli ağırlıklarındaki değişiklik (MCGOWAN, 1994, s. 725).

18. yüzyılda Balkanlar'da, çoğu daha önceki yüzyıllarda mevcut olan panayırın dış ticarete önemi arttı. *Laysikon* denilen Alman, Leh, Yahudi ve Rum tüccarlar, Verviers, Vervins ve Aix-la Chapelle'de dokunan Leipzig kumaşlarını, 1720'lerde Tuna Eyaletlerine getirmeye başladılar (STOIANOVICH, 1960, s. 260-261) Bu anlamda Leipzig 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın batısı ile güneydoğusu arasında kurulan bir ticaret köprüsü durumuna gelmişti.(PASKALEVA, 1967, s. 48-49) Bu yüzyılda doğu Akdeniz'de de Avrupalı tüccarların faaliyetleri arttı. Bu bölgede gerçekleştirilen nakliyatın büyük kısmında yabancı gemiler tercih edilmekteydi. İskenderiye ile Avrupa ve Garp Ocakları (Trablus-Tunus-Cezayir) arasında gerçekleştirilen ticaret büyük ölçüde Avrupalıların tekelindeydi. 18. yüzyılda İskenderiye ile İzmir arasında gerçekleştirilen ticaretin %78'i; İskenderiye ile Selanik arasında gerçekleştirilen ticaretin %53'ü; İskenderiye ile İstanbul arasında gerçekleştirilen ticaretin yarısı; İskenderiye ile Mora ve Suriye limanları arasında gerçekleştirilen ticaretin büyük kısmı Avrupalı tüccarların tekelindeydi. 1785 yılında Osmanlı dahilinde gerçekleştirilen deniz ticaretinde kullanılan gemilerin %48'ini Avrupa gemilerinin oluşturduğu, toplam ticaretin 3/4'ten fazlasının da Avrupalı tüccarlar tarafından gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir.(PANZAC, 1992, s. 195-197) Bu ağırlığın tam olarak hissedilmesi 18. yüzyılın sonlarına rastlar. 1782 yılında İskenderiye Limanına 1039 gemi girip çıkmıştır. Bunların %71,4'ünü oluşturan 743'ü Osmanlı; %28,6'sını oluşturan 296'sı çeşitli Avrupa bandıralı gemiler olup, Osmanlı bandırası baskın gelmiştir. Türk ve Türk kabul edilebilecek (Rum ve Kuzey Afrikalı) gemilerin bu oldukça önemli sayısal üstünlüğü aslında (Panzac'a göre) yanıltıcıdır. Çünkü koşullar öyle gerektirmiştir. ABD bağımsızlık savaşından kaynaklanan güvensiz ortam, Avrupa, özellikle Fransız gemilerinin et-

kinliğini sınırlandırmıştır. 1783 yılında savaş sona erer. 1785'de Osmanlı gemilerinde önemli bir gerileme görülür. Sayıları ancak 618'dir. Avrupa gemileri ise önemli bir ilerleme gösterir. Sayıları 300 gemi ilavesiyle 597'ye ulaşmıştır. Artık hemen hemen eşitlik söz konusudur (PANZAC, 1989, s. 195-197).

Taşımacılıktaki dönüşüme ek olarak ticarete yeni ortaklar katılmakta ve coğrafî anlamda Osmanlı'nın ticari jeostratejik egemenliği yavaş yavaş kaybolmaktadır. Yakınoğu'da ticaret yapan eski ulusların yanında yeni gelenler, örneğin Avusturyalılar ve Ruslar ortaya çıktı. Bunlar 1725'de Tunus ve Trablus'da, 1727'de Cezayir'de konsolosluk açma hakkını elde ettiler. Bununla birlikte bu sırada Avusturyalılar henüz ulusal bir filoya sahip değillerdi ve korsanların veya Napoli-Sicilya gemilerinin hizmetinden faydalanıyorlardı. Fakat gemiciliklerini ve kendi ticaretlerini gerçekleştirmek için canla başla çalışıyorlar, Trieste'yi Venedik'e rakip bir limana dönüştürmek için çaba gösteriyorlardı. Bu limana çok geniş bağışıklıklar verildi. Hatta 1719 yılında Trieste, İstanbul ve Selanik'de şubeleri olan bir Levant Avusturya Kumpanyası kurdu (MANTRAN, 1987, s. 164-165). 1718'deki Pasarofça Anlaşması Avusturyalıların Tuna Nehri'nden aşağıya nehir ağzına kadar, fakat buradan öteye gitmemek üzere gemi işletmesine izin veriyordu. 1774'te Küçük Kaynarca şartlarına göre Rusların Karadeniz'de gemi yüzdürmesine izin veriliyordu ve 1784'te Katerina, Karadeniz limanlarını yabancılara açtı. Aynı yıl Avusturyalıların Karadeniz'de gemi işletmesine ve boğazlardan geçmesine izin verildi ve 1799 ve 1803'te aynı imtiyazlar sırasıyla İngiliz ve Fransızlara tanındı.

18. yüzyıl aynı zamanda dış ticarete konu olan mallarda dönüşümün olduğu bir yüzyıl olarak da değerlendirilebilir. Nitekim 18. yüzyılın başlarında Osmanlı ticaret ve ticaret bölgelerinin halen dış pazarlarda kabul gören mallar ürettiklerini ve bunların dış ticarete söz sahibi olduklarını söylemek olasıdır. H. Sahillioğlu'nun 1749-1750 tarihli, Fransa sefaretince hazırlandığı anlaşılan, Paris Milli Arşivi Dışişleri belgeleri arasında Seri BI-II, 239 numaralı kutudaki 12-13 ve 14 nolu raporlara dayanarak Bursa, Gelibolu ve Ankara üzerine yaptığı bir çalışmada da buraların ticaret imkanlarının, ürettikleri malların ve uluslararası ticaretteki etkin konumlarının varlığı ifade edilmiştir (SAHİLLİOĞLU, 1968, s. 61). 18. yüzyılın ilk yarısı, ekonomik açıdan Osmanlı'da hemen hemen bütün sektörleri kapsayan bir genişleme içindedir. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınaî üretim genişlemektedir. İstanbul, Halep, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne, Selanik gibi merkezlerde üretim artmaktadır. Genişleme kendini yalnızca sanayi alanında değil tarım alanında da gösterir. Bu ekonomik büyümenin sonucu, devlet bütçesine ait gelirlerde %50 oranında bir artma olmuştur. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında tersine bir gelişme ile, genişleme yerini bir daralmaya bırakır ve bütün alanlarda bir sıkıntı baş gösterir (ERGENÇ, 1988, s. 518) C. Issawi'ye göre aynı zamanda bu yüzyıl Osmanlı'nın, Avrupalı devletlerin gelişen endüstrileri için bir hammadde kaynağı durumuna geldiği ve Avrupalıların bol miktarda pamuk, yün ve ipek ithal ettikleri bir dönemdi. 18. yüzyıl boyunca tekstil sanayinin bu üç maddesi, yün, pamuk ve ipek kumaş, iplik ve hammadde olarak ihraç edilirken 18. yüzyıl sonlarına doğru yalnızca hammadde olarak satılmaya başlanmıştır (ISSAWI, 1982, s. 160) Kaldı ki hammadde ihracına dayanan bu durumun uzun sürdüğünü ve bu sayede dış ticaret hacminin sürekli artış eğiliminde olduğunu söylemek güçtür. Zira ilk defa bu yüzyılda beliren hammadde ihracı ve mamul madde ithali eğilimi dış ticaret hadlerinde olumsuz sonuçlar doğururken, Avrupa ülkele-

rinin bu hammaddeler için yeni kaynaklara yönelerek alımlarını oralara kaydirmaları da ihracatın azalması eğilimini 19. yüzyılın ortalarına doğru beraberinde getirmiştir. Nitekim 18. yüzyılda kahve gibi bir Osmanlı merkezli malın dahi Jawa'dan Basra'ya ihraç edildiği ya da Suriname'dan kahve gelmeye başladığı bilinmektedir (SLOT, 1990, s. 19) 18. yüzyılda 17. yüzyılın tam tersine olarak Avrupalılar kahve, çay, şeker, baharat gibi ürünler için sömürgelere yönelmeye başlamışlardı (WOLF, 1972, s. 176) 18. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde Avrupa'dan ithal edilen ürünlerin hacim olarak fazlalaştıkları da dikkati çekmektedir. Ayrıca, Osmanlı'da özellikle lüks kumaşlara olan ilgi de artmaya başlamıştır. Bu mallar fazla kaliteli olmamakla birlikte, görüntüsünün alımlı ve fiyatının düşük olması nedeniyle halk arasında rağbet görüyordu. İmparatorluk ileri gelenlerine ve üst tabakaya mahsus kürk vb. elbiseler alt tabakalarda da giyilmeye başlanmış, Avrupa ve Hindistan'dan gelen mallara rağbet artmıştı (UZUNÇARŞILI, 1959, s. 571). Osmanlı'nın batı ile yapılan ticaretinin hem ithalat hem de ihracat bakımından ham, yarı mamul ve mamul madde olarak tekstil ürünleri %60'ın üzerinde bir ağırlığa sahipti. Osmanlı açısından ithalatta, ihracata nazaran çok daha fazla kutuplaşmış olarak, tek bir tekstil mamulü, yünlü hakimdi. Onu takip eden ipekli ile birlikte, bu iki mamulün toplam ithalattaki payı %50'ye yakın idi (GENÇ, 2000, s. 255-256) Söz konusu yüzyıl aynı zamanda teknik/mekanik aletlerin de artık yavaş yavaş Osmanlı topraklarına girdiği bir dönemdir. Nitekim Selanik'teki Fransız konsolosu Felix Beaujour'un 1787-1797 dönemi için hazırlanmış olduğu raporda, 18. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki saat ticaretindeki gelişmenin yanı sıra İngiltere'nin de Osmanlıya olan saat ticaretinin sanıldığı kadar ötesinde olduğu belirtilmektedir (BEAUJOUR, ?, s. 18 ve 23).

Osmanlı'nın Avrupa ile olan kara ticareti de bu dönüşümlerden etkilenmişti. Bu nedenle de 18. yüzyıl, 19. yüzyıldaki ticari teslimiyeti öncelleyen bir dönüşüm yüzyılı olarak göze çarpmaktadır. Bu dönüşümün ortaya konulması için pek çok çalışmaya ihtiyaç olduğu da ortadadır. Buradan hareketle bu çalışmanın temel amacı 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk yıllarını dikkate alarak, Osmanlı'nın ticari yapısındaki dönüşümü arşiv belgeleri ışığında saptamak olarak belirlenebilir.

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU-AVRUPA KARAYOLU TİCARETİ

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan çöküşüne kadar tüm dönemlerinde, başka devletlerle ticari ilişkiler içinde bulunmuştur. Her ne kadar bazı çalışmalarda Osmanlı'nın ticari anlamda kendine yeter konumu vurgulansa da H. İnalçık bunun abartılmaması gerektiği ya da dış ticaretin olmadığı şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. (İNALCIK, 1995, 47). Osmanlı bu ticari ilişkilerini yürütürken ticari metaların nakledilmesi bağlamında üç temel taşıma alanı söz konusu olmuştur. Bunlardan en kapsamlı taşımaya konu olan deniz taşımacılığı ilk sırada, taşımacılık anlamında daha az öneme sahip olan karayolu ikinci sırada, ve nehir yolu taşımacılığı ise önemi nedeniyle üçüncü sırada yer almıştır. Nitekim Tuna, Dicle, Fırat ve Nil dışındaki nehirlerin karakterleri itibarıyla hacimli taşımacılığa müsait olmadıkları bilinmektedir. Osmanlı dış ticaretinde deniz ticaretinin hemen hemen her zaman kara ticaretine üstün geldiğini R. Mantran ifade etmektedir.

Mantran'a göre konsolosluk raporları da bunu doğrulamaktadır. 18. yüzyılda bile Ege Denizi hala üzerinde en fazla geminin dolaştığı bir alandı. (MANTRAN, 1987, 163). Bu durum ilkin deniz ve karayolu ile taşınan metaların, taşıma maliyeti açısından, geminin daha avantajlı bir konumda olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Gemi, karayolu taşıma araçlarına (at, katır, merkep, atlı araba) göre daha fazla meta taşıyabildiği için ortalama taşıma maliyetinin küçük olmasına neden olmaktadır. Karayolu taşımacılığının ise maliyet yüksekliğinin yanı sıra, metaların ticari bölgelere dağıtılmasından, alt yapı yetersizliğinden, taşınan meta hacminin düşük olmasından ve teknolojik gerilikten dezavantajlı bir konumda olduğu düşünülebilir. (GÜÇER, 1964, 33). Ancak tüm bunlara rağmen karayolu ile ticaretin ve ticari taşımacılığın canlı bir şekilde sürdürülebilmesi için bu konuya azami özenin gösterildiği bilinmektedir. Osmanlılardan önce dahi A. Selçuklu Devleti'nin yol güvenliğini sağlama noktasında önlemler aldığı, kervansaray, yol ve köprü yapımı ile ulaşımı kolaylaştırdığı ve büyük kentsel ticaret merkezleri kurarak ekonominin canlı ve reyanın refah içinde tutulmasına önem verdiği bilinmektedir. (KÖYMEN, 1986, 613-620; KIENITZ, 1986, 285-286). Ortadoğu devletleri böylelikle vergi gelirlerini artırmak için ekonomik faaliyetleri geliştirmenin ve reyanın bütün sınıflarında mümkün olan en büyük üretim artışını sağlamanın gereğini kabul ediyordu. Ekili toprakların kanalları açılmak suretiyle artırılması, yollar, köprüler ve kervansaraylar inşa etmek ve yolcuların güvenliğini sağlamak suretiyle de farklı bölgeler arasındaki ticaretin geliştirilmesi gerektiği öneriliyordu. (İNALCIK, 2000a, 83). Osmanlı İmparatorluğu da bu düşünceden hareketle kendi toprakları dahilindeki karayolu ticareti noktasında benzer önlemleri gündeme getirmiştir. Devlet aynı zamanda bu tür önlemleri teşvik etmeye yakın ilgi de gösteriyordu. (İNALCIK, 1995, 37). Ancak I. Süleyman dönemine kadar net olarak ortaya konulamayan yol ve ulaşım sistemi, Tanzimat sonrasında 1853 yalındaki talimat, 1869 yılındaki ilk büyük düzenleme ve 19. yüzyıldaki diğer düzenlemelere kadar Lütü Paşa'nın sadareti sırasında kurduğu ifade edilen menzil teşkilatı ve II. Murat devrinden varlığı bilinen derbent teşkilatı etrafında şekillenmişti. (TOZLU, 1999, 644-662; Bkz. HALAÇOĞLU, 1994, 162-164; HALAÇOĞLU, 1981, 123-132).

Menzil ve derbent teşkilatı dışında ve bunların yetmediği yerlerde kaleler (ribat) inşa etmek, köprücülük kurumu oluşturmak ve zaviyelerin varlığına izin vermek gibi uygulamalar söz konusu olmaktadır. Ancak 17. yüzyıldan itibaren derbent ve 16. yüzyılda da zaviye sisteminin zayıflamaya başladığı görülmektedir. Kentlerde, daha çok ıssız yol ve geçitlerde yolcuları barındırmak için kurulan, bir şeyh ya da dervişin hayır kurumu olarak kurduğu, ölü toprakların ihyasında, yol güvenliğinde, nüfusun iskan edilmesinde ve yeni yerleşim yerlerinin oluşturulmasında önemli roller üstlenen zaviyeler 16. yüzyıla gelindiğinde çoğu halen vergi muafiyetlerinden yararlanırken işlevlerini de yitirmişlerdi. Vakıf oldukları sürece de devlet onların topraklarını mali ve askeri amaçlarla kullanamazdı. Dolayısıyla devlet, özellikle II. Mehmet döneminde yol üstünde olmayan ve yolculara hizmet vermeyen zaviyelerle, gelirlerini hayır işlerinde kullanmayan vakıf ve zaviyeleri ortadan kaldırmış, topraklarını tumarlı sipahilere dağıtmıştır. 1530'da 623, yüzyılın ortalarında ise 1100 kadar zaviye vardı. I. Süleyman, İran Savaşları'nda harap olmuş köyleri canlandırmak için Erzurum yolu üzerinde zaviyeler kurulmasına izin vermiştir. (İNALCIK, 2003, 155-156). Derbentler de 17. yüzyıldan itibaren kırsal kesimde güvenliğin azalmasına paralel olarak bozulmaya başlamışlar, görevlerini yapamaz duruma

düşmüşler ve askeri mahiyette olanları hariç dağılmışlardır. Bu durum güvenliğin yok olmasına ve bölge ahalisinin güvenlik nedeniyle yerlerini terk etmelerine neden olunca 18. yüzyıl başlarında duruma müdahale edilerek derbentçiler eski yerlerine yerleştirilmeye başlanmıştır. (TABAKOĞLU, 2002, 239-240; İNALCIK, 2003, 155). Köprücülük ise, ülke genelinde ve fethedilen topraklarda varolan köprülerin bakım/onarımı ile yenilerinin yapılması için gerekli özenin gösterilmesi şeklinde belirmektedir. Genellikle devletin ileri gelenleri tarafından yapılan köprüler için belirli vakıflar kurulmakta ve bunun geliri söz konusu köprünün bakımına tahsis edilmekteydi. Kimi zaman bu bakım maliyeti bazı vergilerden muaf tutulmuş bir grup reayaya bırakılabiliyordu. L. Güçer'in ifade ettiği, Kili Kadısı'na gönderilen hükümden de anlaşılmaktadır ki devlet, muafiyet vermek suretiyle hazineden yaptığı fedakarlık karşılığı olarak, hazineden bir akçe sarfetmeden devamlı olarak köprülerin bakım ve tamiratını temin etmiş oluyordu. (GÜÇER, 1987, 9-11). Bu politikalar ekseninde Osmanlı döneminde yalnızca Bosna Hersek'te 232 han, 18 kervansaray, 32 misafirhane, 10 bedesten ve 42 köprü inşa edilmişti. Bu köprüler arasında 1566'da yapılmış Mostar Köprüsü, 1550 dolaylarında yapılmış Saraybosna'daki Koca (Kodja) Köprü ile Tirebinye Köprüsü gibi mimarlık başyapıtları vardır. (İNALCIK, 2003, 154).

Ticari taşımacılığın güvenliğini sağlamak için ana hatlarıyla ifade edilen bu uygulamalara paralel olarak Anadolu ve Rumeli topraklarında belirli karayolu ticaret rotaları oluşmuş, bu rotalar üzerinde gümrükler konuşlandırılmış ve sonuç olarak önemli kent ve kasaba merkezleri de bu rotaların geçtiği güzergahlar üzerinde oluşmuştur. Osmanlı'da ulaşım ve ticaretin büyük değişiklikler gösterdiği 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar işlevini sürdüren bu organizasyon içinde, çeşitli tarihlerde düzenlenmiş çok sayıdaki menzil defterinin verdiği bilgiye göre Anadolu'daki yol güzergahları şöyle idi:

İstanbul'dan Halep yönüne giden sağ kol Üsküdar'dan başlıyor, Gebze, Hersek, Lefke, Söğüt, Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrevpaşa Hanı, Bayat, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Iğın, Ladik, Konya, İsmail, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Külek, Bayrampaşa Hanı, Adana, Kurt Kulağı, Antakya menzilleri üzerinden Halep'e varıyordu.

İstanbul'dan başlayıp 16. yüzyılda Diyarbakır'ın alınmasından sonra, burada son bulacak olan orta kol Üsküdar'dan, İzmit, Sapanca, Geyve, Taraklı, Göynük, Hendek, Düzce Pazarı, Bolu, Gerede, Bayındır, Karacalar, Koçhisar, Tosya, Osmancık, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas, Kangal, Hasan Çelebi, Malatya, Harput, Ergani üzerinden Diyarbakır'a ulaşıyordu. Bu yol Diyarbakır'dan sonra Mardin, Nusaybin, Toprakkale, Karakuş, Kerkük ve Musul üzerinden Bağdat tarafına gidiyordu.

İstanbul'dan Erzurum ve Kars tarafına giden sol kol, orta kolun Merzifon menzilinden ayrılarak, Ladik, Niksar, Hacı Murat Kalesi, Karahisar-ı Şarki, Kelkit, Bayburt, Tercan üzerinden Erzurum'a ulaşıyor, oradan da Hasan Kalesi'ne uğrayarak Kars'a varıyordu.

Bu üç ana kol dışında Batı Anadolu'da Hendek, Hersek, Gölpazarı, Gemlik, Mudanya, Nilüfer Suyu, Ulubad, Susıgırlık, Başgelenbe, Ayazmend, Bergama, Manisa, Urla, Çeşme menzillerinden geçen ve İzmir'de sonuçlanan bir başka yol vardı. Kasabaların bu yollarla kurdukları bağ ile de şehir merkezleri ile etkin bir ulaşım söz konusu olabiliyordu. (ERGENÇ, 1998, 8-9'dan: BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, No: 3858-4004; AK-

DAĞ, 1995, 343). Bu rotalar üzerinde birçok ticaret merkezi gelişerek uzunca bir süre ticari canlılığını koruyarak bölgesel anlamda merkez olma özelliklerini sürdürmüşlerdir. (İNALCIK, 1970, 207-218). Ek olarak, bu şehirler bazı malların üretiminde uzmanlaşarak, buldukları rota üzerinde, söz konusu mallar aracılığıyla avantajlar elde etmekteydiler. Ankara-Kastamonu yöresi tiftik, dokuma; Konya-Afyon yöresi keçecilik; Uşak-Gördes yöresi halıcılık; Bursa-Bilecik yöresi ipek üretimi ve dokuma; Mezopotamya camii kandilleri, cam işleri; Manisa-Akhisar yöresi dericilik; Maraş demir üretimi; Şam demir işleri, kılıç, mine; Gaziantep ayakkabı yapımı; Ankara kervan avadanlığı üzerinde ihtisaslaşmıştı. Böyle olunca bu şehirler doğu-batı ticaretini sağlayan yollar üzerinde transit fonksiyonları ötesinde, coğrafi uzmanlaşmaları nedeniyle kendilerine mal akımları ve ticari ilişkiler doğurmaya başladılar. (TEKELİ, 1971, 45). Belli başlı bu rotalar üzerinde de gümrük merkezleri yerleştirilmiş durumdaydı. Kervanların, resmen saptanan güzergahları izlemek zorunda olmaları eninde sonunda gümrük merkezinden geçmeleri demekti. Örneğin Tebriz'den Bursa'ya gelmekte olan kervanlar ilk gümrüklerini Tokat'ta ikinci gümrüklerini de Bursa'da ödüyorlardı. Yüklerini bu merkezler dışındaki yerlere götürüp indirmeleri yasaktı. Dolayısıyla imparatorluk bir gümrük bölgeleri mozayikine bölünmekteydi. Her bölgede gümrük vergisi ödenmesi şarttı ve bunlardan her birinin ayrı kanun ve yönetmelikleri, ayrı vergi oranları olabiliyordu. (İNALCIK, 2000b, 245). Oluşturulan gümrüklerden küçük olanlar büyük bir gümrüğe bağlı kılınmakta ve merkezi hükümet büyük gümrüğü muhatap almaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hem dış ticaretten hem de iç ticaretten gümrük vergisi alınmaktaydı. Dolayısıyla dış gümrüklerin yanında iç gümrüklerin de varlığı söz konusuydu. İç gümrükler Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren kaldırılmaya başlanarak 19. yüzyılda tamamen yok olmalarına karşın Osmanlı'da 20. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını korumuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli toprakları aracılığı ile Avrupa'yla yaptığı etkin bir ticaret bulunmaktaydı. Bu ticarete de yukarıda ifade edilen politikalar varlığını sürdürmekteydiler. Osmanlılar İstanbul ile Belgrad arasındaki kadim Roma Yolu'nu, bozuk yerlerini kabaca kesilmiş taşlarla Belgrad'a kadar onararak her zaman bakımlı tutmuşlardır. Bu yol boyunca bütünüyle yeni yollar da yapmışlardır. Ünlü Slav tarihçisi Jrecek'in Osmanlı İmparatorluğu'nu, modern zamanlara kadar bütün tarihte, Roma'dan sonra yol sistemini en iyi çözümlen sistem olarak nitelemesi belki de bundan dolayıdır. (ORTAYLI, 1973, 183). Ana yollar üzerindeki belli köyler, yol yapım ve bakımıyla görevlendirilir bu hizmet karşılığında da olağandışı vergilerden (avarız) muaf tutulurdu. Belgrad-İstanbul yolunu arabalar bir ayda geçebiliyordu. 1566'da II. Selim atla aynı yolu 15 günde geçmiştir. Balkanları İstanbul'a bağlayan önemli genel üç büyük yol bulunmaktaydı. Ohri, Manastır ve Selanik üzerinden Arnavutluk Limanları'ndan gelen eski Via Egnatia; Belgrad, Sofya ve Filibe üzerinden gelen büyük askeri yol ve Tunca Vadisi ve Edirne üzerinden Aşağı Tuna bölgesinden gelen yol. (İNALCIK, 2003, 152).

Osmanlı ile Avrupa toprakları arasındaki ticarete karayolu ve karayolu ile sıkı bağlantıları olan nehir yolu taşımacılığı önemli rol oynamaktaydı. Karayolu ile Osmanlıya mal getiren tüccarlar, geldikleri bölgelere göre değişik rotalar izlemekteydiler. Avusturya'nın içlerinden doğuya, Osmanlı topraklarına kadar gelen karayolları, Tuna, Mur, Drava ve

Sava nehirlerini izlemişlerdi. Önce, Osmanlı topraklarının batı sınırında yer alan Budin ve Ösek'e çıkan bu yollar, daha sonra Erdel'e yönelmekte, sonra Eflak ve Boğdan'a kadar uzanmaktaydı. Budin'e çıkan en önemli iki yoldan ilki (Tuna Yolu) Güney Alman topraklarından başlayıp Tuna Nehri boyunca Viyana-Pressburg (Bratislava) üzerinden; ikincisi ise (Laibach Yolu) Avusturya'nın daha güneyindeki Alp topraklarından çıkıp Gorizia (Görz), Ljubljana (Laibach), Ptuj (Pettau) üzerinden gelmekteydi. Drava ve Mur Nehirleri boyunca Ösek'e kadar işleyen yollar, güneyden gelen bu ikinci yolu Laibach, Pettau ve Kanije arasında üç ayrı noktada kesmekteydi. Ayrıca İtalya'nın kuzeyinden gelip Tuna Nehri'ne kavuşan Brenner Yolu, Tauern Yolu, Semmering Yolu gibi birden fazla güzergah olup, bunların daha kuzeyde yer alan Bohemya, Şilezya ve Polonya ile bağlantıları vardı. (PICKL, 1988, 29; HOFFMAN, 1961, 35; PICKL, 1980, 36). Karayolunu kullanarak gelen Avrupa tüccarlarının izledikleri rota, hangi bölgenin tüccarı olduklarına ve nereden geldiklerine bağlı olarak farklılık göstermiştir. Örneğin Erdel'den ve Krayova'dan ticaret eşyası getiren Avusturya tüccarları İstanbul'a Niğbolu üzerinden gelmekteydiler. (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 338). Viyana tarafından karayoluyla gelen tüccarların bir kısmı Belgrad, Niş, Sofya, Filibe, Edirne, İstanbul güzergahını kullanırken, (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 58/2, 90) bir kısmı da Niş'ten sonra Vidin'e yönelerek Tuna Nehri boyunca uzanan Vidin, Niğbolu, Rusçuk, Yerköyü rotasını kullanmışlardır. (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 568).

Erdel tarafından gelen tüccarların ise, Avusturya tarafından gelen tüccarların aksine Eflak üzerinden geldiklerini, karayolunu kullanmaları halinde Rusçuk ve Varna yoluyla Güneye indiklerini (BOA, A. DVN. DVE, 58/2, 99) sonra nehiryolunu kullanmaları halinde ise önce Eflak yoluyla Tuna Nehri'ne indiklerini ve daha sonra Niğbolu, Rusçuk, Silistre, İbrail, Varna üzerinden İstanbul'a geldiklerini görüyoruz. (BOA, A. DVN. DVE, 58/2, 260; BOA, A. DVN. DVE, 60/4, 198).

Galiçya tarafından ise Torla Nehri (Dinyeper) yoluyla Hotin, Bender, Akerman ve Kocabeyi'ne kadar inen tüccarlar, buradan Karadeniz'e işleyen Osmanlı gemilerini kullanarak İstanbul'a gelmekteydiler. (BOA, A. DVN. DVE, 61/5, 741; BOA, A. DVN. DVE, 62/6, 37). Aynı bölgede kullanılmakta olan ve Hotin-Galaş yolu olarak bilinen bir diğer kol da, İstanbul'a Suçeva, Yaş, Barlad, Kalas, İsmail, Tulca hattı üzerinden bağlanmaktaydı. (MEHLAN, 1939, 257).

Osmanlı topraklarına güneyden gelen Hırvat tüccarlar ise, Bosna, Karadağ, Arnavutluk, Selanik, İstanbul güzergahını kullanmaktaydılar. (BOA, A. DVN. DVE, 60/4, 1029). Ancak 18. yüzyıl sonlarına doğru Saraybosna tarafından gelen Avusturya tüccarları artık, büyük bölümü Avusturya egemenliği altındaki Alman topraklarını Balkan Yarımadası'nın güney kesimleriyle bağlayan en önemli karayolu durumundaki (MEHLAN, 1938, 69) Belgrad, Niş, Üsküp, Selanik rotasını kullanıp Selanik ve Siroz'u ziyaret etmeye başlamışlardı.

Rumeli'de söz konusu bu yollarda yapılan ticari taşımacılık öküz, manda veya atların koştuğu yük arabalarıyla gerçekleştirilirdi. Manda ve öküzlerin koştuğu arabaların taşıma kapasitesi 700-800 okka dolayındaydı. At arabalarında ise, koşulan atların sayısına bağlı olarak yük kapasitesi 600 okkadan 1500 okkaya kadar çıkabilirdi. Rusçuk'tan Var-

na'ya at arabalarıyla nakledilecek ticaret eşyasının her bir 100 okkası için 34-35 pare ödenmekte, bu meblağ kış aylarında 1 kuruşa kadar çıkmaktaydı. Daha yavaş hareket eden ve öküz ve mandaların koşulduğu arabaların kirası ise daha ucuzdu. (PEYSSONEL, ?, 275) Balkan topraklarından Avusturya tarafına yönelen tüccarların, İstanbul, Belgrad, Viyana; veya Üsküp, Belgrad, Viyana; ya da Zıştovi, Rusçuk, Bükreş, Braşov, Viyana rotalarından herhangi biri üzerinde ve 10, 20 veya 30 kadar atın çektiği yük arabalarıyla yaptığı yolculuklar, yaklaşık 6 hafta sürmekteydi. (PASKALEVA, 1966, 109).

Kara ticaretinde nakliyatada kullanılan yük hayvanlarının taşıma kapasitesi birbirinden farklılık göstermekteydi. Develerin taşıma kapasitesi 200 kg ile 700 kg arasında değişmekteydi. Atların taşıma kapasitesi ise 300-350 kg'dan 600-650 kg'a kadar çıkmaktaydı. Nakliyatada develerin tercih edilme nedeni fazla yük taşıyabilmelerinden ziyade, bakımlarının zahmetsiz olmasıydı. Zira at gibi tımar derdi de olmayan bu hayvan günlerce aç ve susuz yolculuk yapabilmekteydi. Ancak zemini ağır yollarda rahatlıkla yürüyememesi nedeniyle, Balkan Dağları'nın kuzeyine düşen yerlerde ve daha güneydeki Yunanistan'ın bozuk yollarında develere rastlamak olanaklı değildi. Bu yüzden develer ağırlıklı olarak Trakya üzerinde seyreden rotalarda kullanılmaktaydı. (MEHLAN, 1939b, 271).

Yolculuk esnasında atların ayaklarına nal çakılmış olması ve yolculuk sırasında Türk işi eyer kullanılması dikkat edilen hususlar arasındaydı. Zira Türk eyerlerinin, Avrupa işi eyerlerin aksine ayağı iyi kavrayan üzengileri vardı ve önleri ve arkalarının hafif yükseltilmiş olması nedeniyle oturma rahatlığı sağlıyordu. (MEHLAN, 1939b, 272). Taşınan yükler ise keten bezi veya yün çuvallardan yapılan balyalar, örme sepetler veya ahşap sandıklar halinde hayvanların arka tarafına yerleştirilmekteydi. Taşımacılıkla en fazla meşgul olanlar ise Sırbistan'ın doğu kesimlerinde ve dağlık bölgelerde ikamet eden halklardı.

Nakliyatada arabaların kullanılması yalnızca düzlük alanlarda ve kısa mesafeli olarak olanaklı idi ve pek az sayıda güzergahla sınırlıydı. Dağlık/yüksek bölgelerde arabaların kullanılabilirdiği güzergahlar sadece Braşov-Sibiu arasında mevcuttu ve söz konusu güzergahlarda bile arabaların kullanılabilmesi için çok sayıda koşum hayvanına ihtiyaç duyulmaktaydı. (MEHLAN, 1939b, 273). Aynı zamanda nakliye arabalarının kullanım alanları da o kadar geniş değildi. Söz konusu arabalar ağırlıklı olarak Eflak ve Boğdan'da kullanılabilmekteydi. Örneğin bu arabalara Bosna'da rastlamak mümkün olmadığı gibi Sırbistan topraklarında 19. yüzyıla gelindiğinde sık olarak rastlanmamaya başlamıştı. Zira yük arabalarının daha 16. yüzyılda kullanıldığı bilinmesine rağmen nakliyatada atların yerini alması, ancak 19. yüzyıl ortalarında söz konusuydu. (MEHLAN, 1939b, 274).

Erken tarihlerde kullanılan araba çeşitlerini de tam olarak ortaya koymak oldukça zordur. Arabanın yapımı, takip edilecek yolların özelliklerine göre değişiklik göstermekteydi. Tuna Nehri'nin kuzey ve güneyine düşen yerlerdeki arabalar oldukça hafifti. Bu bölgelerde kullanılan ve *karutza* olarak adlandırılan arabalar 4 tekerlekli, üç adım yükseklikte ve iki adım genişlikteydi. Uzunluğu 4 adımı geçmeyen ve oldukça dar olan bu arabalar at koşularak kullanılabilmekteydi. (MEHLAN, 1939b, 273). *Talika* olarak adlandırılan ve tatar menşeli olduğu anlaşılan yük arabaları da, at koşularak kullanılan ve kullanım alanı Türkler tarafından geliştirilmiş arabalardandı. Yük arabası olduğu ve seyahat amaçlı olarak kullanılan talikaların pencereyi olanlarına da rastlanmaktaydı. Ancak seya-

hat amaçlı arabaların Eflak'ta yaygınlaşması, 19. yüzyıl ortalarında Viyana arabalarının (*fiak*) bölgeye girmesinden sonra gerçekleşmişti. (MEHLAN, 1939b, 274). Balkanların orta bölgelerinde ise öküz ve mandaların koşulduğu ağır yük arabaları kullanılmaktaydı. *Tarnika* adlı modelinde, arka tarafında iki kişilik ekstra oturma yeri bulunan ve altı yere yakın 2 veya 3 tekerlekli arabalar oldukça ilkeldi. Balkanlarda *araba* adıyla yer eden yüksek tekerlekli ve genellikle üzeri çıplak ahşap veya kumaşla örtülü nakliye araçları ise, hem yük eşyası naklinde, hem de seyahatler için en fazla arananlardı. (MEHLAN, 1939b, 275).

Avrupa ve Osmanlı arasında Rumeli'den yapılan ticarete başta Tuna Nehri olmak üzere Sava, Drava ve Mur Nehirleri kullanılmaktaydı. Her ne kadar Rumeli'de nehir ticareti ayrı bir kategori olarak düşünülebilirse de, karayolu ile yapılan ticaretle iç içe geçmiş durumdaydı. Güneyde yer alan Sava, Drava ve Mur Nehirleri çok eski zamanlardan beri ticari ve askeri amaçlarla kullanılmıştır. Drava Nehri üzerinde yer alan Villach ve Pettau, geç ortaçağlardan beri uzak mesafeli ticarete sahne olan ticaret merkezleri olmuştur. Daha 15. yüzyılda Drava Nehri üzerinde sallarla Pettau'ya kadar getirilen ringa balığı ve Aachen, Frankfurt, Kreuznach, Nürnberg ve Speyer orijinli kumaşlar, Pettau panayırlarında Macar sığır ve derileriyle takas edilmiş, takas edilen sürüler akıntının ters yönünde ve nehir boyunca batıya doğru sürülmüştür. 15. yüzyıldan çıkarken, Venedik yoluyla ithal edilen ticaret maddeleri de aynı yolla Pettau'ya getirilmeye başlanmıştır. 16. yüzyıl öncesinde kurşun, civa, demir, demir eşyalar ve muhtelif tekstil ürünlerinin yanı sıra, Venedik tarafından getirilen zeytinyağı, pirinç, baharat, şarap, cam ve kaliteli kumaşların bir bölümü de Villach'tan itibaren nehir yoluyla nehrin akış yönünde Pettau'ya doğru sevkedilmekteydi. 16. ve 17. yüzyıllarda Drava ve Mur Nehirleri üzerinde gemi ve sallarla yapılan nakliyat Osmanlılara karşı askeri birlik ve cephane sevkiyatında da kullanılmıştır. Drava Nehri üzerinde askeri amaçlı kullanılan gemiler küçük ebatlı Osmanlı gemilerinden esinlenerek *şayka* veya *nassaren* (*nassad*) adlarıyla anılmıştır. Macarca *Naszad*, Çeçke *Nassadok*, Slavca *Nasad* olarak bilinen ve genellikle *martolos* olarak adlandırılan sırp mürettebattan teçhiz edilen bu hafif savaş gemileri, Osmanlı tarafından Tuna donanmasının bir parçası olarak 15. yüzyıldan beri Tuna Nehri'nde çok sayıda bulundurulmaktaydı. Bir Floransalı'nın raporuna göre 1475 yılında Tuna Nehri'nde bu gemilerden 300 adet olup 10.000 de gemici istihdam edilmekteydi. 1522 yılında Petervaradin'de Radic Bozic adındaki bir Sırp tarafından yeniden tasarlanan ve 1529 yılında I. Viyana kuşatması sırasında önemli bir rol oynayan bu gemilerin 1530 yılındaki sayısı 800'ü bulmuştur. (BABİNGER, 1961, 18-20).

18. yüzyıl göz önüne alındığında Tuna Nehri konusunda Avusturya ile yapılan Pasarofça Anlaşması'nın (1718) II. Maddesindeki düzenleme esas alınmalıdır. Buna göre Avusturya tarafından Tuna Nehri'ni kullanarak gelen tüccarlar Vidin, Rusçuk ve sair mahallere kadar kendi gemileriyle gelebilecekler, ancak getirmiş oldukları ticaret eşyasını burada gemilerden arabalara aktaracaklar ve ücreti karşılığında karayoluyla daha ileri noktalara nakledebileceklerdir. Nakliyatta Rusçuk'tan öte nehir yoluyla devam etmek isterlerse, İbrail, İsakçı, Kili veya Karadeniz'e işleyen diğer Osmanlı gemilerini kiralayabilecekler, bu şekilde getirmiş oldukları ticaret eşyasını İstanbul, Kırım, Trabzon, Sinop ve Karadeniz'de alıcı olan diğer iskelelere kadar nakledebileceklerdir. (BOA, A. DVN. DVE, Nem-

çe Ahid Defteri, 57/1, 23/122). Bu düzenlemeye göre 18. yüzyıl başlarından itibaren Tuna Nehri yoluyla Osmanlı topraklarına ticaret eşyası getiren tüccarların bir kısmı, Rusçuk'ta arabalara aktarma yaptıktan sonra Edirne üzerinden İstanbul'a doğru yol almışlar, (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 127) bir kısmı da adı geçen iskelelerde aktarma yaptıktan sonra mallarını nehir ve deniz yoluyla İstanbul'a nakletmişlerdir. (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 336). Ancak nehir yolunu kullanarak gelen tüccarların hepsi yolculuklarını iç kesimlere kadar sürdürmemişler, getirmiş oldukları ticaret eşyasını Rusçuk yerine Vidin vb. yerlerden karayolu ile aktarmışlardır. (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 411). 18. yüzyılın büyük bölümünde uyulan bu kural, Osmanlı tarafından 1784 yılında Avusturya'ya verilen ve Avusturya tüccarlarının Karadeniz'e çıkmalarına olanak tanıyan anlaşma ile geçerliliğini yitirmiştir. Söz konusu senedin 6. ve 7. maddeleriyle hem Tuna Nehri'nden, hem de boğazlardan Karadeniz'e çıkmak ve Karadeniz ve Akdeniz'den birbirine geçiş yapabilmek olanaklı hale gelmiştir. (BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 269/637). Ancak buna rağmen Avusturya tüccarlarına Karadeniz'e çıkış izni verilmesinden çok önceleri bazı Avusturya tüccar gemileri İbrail, İsmail ve Kili'ye kadar seyretmişler (BOA, A.DVN.DVE, 60/4, 983-986 (Evail-i Cemaziyelahir 1191 tarihli)). ve İbrail ve Varna yoluyla İstanbul'a gelmişlerdir. (BOA, A.DVN.DVE, 60/4, 198).

Avusturya tüccarları genel olarak, Osmanlı topraklarına gelirken yaptıklarının aksine, dönüş yolculuğu sırasında akıntı yönünün ters olması nedeniyle Tuna nehrini pek kullanmamışlardır. Bununla birlikte nehir yolculuğunu deneyen tüccarlar olduğunu görüyoruz. Örneğin 1724 yılında Eflak'tan satın aldığı yün ile Viyana'ya dönmek isteyen *kumpanya* tabir olunan Oryantal Ticaret Şirketi'nin tüccarları, dönüş sırasında Tuna nehrini kullanmışlardı. (BOA, A.DVN.DVE, Nemçe Ahid Defteri 57/1, 328).

Vidin'den Rusçuk'a kadar özel olarak kiralanan ve yük kapasitesi 200 kantar olan gemilerin kirası 14 ile 15 kuruş arasında değişmekteydi. Ancak özel olarak değil de, yalnızca Vidin'de yükünü boşaltıp geri Rusçuk'a dönmek üzere olan gemilerin kiralınması halinde bu tutar 6-7 kuruşa kadar düşerdi. Akıntının ters yönünde yapılacak nakliyatlarda, Rusçuk'tan Vidin'e kadar özel olarak kiralanan gemilerin fiyatı ise 12 ile 15 kuruş arasındaydı. Aynı rota üzerinde özel olarak kiralınmayıp, yükünü boşaltıp geri dönmekte olan gemilerin kiralınması halinde bu tutar 9-10 kuruşa kadar inmekteydi. Vidin ve Rusçuk'ta nehrin akış yönünde daha uzak mesafeler için de özel gemiler kiralınabilmekteydi. Vidin'den Kalas'a nakledilmek istenen ticaret eşyası için kiralınmak istenen gemilerin ücreti 28-30 kuruş; Rusçuk'tan Kalas'a nakledilmek istenen ticaret eşyasının ücreti 15-20 kuruş; Vidin'den Tuna ağzındaki Süne Boğazı'na nakledilmek istenen ticaret eşyasının ücreti ise 50-55 kuruş arasında değişmekteydi. Kalas'tan Karadeniz'e ticaret eşyası nakledebilmek için ise, genellikle Vidin ve Rusçuk'tan gelmekte olan ve bu yüzden daha düşük maliyete konu olan gemiler kiralınmaktaydı. Bu rota üzerinde kiralanan gemilerin yük kapasitesi genellikle 200 kantarın altında olmaz ve kiralaları gemilerin büyüklüğüne ve rotanın uzaklığına göre değişiklik gösterirdi. (PEYSSONEL, ? , 174).

18. yüzyılın başlarında, Avusturya dış ticaretinde gözler Tuna'ya çevrilmiş olmasına rağmen, iki bölge arasında hala ağırlıklı olarak karayolu kullanılmaktaydı. Tuna Nehri'nin Avusturya'ya yakın bölgelerinde Raiz tüccarları, daha iç kesimlerinde de Rum

tüccarları ticaret faaliyetlerinde söz sahibi durumundaydı. (HALM, 1943, 67). Pickl'e göre 18. yüzyıl başlarından 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasını takip eden yıllara, hatta 1784 yılında Osmanlı Devleti tarafından Avusturya'ya verilen anlaşma senedinin imzalanmasına kadar köklü değişiklikler meydana gelmemiştir. Bu süre zarfında iki bölge arasında kara ve nehir yoluyla yapılan ticaret faaliyetleri, eskiden olduğu gibi, büyük ölçüde Osmanlı tebeası tüccarlar ile Macaristan ve Erdel tüccarları tarafından gerçekleştirilmiştir. (PICKL, 1980, 45). O dönemde Avusturyalı tüccarların sayıca azlığı, 18. yüzyılın sonlarına doğru bu araştırmanın da bir bulgusu olduğu gibi artmaya başlayacaktır.

Osmanlı-Avrupa arasında Rumeli topraklarında yapılan kara ticaretinde belirli gümrük noktalarının varlığı söz konusudur. 18. yüzyılın büyük bir bölümünde Avrupa topraklarının kara veya nehir yoluyla Osmanlı topraklarına ithal edilen ticaret eşyasının ilk vergiye tabi tutulduğu gümrük noktalarından birisi Belgrad idi. Bu dönemde Avrupa'dan gelen ticaret eşyasının büyük ölçüde İstanbul'da pazarlanmasına ve vergi tahsilatının İstanbul ile birlikte ticaret eşyasının satışa sunulduğu Rumeli topraklarındaki Selanik, Edirne gibi diğer ayrıcalıklı gümrük merkezlerinde yapılması ilkesinin benimsenmiş olmasına rağmen, Avrupa'dan kara ve nehir yoluyla Balkanlara ve İstanbul'a getirilen ticaret eşyası söz konusu olduğunda, İstanbul gümrüğü hariç, ticaret eşyasının satışa sunulduğu bölgelerden ziyade Osmanlı toprakları içerisinde ilk ödemenin yapıldığı bölgeler esas alınmaktaydı. Örneğin Avusturya topraklarından gelen tüccarların gümrüğünü Bükreş'te veya Vidin'de ödediği ticaret eşyasından Rusçuk'ta, gümrüğünü Belgrad'da ödedikleri ticaret eşyasından Zıştovi, Selanik, Filibe veya Sofya'da tekrar gümrük talep edilmesi ahitnamelere aykırı kabul edilmekteydi ve talep edilen tutarların tüccarlara geri verilmesi istenmekteydi. (ELİBOL, 2003, 46-47).

18. yüzyılda imparatorluğun diğer bölgelerinde görüldüğü gibi, Rumeli toprakları da Fransa ve İngiltere'nin rekabetine sahne olmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısında Balkan pazarına Fransızlar egemen olurken, yüzyıl ortalarından itibaren İngilizler ticaret usullerindeki cazibeyle kendilerine yer bulmuşlar ve Fransız ihtilaliyle birlikte Fransızların önüne geçmişlerdir. Bu dönemde her iki devletin de temsilciliklerinin bulunduğu Selanik, bölgenin en önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti ile yaptıkları ithalat ve ihracatta deniz yolunu kullanan her iki devlet tüccarları da önceleri doğrudan, sonraları ise halkı ve bölgeyi daha iyi tanıyan Osmanlı tebeası Ermeni ve Yahudi tüccarların aracılığıyla Balkanlardan pamuk, yün, halı ve kilim, tahıl, afyon, kuş üzümü, kırmızı boya, deri ve balmumu ve ecza ürünleri ithal etmişler, karşılığında bölgeye mensucat ürünleri, keten bezi, pamuklu kadife, yün kasket, maden filizi, saat, mücevherat ve altın işlemeli eşyalar, cam, kağıt, kürk ve sömürge ürünleri getirmişlerdir. Bölgeye getirilen mallardan bir kısmı önce Alasonya, İslimye, Nevrokop ve Uzuncaova panayırlarına indirilmiş, daha sonra iç kesimlere aktarılmıştır. Fransızların Balkan pazarındaki rolünün azalmasından, ithal ettikleri yün ve kuş üzümü karşılığında bölgeye tekstil ürünleri ve baharat getiren Hollandalılar ve ithal ettikleri yün, yünlü kumaş, ipek, tahıl, afyon, kuş üzümü, kırmızı boya, balmumu ve ecza bitkileri karşılığında bölgeye ipekli kumaşlar, kadife, damasko, yün kasket, maden filizi, silah, cam ve kağıt getiren İtalyanlar da yararlanmışlardır. İthal ettikleri tütün, şarap, kuş üzümü ve demire karşılık bölgeye kürk ve

ipekli eşya getiren Rusların bölgedeki etkinlikleri ise, Karadeniz'e inme ve Osmanlı Devleti ile doğrudan ticaret yapma fırsatını elde ettiği 1774 yılından sonra, diğer devletlere göre daha fazla gelişme göstermiştir. Ancak 18. yüzyılda Balkan ticaretindeki payı en fazla artış kaydeden Avrupa devletleri, deniz yolunun yanısıra kara ve nehir yolunu da yoğun biçimde kullanan Avusturya ve diğer Alman eyaletleri olmuştur. Avusturya ve Alman eyaletlerinden Balkanlara gelen tüccarlar, Osmanlı topraklarından ithal ettikleri pamuk, yün, iplik, büyükbaş hayvan, post ve deri karşılığında yünlü kumaş, müslin, maden filizi, çelik ve bakır eşyalar, mücevherat ve altın işlemeli eşya, emaye eşya, cam, porselen, kürk ve sömürge ürünlerini getirmişlerdir. 18. yüzyılda genelinde korunan bu tablo, 1830'lardan itibaren tekrar İngilizler lehine değişmeye başlamıştır. (MEHLAN, 1939a, 75-76).

3.ARAŞTIRMANIN TANITIMI

2 Numaralı başlıkta Osmanlı kara dış ticareti ve özellikleri ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Bu anlamda dikkatimizi 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk yıllarında yoğunlaştırdığımızda, Osmanlı arşivlerinde yer alan Bab-ı Defteri tasnifindeki Başmuhasebe kayıtları ile Cevdet İktisat ve Cevdet Maliye tasniflerindeki kervan defterleri dikkatimizi çekmektedir.

Bu çalışmada yararlanılan ve Belgrad-İstanbul arasında işleyen kervanlara ilişkin defterlere ait, tespit edilebilen arşiv kayıtları oldukça sınırlıdır. Örneklerine Bab-ı Defteri Başmuhasebe kalemi, Cevdet İktisat ve Cevdet Maliye tasniflerinde rastladığımız bu defterlerin başında, genellikle *îrâd-ı defter-i kârbân-ı belgrad müfredâtı* ifadesi yer almış; zaman zaman *şehr-i ...nın ... gününde vürûd iden belgrad kârbân defteri* biçiminde tanımlanmıştır. Bazen de sadece *îrâd-ı defter-i belgrad* ibaresiyle yetinilmiştir.

Bağlı buldukları maliye kalemine, bizzat başlıklarında yer verilen bilgiler ve içeriğine bakarak Belgrad'dan İstanbul'a ithal edilen malların taşındığını anladığımız bu kervanlarla ilgili diğer kayıtlara ancak dolaylı yollardan rastlayabiliyoruz. Bu kayıtlara örnek olarak Nemçe Ahkam Defterleri'nin ilgili hükümleri verilebilir. (Bkz. BOA, DVN.DVE, 62/6, 891,943). Belgrad kervanlarıyla ilgili bilgilere yer verdiği tespit edilen literatür çalışmaları içerisinde ise, araştırmalarını Osmanlı döneminde Rumeli'deki ticaret faaliyetleri üzerinde yoğunlaştıran A. Mehlan'ın eserleri ön plana çıkmıştır.

Buradan hareketle araştırma amacımıza ulaşmak için söz konusu kayıtlarda ve ilgili döneme ait 9 adet deftere ulaşarak bunları temin etmeye çalıştık. Defterler Belgrad'dan gelen kervanların içinde yer alan tüccarların, isimleri, tabiyetleri, getirdikleri malların isimleri, miktarları ve her bir maldan alınan vergi miktarını içermekteydi. Farklı süreler için tutulan defterlerin transkripsiyon işlemi tamamlandıktan sonra defterlerdeki bilgilerin sistemli bir şekilde yorumlanabilmesi için 3 tablo oluşturularak bilgiler yoruma uygun bir hale getirildi. Sonuçta 9 defter (9 kervan), 1036 parça mal ve 318 tüccar üzerinden bilgiler derlenerek tablolar oluşturuldu. I nolu tablo ile söz konusu 9 kervanın mali kompozisyonuna ulaşıldı. Her bir kervanın ödediği toplam vergi ile getirdiği tüm malların toplam değerleri saptanarak 9 kervanın ödediği toplam vergi ve getirdiği malın toplam değerine ulaşıldı. II. nolu tabloda ise 1036 mal gruplanmak suretiyle gelen tüm malların bu

gruplar itibariyle bıraktıkları vergi, malların gruplar itibariyle değeri ve toplam içindeki oranına ulaşılmaya çalışıldı. Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta şudur ki, I. ve II. tablolarda genel toplamların eşit çıkmaları gerekirken farklı çıkmalarıdır. Bunun nedeni, II nolu tablo oluşturulurken okunamayan, ya da okunduğu halde ne olduğu saptanamayan malların II nolu tabloya dahil edilmemesidir. Bu nedenle II nolu tablonun genel toplamı, I nolu tablonun genel toplamından biraz daha küçük çıkmıştır. Verginin bir grup mal için toplam şeklinde gösterildiği durumlarda ise her bir mala düşen vergi, o gruptan alınan toplam vergi/mal sayısı şeklinde hesaplanarak tabloya öyle dahil edilmiştir. III nolu tabloda ise 318 tüccar tabiyetler itibariyle gruplanarak yoruma hazır hale getirilmiştir. Ancak bu tablo oluşturulurken de genel toplam içinde sayıları birkaçı bulanlar (örneğin müs-lim 3 tane) ile tabiyetleri belirtilmeyenler diğer başlığı içine dahil edilmiştir.

I ve II nolu tablolarda malların değerlerine, maldan alınan verginin %3 olduğu hesabıyla, maldan alınan vergi 3'e bölünüp 100 ile çarpılmak suretiyle ulaşılmıştır. Kuruş değerinin hesaplanmasında ise 1 kuruş=120 akçe paritesinden yola çıkılmıştır.* Oluşturulan tablolar yorumlanmak suretiyle de araştırmanın bulguları ortaya konulmuştur.

Dileğimiz bu çalışmanın Osmanlı iktisat tarihinde küçük bir alanı aydınlatabilmesidir. Dönemin dış ticari yapısının kara ticareti ekseninde aydınlatılabilmesi için daha pek çok çalışmaya ihtiyaç olduğu da ortadadır.

Tablo 1. Avrupa'dan Osmanlıya Gelen Kervanların Mali Kompozisyonları:1795-1804

Kervan No	Defter No	Geliş Yeri	Geliş Tarihi	Yükünün Toplam Değeri	Ödediği Toplam Vergi
1	D. BSM. 6357	Belgrad	13 Şubat 1795	18.739.433	562.183
2	D. BSM. 6457 (1)	Belgrad	22 Mayıs 1795	12.159.400	364.782
3	D. BSM. 6445	Belgrad	10 Ocak 1796	15.846.667	475.400
4	D. BSM. 6457 (2)	Belgrad	31 Mart 1796	13.294.933	398.848
5	C. M. 28667	Belgrad	21 Nisan 1797	17.549.800	526.494
6	D. BSM. 6701	Belgrad	18 Ağustos 1798	19.729.133	591.847
7	C. İKTİSAT 1498	Belgrad	26 Ekim 1798	57.115.500	1.713.465
8	D. BSM. 6962	Belgrad	19 Ağustos 1801	59.117.233	1.773.517
9	C. İKTİSAT 2029	Belgrad	4 Ocak 1804	28.142.400	844.272
TOPLAM (Akçe)				241.694.499	7.250.808
TOPLAM (Kuruş) (Akçe/120)				2.014.120	60.423

KAYNAK:D. BSM. 6357, D. BSM. 6457 (1), D. BSM. 6445, D. BSM. 6457 (2), C. M. 28667, D. BSM. 6701, C. İKTİSAT 1498, D. BSM., 6962. C. İKTİSAT 2029.

* 18. yüzyılın sonları 19. yüzyılın başlarına ait gümrük tarife defterlerinde 1 kuruşun rayicinin 120 akçe olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bununla birlikte 18. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı gümrük tarife defterlerinde 1 kuruşun rayicinin 110 akçe olarak da belirlendiği görülmektedir. Bkz. BOA, C. Hariciye, 6228; BOA, C. Hariciye, 24435.

Tablo 2. Avrupa'dan Osmanlı'ya Karayoluyla Gelen Malların Toplam Değerleri Üzerinden Alınan Vergiler ve Yüzdeleri: 1795-1804

MALLAR	Parça Sayısı	Malların Toplam Akçe Değeri (Akçe)	%	Alınan Toplam Vergiler (Akçe)	%
Hırdavat	45	3.307.200	1.38	99.217	1.38
Kağıt	11	145.200	0.06	4.356	0.06
Cam ve Cam Ürünleri	6	234.800	0.09	7.038	0.09
Mensucat	571	193.203.766	80.90	5.796.113	80.90
Baharat ve Ecza	82	19.925.300	8.34	597.760	8.34
Yarı Mekanik Aletler	30	2.257.200	0.94	67.718	0.94
Maden	1	33.000	0.01	990	0.01
Gıda	1	15.700	-	471	-
Deri ve Deri Mamulleri	46	3.998.000	1.67	119.940	1.67
Ahşap ve Ahşap Ürünler	-	-	-	-	-
Manifatura ve Tuhafiye	148	9.667.500	4.04	290.027	4.04
Diğer	95	6.001.200	2.51	180.036	2.51
TOPLAM	1036	238.788.866	100	7.163.666	100
TOPLAM (Kuruş) (Akçe/120)	-	1.989.907	-	59.697	-

KAYNAK:D. BSM. 6357, D. BSM. 6457 (1), D. BSM. 6445, D. BSM. 6457 (2), C. M. 28667, D. BSM. 6701, C. İKTİSAT 1498, D. BSM., 6962, C. İKTİSAT 2029.

4.ARAŞTIRMA BULGULARI VE DEĞERLENDİRME

Buraya değin ana ilkeleri belirlenen, bu çalışmanın konusu ile ilgili olarak, arşiv belgelerinden derlenerek ekte sunulan 3 adet tablodan bazı bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular aşağıda maddeler halinde sunulmaktadır:

- 1795-1804 yılları arasında Osmanlı topraklarına Avrupa'dan (Belgrad) değişik tarihlerde 9 adet kervan gelmiştir. Tablo I'de mali kompozisyonları verilen bu kervanların toplam 241.694.499 akçe (2.014.120 kuruş) değerinde mal getirdikleri ve bu mal üzerinden 7.250.499 akçe (60.423 kuruş) vergi ödedikleri saptanmıştır. Her kervan ortalama olarak 26.854.808 akçelik (60.423 kuruş) değerinde mal getirirken, yine her kervan ortalama olarak 805.654 akçe (6.713 kuruş) vergi bırakmıştır. Söz konusu 9 kervanda toplam 318 tüccar bulunmakta olup ortalama olarak her bir tüccarın 22.801 akçe (190 kuruş) tutarında vergi ödediği ve her tüccarın 760.045 akçe (6.333 kuruş) değerinde mal getirdiği hesaplanabilmektedir.
- Tablo III incelendiğinde 1795-1804 döneminde 9 kervan içinde toplam 318 tüccar bulunmaktadır. Bu tüccarlar tabiyet itibarıyla ve ağırlıklı olarak izinli* (%40,56),

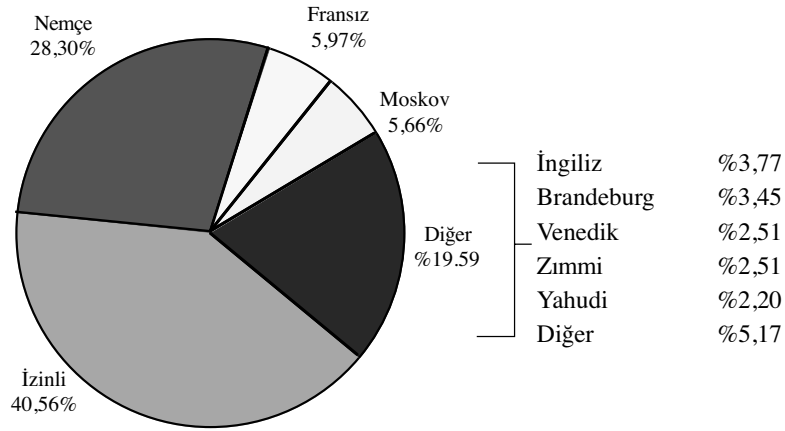
* Bu çalışmada kullanılan kervan defterlerinde kimi tüccarların tabiyetleri yerine kullanılan bu kavrama tüm çabalarımıza rağmen rastlanmamıştır. Ancak muhtemelen, kendilerine herhangi bir nedenden dolayı ticaret yapma izni verilmiş olan bir devlet tüccarını ya da aynı özelliklere haiz farklı devletler tüccarlarını ifade ediyor olmalıdır.

Nemçe (%28,30), Fransız (%5,97), Moskov (%5,66), Diğer (%5,17), İngiliz (%3,77), Brandeburg (%3,45), Venedik ve Zımmi (%2,51'er) ve Yahudi (%2,20) olarak sıralanmaktadır. Osmanlı'nın Avrupa ile olan karayolu ticaretinde kayıtlarda mezun (izinli) olarak adlandırılan tüccar grubu ile Nemçe (Avusturya) tüccarlarının ezici üstünlüğü hemen dikkati çekmektedir. Diğer ulusların payları yüzde itibariyle %2 ile %6 arasında küçük oranlarda ve birbirlerine oldukça yakın olarak belirmektedir. Aşağıda Şekil 1'de tüccarların tabiyetleri yüzdeler halinde gösterilmektedir.

Tablo 3. Avrupa'dan Osmanlıya Karayoluyla Mal İhraç Eden Tüccarlar ve Tabiyetleri:
1795-1804

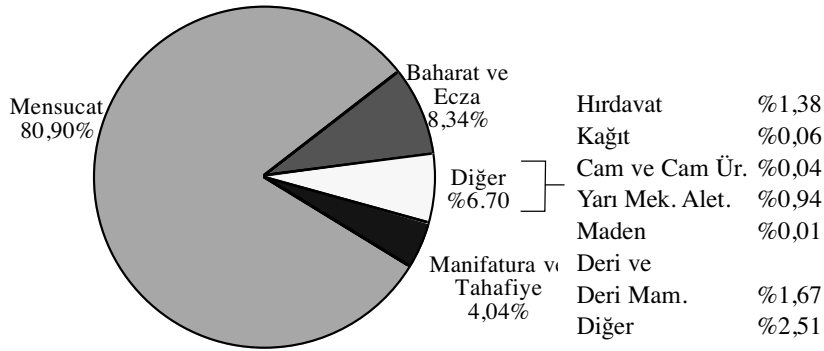
Kervan No	DEFTER NO	TABİYETLER										Toplam
		Nemçe	Moskov	Fransız	İngiliz	Brandeburg	Venedik	Zımmi	Yahudi	İzinli (Mezun)	Diğer	
1	D. BSM. 6357	4	1	-	-	-	1	1	2	14	1	24
2	D. BSM. 6457 (1)	6	-	2	-	2	-	1	2	14	-	27
3	D. BSM. 6445	5	-	2	-	2	1	-	-	11	4	25
4	D. BSM. 6457 (2)	6	-	3	-	1	2	-	-	14	-	26
5	C. M. 28667	3	-	1	1	-	3	2	1	12	1	24
6	D. BSM. 6701	5	1	-	3	1	-	2	-	16	4	32
7	C. İKTİSAT 1498	13	3	-	4	2	-	2	1	22	3	50
8	D. BSM. 6962	19	7	-	3	3	1	-	-	20	3	56
9	C. İKTİSAT 2029	29	6	11	1	-	-	-	1	6	-	54
TOPLAM		90	18	19	12	11	8	8	7	129	16	318
YÜZDE		28,30	5,66	5,97	3,77	3,45	2,51	2,51	2,20	40,56	5,17	100

KAYNAK:D. BSM. 6357, D. BSM. 6457 (1), D. BSM. 6445, D. BSM. 6457 (2), C. M. 28667, D. BSM. 6701, C. İKTİSAT 1498, D. BSM., 6962, C. İKTİSAT 2029.

Şekil 1. Osmanlı Devleti'ne Kara Yolu İle Mal Getiren Tüccarların Tabiyetleri: 1795-1804

- Söz konusu dönemde 9 kervan 318 tüccarın karayoluyla Osmanlıya getirdiği mallar gruplamaya tabi tutulduğunda 571 parça ve toplam değer içindeki %80,90'lık payıyla mensucat ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırayı 82 parça ve %8,34'lük payla baharat ve ecza, üçüncü sırayı ise 148 parça ve %4,04'lük oranla manifatura ve tuhafiyeye almaktadır. Manifatura ve tuhafiyeye gurubu mallar parça bazında (148), baharat ve eczadan gurubundan (82) daha büyük olduğu halde değer bazında baharat ve eczadan küçüktür ki bu durum söz konusu malların birim fiyatlarındaki farklılıktan kaynaklanmış olmalıdır. Tablo II'de dikkati çeken bir diğer nokta karayolu ile Osmanlıya gelen gıda mallarının, incelemenin kapsamı bağlamında, yüzde ile ifade edilemeyecek derecede küçük çıkmasıdır. Bunun nedeni konusunda genel bilgiler ekseninde saptamalarda bulunmak olanaklı olsa da ayrıca bir çalışma yapmanın gerekliliği ortadadır. Aşağıda Şekil II'de gelen malların yüzde dağılımları gösterilmektedir.

Şekil 2. Osmanlı Devleti'ne Karayoluyla Gelen Malların Değer Bazında Yüzde Dağılımları: 1795-1804

Şekil II'de incelenen malların Osmanlı Devleti'ne geldiği ülkeler noktasında arşiv kayıtlarında ayrıntılı bilgiler yer almamakta olup bütün kervanların kayıtlarının tutulduğu nokta Belgrad olarak görünmektedir. Ancak buna rağmen yine de Osmanlıya gelen malların hangi ülkelerden geldikleri noktasında önceden yapılmış çalışmalara da bağlı kalınarak düşünceler üretilebilmek olanaklı olabilmektedir.

Belgrad kervanlarıyla İstanbul'a ve imparatorluğun iç kesimlerine ithal edilen ticaret maddelerinin menşelerini, dolaylı olarak da olsa, tespit edebilmek mümkün gözükmemektedir. Bilindiği gibi, söz konusu kervanları kullanan tüccar guruplarının getirdikleri mallarının en önemli bölümünü mensucat ürünleri oluşturmaktadır. Bu mensucat ürünlerinin menşenin ortaya konulabilmesi için, ticaret faaliyetlerinin tamamına yakını ellerinde bulunduran Avusturyalı ve izinli tüccarların yaptıkları ithalata daha yakından bakmak yeterli olacaktır.

Yabancı tüccar gurupları arasında ilk sırayı alan Avusturya tüccarları tarafından ithal edilen ticaret maddeleri arasında kayıtlarına en sık rastlanan kumaş çeşidi beyâz, beyâz hâssa vb. adlarla anılan pamuklu çeşididir. Bununla birlikte cânfes, hâre, atlas, sandal, is-

kâki (hâki), muhabbethâne, sâye, ve hilâlî şâl gibi ipekli ve yünlüler de kayıtlarına sık rastlanılan kumaş çeşitleri arasında yer almıştır. Tuhafiye eşyası olarak değerlendirilebilecek ürünler arasında da, sırma, şerit, pul, klapdan, iplik, eldiven, çorap, vb. bulunmaktadır. Avusturyalıların beraberlerinde getirdikleri mensucat ürünleriyle ilgili kayıtlar, bize bu ürünlerin nerelerden getirildikleri ilgili de bilgi vermektedir. Bu kayıtları içeriğine baktığımızda, Avusturya tüccarları tarafından getirilen mensucat ürünlerinin önemli bir bölümünün *çit-i Beç, mahrame-i Beç, rişte-i Beç, fisdân-ı Beç, kirpâs-ı Nemçe, şerit-i Leh, çuka-i Leh, çit-i Flemenk, alaca-i Flemenk, şâl-i efrencî, Nemçe fesi* vb. adlarla anılan Avusturya, Hollanda ve Polonya işi kumaş ve giysilerin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Kara Avrupası ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret faaliyetleriyle ilgili iyi bilinen bir diğer husus, gerek Osmanlı, gerekse Avusturya tüccarları tarafından kara veya nehir yolunu kullanarak Osmanlı topraklarına ithal edilen ticaret maddelerinin önemli bir bölümünün, Avusturya hakimiyeti dışındaki diğer Alman eyaletlerinden tedarik edilmekte ve kısmen Avusturya topraklarından transit geçirilerek Osmanlı topraklarına sokulmakta olduğudur. Avusturya hakimiyeti dışında kalan Alman eyaletlerinden ithal edilen ticaret maddelerinin önemli bir bölümü de Leipzig panayırlarından satın alınmaktaydı.

18. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar Leipzig panayırlarından başta Eflak ve Boğdan olmak üzere diğer Rumeli topraklarına ithal edilen ticaret maddeleri arasında ilk sırayı ipek ve altın işlemeli kumaşlar (*dibâ*), yünlü, pamuklu ve keten dokumalar, dantel ve nakış işleri, şapka, çorap, kürk ve deri işleri ve çeşitli giysiler yer almış; bu ticaret maddelerini altın, gümüş ve diğer değersiz madenler, cam ve porselen eşya, düğme, saat, tütün kutusu, ahşap işleri, oyuncak, ecza ürünleri vb. takip etmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ağırlığını Saksonya tekstil sanayi ürünlerinin oluşturduğu müslinler ve yünlü kumaşlar, Reichenbach ve Zeitz bölgelerinin orta kalite kumaşları, Nice menşeli *kaliko* ve pamuklu dokumaları, kürk işleri, iğne, iplik, düğme, şerit vb. ticaret maddelerinin Leipzig panayırları vasıtasıyla Osmanlı topraklarına ihracı artış göstermiş; sayılan ticaret maddeleri içerisinde bir kısmı XVIII. yüzyıl sonlarında Kahire'ye kadar ulaştırılmıştır. Leipzig panayırları vasıtasıyla Osmanlı topraklarına nakledilen sınai mallar ekseriyetle Fransa, İngiltere ve Hollanda'dan, bir ölçüde de İtalya'dan ithal edilmiştir. 1763 yılı itibarıyla, İngiltere'den Alman topraklarına yapılan ithalatın 3/4'nün Leipzig aracılığıyla gerçekleştirildiği rapor edilmiştir. Sadece küçük bir kısmı Saksonya'da tüketilen bu ithalatın büyük bir kısmı, panayırlar vasıtasıyla güneydoğu istikametine nakledilmiştir. (ELİBOL, 2003, s. 240).

Kayıtlarda *izinli* olarak yer alan ve ithal ettikleri ticaret maddelerinin önemli bir bölümünü mensucat ürünlerinin oluşturduğu tüccar gurubunun faaliyetlerini de aynı çerçevede değerlendirmek yanlış olmasa gerektir. *İzinli* olarak adlandırılan tüccar gurubunun, 18. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı ve Orta Avrupa toprakları arasındaki ticaret faaliyetlerini ellerinde Osmanlı tebaası tüccarlar olarak algılanmasının kuvvetli bir ihtimal olduğu düşünülmürse (Bkz. ELİBOL, 2003). Avusturya tüccarlarıyla ilgili olarak yapılan değerlendirmenin *izinli* tüccarlar için de geçerli olduğu ortaya çıkacaktır; zira 18. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı-Avusturya ticaretini ellerinde bulunduran Osmanlı tebaası tüccarların ve bu tüccarlar arasında çoğunluğu oluşturan Rumların önemli bir bölümü,

18. yüzyılın ikinci yarısında Leipzig ve çevresindeki panayırları sıkça ziyaret etmekte ve Osmanlı topraklarından getirmiş oldukları pamuk, yapağı, sahtiyan, deri, balmumu vb. hammaddeler karşılığında, Fransız, Hollanda ve İtalyan-İsviçre menşeli yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşları ithal etmekteydiler (ELİBOL, 2003, s. 98-102).

Avusturyalı ve *izinli* tüccarların tamamına yakını oluşturduğu tüccar guruplarının ithal ettikleri diğer ticaret maddeleri arasında, mensucat ürünleri ve mensucat ürünleri içerisinde değerlendirilebilecek tuhafiyeye eşyası ile birlikte, baharat ve ecza ürünleri, hırdavat eşyası ve cam ve cam ürünleri yer almıştır.

Mensucat ürünlerinin dışında en önemli mal kalemini oluşturan baharat ve ecza ürünlerinin Belgrad üzerinden İstanbul ve imparatorluğun iç kesimlerine nasıl aktarıldığını anlamak için de, yine bu dönemde Leipzig panayırları merkezli ticaret faaliyetlerine bakmak yerine olacaktır. Leipzig panayırları vasıtasıyla Osmanlı topraklarına aktarılan sömürge ürünleri ilk zamanlar Hindistan tarafından getirilirken, 18. yüzyıl boyunca, Amerika Kıtası'ndan getirilen ürünlerin payı gitgide artmıştır. Deniz aşırı topraklardan getirilen sömürge ürünleri Leipzig Panayırlarına, başta Hollandalı ve İngiliz olmak üzere, diğer Batı Avrupa tüccarlarıyla işbirliğine gidilerek getirilmiştir. Deniz aşırı bölgelerden Leipzig'ye getirilen ve buradan da büyük ölçüde Avrupa'nın güneydoğusuna nakledilen ticaret maddeleri arasında kahve ve şeker ilk sırayı almış; bu iki ticaret maddesinin ardından önce safran, gebre vb. baharat maddeleri; daha sonra da çivit ve şap gibi boya maddeleri ve ecza ürünleri gelmiştir. (ELİBOL, 2003, s. 240).

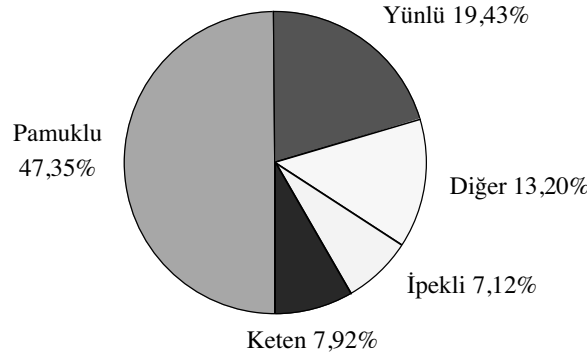
Belgrad kervanlarıyla ithal edilen hırdavat eşyası ile cam ve cam ürünlerin hangi yollarla temin edildiğini anlamak için de, bu dönemde büyük ölçüde Avusturya hakimiyeti altındaki Orta Avrupa toprakları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret faaliyetlerine bakmak yeterli olacaktır. Zira 18. yüzyıl boyunca hem Avusturya tebaası tüccarlar, hem de bu dönemde Avusturya-Osmanlı ticaretinde söz sahibi olan Osmanlı tebaası tüccarların söz konusu ticaret maddelerini nerelerden temin ettikleri genel olarak bilinmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında ağırlıklı olarak Osmanlı tebaası tüccarlar tarafından ithal edilen hırdavat eşyasını, büyük ölçüde Stirya yapımı bıçak, balta, orak, tırpan, saban demiri, teneke, çingirak, tel, çivi, tava, dikiş iğnesi vb. metal aletler oluşturmuştur. (ELİBOL, 2003, s. 217-218). Avusturya'dan ithal edilen hırdavat eşyası arasında Nürnberg menşeli olanlar da önemli bir yer almıştır; zira 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı topraklarına ithal edilen ticaret maddeleri ile ilgili Avusturyalı tüccarlar tarafından kaleme alınan raporlarda, eğe (törpü), toka, kılıç namlusu, yüksük, ayna, pencere camı, gitar teli vb. demir, çelik, pirinç ve cam eşyaların yer aldığı *Nürnberg malları*, mensucat ürünlerinden sonra ihracat potansiyeli en fazla olan emtia gurubu olarak değerlendirilmiştir (HALM, 1954, s.17). Osmanlı topraklarına gelirken karayolunu kullanan Avusturya tüccarları Alman topraklarından temin ettikleri hırdavat eşyasını Viyana, Krayova, Tımeşvar, Erdel vb. bölgeler üzerinden getirmişlerdir (ELİBOL, 2003, s. 218). Hırdavat eşyası ile birlikte Osmanlı topraklarında geniş kitleler arasında alıcı bulan cam ve kristal eşyalar ise, Bohemya menşeli ürünlerdi. 18. yüzyılda *Haida* ve *Steinschönau*'da imal edilen ve Osmanlı topraklarının yanısıra İspanya, Portekiz, Danimarka ve diğer İskandinav ülkelerine de alıcı bulan cam eşyalar, 18. yüzyıl başlarından 1770'li yıllara kadar Avusturya tüccarları tarafından Osmanlı topraklarına en fazla ithal edilen ticaret maddelerinin başında gelmişti. (BEER, 1898, s. 24).

- Tablo II'den elde edilen bir başka bulgu da şudur. İncelenen dönemde karayolu ile ahşap ve ahşap ürünlerinin gelmemiş olması, gıdanın yüzde olarak ifade edilmeyecek derecede küçük olması, kağıdın %0,06, cam ve cam ürünlerinin %0,09 ve madenin %0,01 gibi düşük miktarlarda gelmesidir. Bu durum karayolu taşımacılığındaki zorluklardan ve malların nitelikleri ile taşınan malların hacim özelliklerinden kaynaklanmış olmalıdır.
- Tablo II incelendiğinde Osmanlı'nın klasik dönemdeki ticari yapısının bir dönüşüm içinde olduğunu ipuçları görülebilir. Nitekim 9 kervan ile gelen 1036 parça malın değer bazında %84,94'ünü mensucat ile manifatura ve tuhafiyeye grubunun oluşturması klasik dönemde çok iyi bir piyasası olan Osmanlı dokumalarının yavaş yavaş iç ve dış pazarda önemini yitirdiğinin bir göstergesi olmalıdır. Deri ve deri mamulleri ile kağıdın zaten eskiden beridir dış alıma konu olduğu ve yarı mekanik alet kategorisine giren dürbün, saat, ustura, şemsiye gibi malların ithalatının bu dönemlerde yapıldığı dikkate alındığında klasik dönemdeki kendine yeter konumunun bağımlılık şeklinde bir dönüşüme uğruyor olduğu düşünülebilir.
- Ticaretteki dönüşümün tam olarak anlaşılabilmesi için incelenen defterlerde yer alan kervanların getirmiş olduğu ve toplam mallar içinde %80,90 gibi büyük bir orana sahip olan mensucatin hammadde bazında ayrıştırılması da gerekmektedir. Nitekim bu yapıldığı takdirde Tablo IV'de de görüldüğü gibi toplam mensucat ürünleri içinde değer ve bıraktığı vergi bazında %47,35'lik payla pamuklu ürünlerin 91.500.166 akçe değerinde olduğu (762.501 kuruş) ve 2.745.005 akçe vergi bıraktığı (22.875 kuruş) anlaşılmaktadır. Mensucatta ikinci sırayı %19,43'lük payla ve 37.549.933 akçe toplam değer (312.916 kuruş) ve 1.126.498 akçelik bırakmış olduğu vergi ile (9.387 kuruş) yünlüler almaktadır. Üçüncü sırayı %7,92'lik payla hammaddesi keten olan mamuller 15.303.100 akçelik toplam değer (127.525 kuruş) ve 459.093 akçelik vergi ile (3.825 kuruş); dördüncü sırayı ise %7,12'lik payla ipekli mamuller almaktadır. İpekli ürünlerin toplam değeri 13.759.300 akçe (114.660 kuruş) ve bıraktığı vergi ise 412.779 akçe (3.439 kuruş) olarak saptanmıştır. Toplam mensucat ürünleri içinde %13,20'lik bir yüzdeye sahip olan diğer mamuller ise, gelen mal genel anlamda mensucat içinde değerlendirilmesine rağmen hammadde noktasında tespiti esnek olan mallar (ipelik, eldiven, şerit, çorap, fes vb.) ile, malın ölçü biriminden mensucat olduğu anlaşılmasına ve isminin okunmasına rağmen hem kendisinin hem de hammaddesinin tespit edilmesi olanaklı olmayan mallar dahil edilmiştir. Aşağıdaki Şekil III'de mensucat ürünlerinin hammadde itibarıyla yüzde ayrışımı gösterilmektedir.

Tablo IV: Avrupa'dan Osmanlıya Karayoluyla İhraç Edilen Mensucatın Hammadde Bazında Değeri ve Bıraktığı Vergi Miktarının Analizi: 1795-1804 (AKÇE)

No	Malın Hammaddesi	YÜNLÜ		PAMUKLU		İPEKLİ		KETEN		DİĞER		TOPLAM	
		Alınan Vergi	Toplam Değer	Alınan Vergi	Toplam Değer	Alınan Vergi	Toplam Değer	Alınan Vergi	Toplam Değer	Alınan Vergi	Toplam Değer	Alınan Vergi	Değer
1	D. BSM. 6357	122.645	4.088.166	123.711	4.123.700	36.952	1.898.400	-	-	46.125	1.537.500	349.433	11.647.766
2	D. BSM. 6457 (1)	124.040	4.134.666	123.040	4.101.333	2.809	93.633	-	-	128.071	4.269.066	377.960	12.598.698
3	D. BSM. 6445	77.832	2.594.000	263.816	8.793.866	36.389	1.212.966	-	-	59.104	1.970.133	437.141	14.570.965
4	D. BSM. 6457 (2)	81.840	2.728.000	236.194	7.873.133	8.857	295.233	-	-	42.067	1.402.233	368.958	12.298.533
5	C. M. 28667	114.255	3.808.500	273.528	9.117.600	5.249	174.966	-	-	3.900	130.000	396.932	13.213.066
6	D. BSM. 6701	108.260	3.608.666	282.100	9.403.333	65.775	2.192.466	2.838	95.266	39.468	1.315.600	498.461	16.615.331
7	C. İKTİSAT 1498	312.520	10.417.333	797.693	26.589.766	55.983	1.866.100	13.680	456.000	191.495	6.383.166	1.371.371	45.712.366
8	D. BSM. 6962	321.386	10.712.866	526.798	17.559.933	150.678	5.022.600	23.499	783.300	227.273	7.575.766	1.249.634	41.654.466
9	C. İKTİSAT 2029	185.106	6.170.200	118.125	3.937.500	30.087	1.002.900	419.056	13.968.533	28.070	935.666	780.444	26.014.799
TOPLAM		1.126.498	37.549.933	2.745.005	91.500.166	412.779	13.759.300	459.093	15.303.100	765.573	25.519.100	5.830.334	194.344.466
Genel Toplamlardaki Yüzde		19,43		47,35		7,12		7,92		13,20		100	

KAYNAK:D. BSM. 6357, D. BSM. 6457 (1), D. BSM. 6445, D. BSM. 6457 (2), C. M. 28667, D. BSM. 6701, C. İKTİSAT 1498, D. BSM., 6962, C. İKTİSAT 2029.

Şekil 3. Osmanlı Devleti'ne Karayoluyla Gelen Mensucatın Hammadde Bazında Analizi: 1795-1804

Tablodaki bu durum 19. yüzyılda kendini daha da hissettirecek olan Sanayi Devrimi'nin ortaya koyacağı etkilerin habercisi olarak yorumlanabilir. Nitekim aile ve lonca üretim birimi şeklinde örgütlenmiş olan Osmanlı mensucat üreticisinin makine dokuması olan pamuklu ürünlerin egemenliğine girmeye başladığı söylenebilir. Artı olarak Avrupa devletlerinde Fransa'nın öncülüğü ile başlayan korumacılık da Osmanlı'daki serbest dış gümrük politikası ile birleştirildiğinde ilerleyen yıllarda dış ticaretin yıkıcı etkisinin belirtileri görülebilir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI

- BOA, D. BSM. 6357.
- BOA, D. BSM. 6457 (1).
- BOA, D. BSM. 6445.
- BOA, D. BSM. 6457 (2).
- BOA, C. M. 28667.
- BOA, D. BSM. 6701.
- BOA, C. İKTİSAT 1498.
- BOA, D. BSM., 6962.
- BOA, C. İKTİSAT 2029.
- BOA, C. Hariciye, 6228.
- BOA, C. Hariciye, 24435.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 338.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 58/2, 90.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 568.
- BOA, A. DVN. DVE, 58/2, 99.
- BOA, A. DVN. DVE, 58/2, 260.
- BOA, A. DVN. DVE, 60/4, 198.
- BOA, A. DVN. DVE, 61/5, 741.
- BOA, A. DVN. DVE, 62/6, 37.
- BOA, A. DVN. DVE, 60/4, 1029.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 23/122.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 127.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 336.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 411.
- BOA, A. DVN. DVE, Nemçe Ahid Defteri, 57/1, 269/637.
- BOA, A. DVN.DVE, 60/4, 983-986 (Evail-i Cemaziyelahir 1191 tarihli)
- BOA, A. DVN.DVE, 60/4, 198.
- BOA, A. DVN.DVE, Nemçe Ahid Defteri 57/1, 328.
- BOA, DVN.DVE, 62/6, 891.
- BOA, DVN.DVE, 943.
- BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, No: 3858-4004.

BASILI ESERLER

- Akdağ, Mustafa, (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C. 1, Cem Yayınları, İstanbul.
- Babinger, Franz, (1961), *Die donau als Schicksalsstrom der Osmanenreiches*, Sudosteuropa Jahrbuch, München, Bd. 5.
- Beaujour, Felix, *Tableau Du Commerce de la Grece*, Paris.
- Beer, Adolf, "Die Österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Joseph II.", *Archiv für Österreichische Geschichte*, LXXXVI. Bd., I. Hälfte, Wien, 1898.
- Cezar, Yavuz, (1991), "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, C. 1.
- Elibol, Numan, (2003), *18. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ergenç, Özer, (1998), "XV. Yüzyıl Anadolu Ticareti Üzerine Düşünceler", *Tarih Çevresi*, S. 36, Eylül-Ekim.
- Genç, Mehmet, (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Güçer, Lütfi, (1964), *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Me-selesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İÜ. İkt. Fak. Yayınları, İstanbul.
- Güçer, Lütfi, (1988), "XVI. ve XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", *İÜ. İkt. Fak., Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Y. 1987, S. 1, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf, (1981), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı İle İlgili Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*.
- Halaçoğlu, Yusuf, (1994). "Derbent", *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Halm, Hans, (1943), *Österreich und Neurusland: Donau Schiffahrt und Handel nach dem Südosten 1718-1780*, Verlag Thiel und Hintermeier, C. I, Breslau.
- Hoffmann, Alfred, (1961), "Die Donau und Österreich", *Südosteuropa*, C. 5.
- Issawi, Charles, (1982), "The Transformation of the Economic Positions of the Millets in the Nineteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed. B. BRAUDE-B. LEWIS), New York.

- İnalcık, Halil, (1970), "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Economic History of the Middle East*, (Ed. M. A. COOK), London.
- İnalcık, Halil, (1995), "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi", *Tarih Risaleleri*, (Der. Mustafa ÖZEL), İz Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil, (2000a), "Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi", *Osmanlı ve Dünya*, (Haz. Kemal KARPAT), Ufuk Kitapları, İstanbul.
- İnalcık, Halil, (2000b), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev. Halil BERKTAY), C. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil, (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen SEZER), YKY. Yayınları, İstanbul.
- Kienits, F. Karl, (1986), "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", (Çev. Mithat SAN), *Belleten*, C. 50, S. 196, Nisan.
- Köprülü, Fuad, (1972), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Başnur Matbaası, Ankara.
- Köymen, M. Altan, (1986), "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Belleten*, C. L, S. 198, Aralık.
- Mantran, Robert, (1987), "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", (Çev. Zeki ARIKAN), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 3.
- McGowan, Bruce, (1994), "The Age of Ayans 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, (Ed. H. İNALCIK-D. QUATAERT), Cambridge Univ. Press, New York.
- Mehlan, Arno, (1938), "Mittel und Westeuropa und die Balkansjahrmärkte zur Türkenzeit", *Südostdeutsche Forschungen*, 3.
- Mehlan, Arno, (1939a), "Die Türken und der Balkanhandel während der Türkenzeit", *Schmollers Jahrbuch*, 63. Jahrgang, II. Halbband, Berlin.
- Mehlan, Arno, (1939b), "Die Handelsstrassen des Balkans während der Türkenzeit", *Südostdeutsche Forschungen*, München.
- Ortaylı, İlber, (1973), "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *AÜ. SBF. Dergisi*, C. 28, S. 1-2.

- Panzac, Daniel, (1989), "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti", (Çev. Serap YILMAZ), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 4.
- Panzac, Daniel, (1992), "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24.
- Paskaleva, Virginia, (1966), "Wien und die Bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert", *Österreichische Osthefte*, 8. Jahrgang.
- Paskaleva, Virginia, (1967), "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı 1700-1850", *İÜ. İkt. Fak. Dergisi*, C. 27, S. 1-2, Ekim.
- Peyssonel, M. de., (?), *Traité sur le Commerce de la mer Noire*, C. II, Paris.
- Pickl, Othmar, (1980), "Österreichs Stellung im West-Ost Handel vom 16. bis zur mitte des 18. Jh. mit besonderer Berücksichtigung des Handels mit Südosten", *Österreichischer Handel mit Südosteuropa und die Wirtschaftliche Bedeutung der Bulgarischen Länder bis Ende des 18. Jahrhunderts*. (Forschungsgespräch) Am 9-10 Dezember 1980: Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, Jahrgang IV, B, s. 36.
- Pickl, Othmar, (1988), "Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau", *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, Linz-1987.
- Sahillioğlu, Halil, "18 Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.11, (Ağustos-1968).
- Slot, B. J., "Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Ticari İlişkiler", *Osmanlılar ve Hollandalılar*, (İstanbul-1990).
- Tabakoğlu, Ahmet, (2002), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- Tekeli, İlhan, (1971), "Osmanlı İmparatorluğunun Mekan Organizasyonunda Değişmeler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikası I", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 45-46, Haziran.
- Tozlu, Selahattin, (1999), "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK. Yayınları, C.4, Ankara 1959.
- Wood, Andrew C., *A History of the Levant Company*, Frank Cass and Co. Ltd., London 1964.